

Masarykova univerzita
Filozofická fakulta

Habilitační práce

2021

Mgr. Michaela Křivancová, Ph.D.

Masarykova univerzita

Filozofická fakulta

Český jazyk

Mgr. Michaela Křivancová, Ph.D.

**Profilování obrazu světa z frazeologické
materiálové základny**

Pohádkové bytosti v českém frazeologickém obrazu
světa

Habilitační práce

2021

*Prohlašuji, že jsem habilitační práci vypracovala
samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.*

.....

Podpis autorky práce

OBSAH:

1. ÚVOD	14
2. TEORETICKÁ VÝCHODISKA A ZPŮSOB JEJICH APLIKACE	22
2.1 ZAMĚŘENÍ A CÍL PRÁCE	22
2.2 MATERIÁLOVÁ ZÁKLADNA	30
2.2.1 SLEDOVANÉ POHÁDKOVÉ BYTOSTI.....	30
2.2.2 FRAZEOLOGICKÁ JEDNOTKA A JEJÍ VYMEZENÍ.....	31
2.2.2.1 Frazém jako ustálené spojení minimálně dvou slov.....	33
2.2.2.2 Frazém jako sekundární pojmenování a motivovanost jeho významu.....	34
2.2.2.3 Frazém a metaforičnost.	39
2.2.2.4 Frazém jako forma, idiom jako význam	42
2.3 METODA A METODIKA VÝZKUMU	46
2.3.1 JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA, PROFIL A STEREOTYP.....	47
2.3.2 METODIKA VÝZKUMU.....	52
2.3.2.1 Metodika tematické kategorizace excerpčí.....	57
2.3.2.2 Metodika sémantické či funkční analýzy a kategorizace excerpčí.....	60
2.3.2.3 Grafické náležitosti přepisu excerpčí.....	65
3. KORPUSOVÁ ČÁST 1 S KOMENTÁŘI	67
1. KRÁL ¹	
Subkorpus A.....	67
1.1. <i>Život v blahobytu, hojnost</i>	67
1.2 <i>Pohodlí, bezstarostnost</i>	68
1.3 <i>Vláda, moc</i>	68

¹ Čísla u jednotlivých názvů pohádkových bytostí neoznačují podkapitoly, ale pořadí tematických tříd a v jejich rámci pak pořadí jednotlivých sémantických tříd.

1.4	<i>Svévole</i>	68
1.5	<i>Nevšemohoucnost (potenciální ohrožitelnost)</i>	68
1.6	<i>Čestnost, spravedlnost</i>	68
1.7	<i>Nevěrohodnost</i>	69
1.8	<i>Boj, bitva</i>	69
1.9	<i>Statečnost</i>	69
1.10	<i>Situační okolnosti (postoje mluvčího ke komunikační situaci, případně ke sdělované skutečnosti)</i>	70
1.11	<i>Ustálené začátky řady pohádek</i>	70
1.12	<i>Autorita</i>	70
1.13	<i>Respektovaná osoba</i>	70
1.14	<i>Časová neurčitost situovaná do minulosti</i>	71
1.15	<i>Pojmenování náboženské bytosti</i>	71
1.16	<i>Historické přezdívky panovníků</i>	72
	Subkorpus B.....	72
	Subkorpus C.....	73
2. KNÍŽE		
Subkorpus A		
2.1	<i>Život v blahobytu a bohatství</i>	74
2.2	<i>Pohodlí, bezstarostnost</i>	74
2.3	<i>Pojmenování náboženské bytosti</i>	74
3. KRÁLOVNA		
Subkorpus A.....		
3.1	<i>Pýcha, pohrdlivost</i>	74
3.2	<i>Ustálené začátky pohádek</i>	74
3.3	<i>Pojmenování náboženské bytosti</i>	75
3.4	<i>Pojmenování personifikované skutečnosti</i>	75
3.5	<i>Situační okolnosti</i>	75
	Subkorpus B.....	76
	Subkorpus C.....	76
4. PRINC		
Subkorpus A.....		

4.1	<i>Nástupce panovníka, budoucí vládce</i>	76
	Subkorpus C	76
5. PRINCEZNA		
	Subkorpus A	77
5.1	<i>Ztělesnění krásy</i>	77
5.2	<i>Vznešenost, ale i domýšlivost</i>	77
5.3	(Šípková Růženka) <i>Osamělost</i>	77
5.4	(Šípková Růženka) <i>Nesmělost</i>	77
5.5	(Šípková Růženka) <i>Plachost</i>	77
5.6	(Šípková Růženka) <i>Hluboký, dlouhý a případně spokojený spánek</i>	78
5.7	(Princezna z Nemanic) <i>Chudoba, nemajetnost</i>	78
	Subkorpus C	78
6. ŠAŠEK		
	Subkorpus A	78
6.1	<i>Směšnost, nedůstojnost</i>	78
	Subkorpus C	78
7. ČARODĚJKA/ČARODĚJNICE		
	Subkorpus A	78
7.1	<i>Ošklivost, neupravenost</i>	79
7.2	<i>Stáří</i>	79
7.3	<i>Svárlivost, pomlouvačnost</i>	79
7.4	<i>Silná, případně kouzelná moc</i>	79
	Subkorpus B	79
	Subkorpus C	79
8. DRAK		
	Subkorpus A	79
8.1	<i>Zlo, zloba, vzteklost až útočnost</i>	79
8.2	<i>Rychlost, prudkost pohybu</i>	80
8.3	<i>Energičnost</i>	80
8.4	<i>Pracovní výkonnost až horlivost</i>	80
8.5	<i>Negativní konotace různého obsahu</i>	80
8.6	<i>Útěk</i>	81

8.7	<i>Opití</i>	81
8.8	<i>Pojmenování hospodyně v domácnosti</i>	81
	Subkorpus C.....	81
9. STRAŠIDLO		
	Subkorpus A.....	82
9.1	<i>Ošklivost</i>	82
9.2	<i>Strašení; strašidelný zjev</i>	82
9.3	<i>Zamračenost, mrzutost</i>	82
9.4	<i>Močení</i>	82
	Subkorpus B.....	82
	Subkorpus C.....	83
10. DUCH		
	Subkorpus A.....	83
10.1	<i>Slabost (malá síla)</i>	83
10.2	<i>Nečekanost zjevení, nenápadnost, tichost</i>	83
10.3	<i>Dobro, nebo zlo</i>	83
	Subkorpus B.....	83
	Subkorpus C.....	84
11. VODNÍK		
	Subkorpus A.....	84
11.1	<i>Promočenost, život ve vodě</i>	84
11.2	<i>Zelená barva</i>	84
11.3	<i>Drobná (mužská) postava</i>	84
11.4	<i>Dlouhé zplihlé vlasy</i>	85
11.5	<i>Bdění nad někým/něčím; sledování; číhání</i>	85
11.6	<i>Sekundární pojmenování pohádkové bytosti vodníka</i>	85
	Subkorpus C.....	85
12. LOUPEŽNÍK		
	Subkorpus A.....	85
12.1	<i>Zamračenost, nazlobenost</i>	85
12.2	<i>Loupení, páchání loupeží</i>	85
12.3	<i>Sekundární pojmenování jiné (ne-pohádkové) bytosti</i>	86

Subkorpus B.....	86
Subkorpus C.....	86
13. VÍLA	
Subkorpus A.....	86
13.1 <i>Krása, okouzlující zjev</i>	86
13.2 <i>Lehkost a elegance pohybu</i>	86
13.3 <i>Dobro, ochraňování</i>	86
13.4 <i>Pomocnice</i>	86
13.5 <i>Sekundární pojmenování jiné (ne-pohádkové) bytosti</i>	87
Subkorpus C.....	87
14. HLOUPÝ (ČESKÝ) HONZA	
Subkorpus A.....	87
14.1 <i>Hloupost, naivita, prostoduchost</i>	87
15. CHYTRÁ HORÁKYNĚ	
Subkorpus A.....	87
15.1 <i>Chytrost, vynalézavost v kompromisech</i>	87
16. OTESÁNEK	
Subkorpus A.....	88
16.1 <i>Nenasytnost</i>	88
17. KRAKONOŠ	
Subkorpus A.....	88
17.1 <i>Nápadná vousatost</i>	88
18. HURVÍNEK	
Subkorpus A.....	88
18.1 <i>Naivita, prostota</i>	88
19. ČERVENÁ KARKULKA	
Subkorpus A.....	88
19.1 <i>Neměnnost, stálost</i>	88
20. ŽÁBA SEDÍCÍ NA PRAMENI	
Subkorpus A.....	89
20.1 <i>Příčina nezdaru</i>	89

21. POPELKA	
Subkorpus A.....	89
21.1 <i>Skromnost</i>	89
21.2 <i>Neprůbojnost</i>	89
21.3 <i>Opomíjenost</i>	89
21.4 <i>Malá chodidla (střevíčky)</i>	89
22. LESNÍ MUŽ nebo LESNÍ ŽÍNKÁ	
Subkorpus A.....	91
22.1 <i>Divokost, necivilizovanost</i>	91
23. MOŘSKÁ PANNA	
Subkorpus A.....	91
23.1 <i>Napůl žena, napůl ryba</i>	91
23.2 <i>Život v moři</i>	91
24. BABA JAGA	
Subkorpus A.....	91
24.1 <i>Ošklivost</i>	92
24.2 <i>Zlo, zloba</i>	92
24.3 <i>Stáří</i>	92
25. DĚD VŠEVĚD	
Subkorpus A.....	92
25.1 <i>Stáří</i>	92
25.2 <i>Moudrost, vševědounost</i>	92
26. BARON PRÁŠIL	
Subkorpus A.....	92
26.1 <i>Lež, chvástání</i>	92
27. BROUK PYTLÍK	
Subkorpus A.....	92
27.1 <i>Hloupost, nafoukanost, domýšlivost</i>	92
28. OŠKLIVÉ KAČÁTKO	
Subkorpus A.....	93
28.1 <i>Původní neúcta, následný obdiv</i>	93

29. KOCOUR V BOTÁCH	
Subkorpus A.....	93
29.1 <i>Mající velké boty</i>	93
30. ZLATÁ RYBKA	
Subkorpus A.....	93
30.1 <i>Náhodný zdroj pomoci</i>	93
31. ZLATÝ PTÁK	
Subkorpus A.....	93
31.1 <i>Zdroj bohatství</i>	94
4. REKONSTRUUJÍCÍ ČÁST 1 – Frazeologický obraz pohádkových bytostí z tematických tříd 1–31.....	95
5. KORPUSOVÁ ČÁST 2 S KOMENTÁŘI	108
32. ČERT ²	
Subkorpus A - atributy usouvztažitelné s bytostí čerta.....	110
32.1 <i>Zlo, zlé úmysly, (zlomyslné) škození</i>	110
32.2 <i>Darebáctví, případně drzost</i>	112
32.3 <i>Ošidnost, nedůvěryhodnost, nebezpečí</i>	113
32.4 <i>Lež, pokrytectví, neupřímnost, faleš, lest, úmyslně klamné jednání</i>	114
32.5 <i>Pokoušení, nástrahy</i>	115
32.6 <i>Rychlost, prudkost, horlivost pohybu</i>	115
32.7 <i>Divokost, neposednost, přemíra energie</i>	116
32.8 <i>Chytrost, mazanost, vchytralost</i>	117
32.9 <i>Velká či malá míra/množství něčeho</i>	118
32.10 <i>Násilí</i>	119
32.11 <i>Klení, rozčilování, hněv, vztek apod</i>	120
32.12 <i>Hlídaní a trestání hříšníků, nemilosrdnost</i>	122
32.13 <i>Strach, strachování</i>	123
32.14 <i>Krádež, odcizení něčeho</i>	124
32.15 <i>Stejnost, neměnnost situace, identita někoho/něčeho s někým/něčím</i>	124
32.16 <i>Všudypřítomnost, nepředvídatelnost</i>	125

² Číslo před názvem pohádkové bytosti čerta označuje 32. tematickou třídu. Ta si z důvodů uvedených v této práci vyžádala samostatnou kapitulu, Korpusovou část 2 s komentáři.

32.17	<i>Nevšemohoucnost</i>	125
32.18	<i>Nenasytnost, velká chuť k jídlu, vybíravost</i>	125
32.19	<i>Neskromnost</i>	125
32.20	<i>Nespravedlnost</i>	125
32.21	<i>Zápach</i>	125
32.22	<i>Tmavá barva kůže, očí a vlasů</i>	126
32.23	<i>Sekundární pojmenování čerta samého</i>	126
32.24	<i>Negativně evaluativní rysy</i>	126
32.25	<i>Život/Pobývání v pekle</i>	127
Subkorpus A - atributy neusouvztažitelné s bytostí čerta		
32.26	<i>Časové okolnosti</i>	128
32.27	<i>Věková diference</i>	128
32.28	<i>Přírodní jevy a zákonitosti, výroky o počasí</i>	128
32.29	<i>Neurčité místní okolnosti – dynamické či statické</i>	128
32.30	<i>Nepříznivé okolnosti</i>	128
32.31	<i>Zmar</i>	129
32.32	<i>Marné, zbytečné počínání</i>	129
32.33	<i>Náhodné počínání</i>	129
32.34	<i>Podřadné, druhořadé činnosti</i>	130
32.35	<i>Smrt, umírání</i>	130
32.36	<i>Lakota</i>	130
32.37	<i>Lenošení, ledabylost</i>	130
32.38	<i>Fyzické nedostatky, případně nemoci</i>	131
32.39	<i>Ošklivost, případně též špinavost</i>	131
32.40	<i>Strojení se, úprava zevnějšku</i>	131
32.41	<i>Výběr bez kritérií</i>	131
32.42	<i>Neodbytnost, dotěrnost</i>	131
32.43	<i>Upovídání apod</i>	131
32.44	<i>Nutnost jasného a jednoznačného vyjadřování</i>	131
32.45	<i>Nutnost hledět si svých záležitostí</i>	132
32.46	<i>Pevné rozhodnutí nebo naopak nejistota realizace</i>	132
32.47	<i>Zpytování svědomí</i>	132
32.48	<i>Vzít si něco na starost</i>	132
32.49	<i>Komíhání nohama</i>	132

32.50 <i>Počet bez pevných mantinelů</i>	132
32.51 <i>Bohatství</i>	132
32.52 <i>Žert</i>	132
Subkorpus B.....	133
Subkorpus C.....	134
6. REKONSTRUUJÍCÍ ČÁST 2 – Frazeologický obraz pohádkové bytosti čerta z tematické třídy 32	137
7. ZDŮVODNĚNÍ ROZDÍLŮ V SÉMANTICKÉM ROZŘAZOVÁNÍ NĚKTERÝCH FORMÁLNĚ OBDOBNÝCH FRAZÉMŮ	144
8. ANALOGIE A KOMPARACE V PROFILOVÁNÍ JAZYKOVÉHO OBRAZU V TĚTO PRÁCI A V POLSKÝCH ENTOLINGVISTICKÝCH PŘÍSTUPECH	150
9. NÁVRH PROFILOVÉ KOGNITIVNÍ DEFINICE	154
10. ZÁVĚREČNÁ SHRUTÍ	161
ABSTRACT	171
LITERATURA	175

Seznam zkratk užívaných v této práci:

JOS = jazykový obraz světa

NESČ = Nový encyklopedický slovník češtiny

PSJČ = Příruční slovník jazyka českého

SČFI–1/2/3/4 = Slovník české frazeologie a idiomatiky 1./2./3./4. díl

SSSL = Słownik stereotypów i symboli ludowych [Slovník lidových stereotypů a symbolů]

SSJČ = Slovník spisovného jazyka českého

SSČ = Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost

1. ÚVOD

V předkládané práci „*Profilování obrazu světa z frazeologické materiálové základny. Pohádkové bytosti v českém frazeologickém obrazu světa.*“ vycházíme metodologicky z konceptu jazykového obrazu světa (JOS) realizovaného v současné české i polské etnolingvistice (známé i pod obecnějším a významově širším názvem *kulturní lingvistika*).

Výzkumy jazykového obrazu světa se v rámci české i světové (tj. nejen slovanské) etnolingvistiky dostávají stále více do popředí odborného zájmu: o expanzi zainteresovanosti na rekonstrukci jazykového obrazu světa svědčí zejména mezinárodní projekty EUROJOS a EUROJOS-2.³ Projekt EUROJOS, realizovaný v letech 2001–2015, zkoumal jazykový obraz světa Slovanů a jejich sousedů. V průběhu let 2015–2019 pak vyústil v (prozatím) pětisvazkový, v Polsku vydávaný *Axiologický lexikon Slovanů a jejich susedů*, v němž jednotlivým svazkům odpovídaly jednotlivé sledované koncepty: DŮM/DOMOV, EVROPA, PRÁCE, SVOBODA a ČEST. Všechny svazky lexikonu obsahují články v jejich původních jazykových verzích: např. svazek DŮM/DOMOV (2015) obsahuje osmnáct studií o domu/domovu v osmnácti jazycích, a to nejen slovanských, ale též japonských, či dokonce afrických (ve svahilštině a v jazyce hausa a tamascus). Je tak zjevné, že výzkumný zájem o rekonstrukci jazykového obrazu světa překračuje okruh slovanský jazyků a směřuje k dalším kulturám a jejich jazykům. Ostatní svazky pak vycházely v následujícím pořadí: 3. svazek, PRÁCE (2016); 5. svazek, ČEST (2017); 2. svazek, EVROPA (2018) a 4. svazek, SVOBODA (2019). Jak uvádí Janovec (2017, s. 437), za českou stranu na projektu (a tedy i na lexikonu) participovali členové etnolingvistického a kognitivnělingvistického kroužku Antropolingva, vedeného I. Vaňkovou. Českému jazykovému obrazu DOMOVA je věnována studie Vaňkové (2015), českému konceptu PRÁCE studie spoluautorů Janovce a Wildové (2016) a českému konceptu SVOBODY studie spoluautorek Vaňkové a Vodrážkové (2019). Na projekt EUROJOS navázal od roku 2016 projekt EUROJOS-2, jenž funguje pod společnou záštitou Etnolingvistického výboru Mezinárodního výboru slavistů a Slavistického ústavu Polské akademie věd za účasti Ústavu polské filologie Uniwersytetu M. Curie-

³ Podrobně jsou projekty EUROJOS a EUROJOS-2 představeny ve studii spoluautorů J. Bartmińského a I. Bielińske-Gardziel (2017), dostupné na <https://core.ac.uk/download/pdf/235269367.pdf> (poslední přístup 03. 11. 2020), a ve studii J. Bartmińského (2018), dostupné na <https://ispan.waw.pl/default/badania/eurojos/> (poslední přístup 03. 11. 2020).

-Skłodowskiej, zastoupeného prof. Stanisławou Niebrzegowskou-Bartmińską. Projekt oslovil lingvisty ze 14 zemí (České republiky, Slovenska, Polska, Ruska, Ukrajiny, Běloruska, Bulharska, Chorvatska, Srbska, Německa, Dánska, Litvy a Francie). V rámci tohoto projektu jsou zpracovávány další společensky významné koncepty, jako např. DUŠE (této problematice jsou věnovány mezinárodní konference ve Varšavě), SPRAVEDLNOST, jíž se za českou stranu věnuje L. Janovec, nebo širší koncept RODINA, jemuž se za českou lingvistiku věnuje L. Saicová Římalová a jenž zahrnuje také dílčí koncepty různých členů rodiny, např. koncept OTCE, zpracovaný a publikovaný L. Janovcem (2017).

Dalším českým počinem v oblasti zkoumání jazykového obrazu světa je výzkumný záměr *Člověk v českém jazykovém obrazu světa: tělo, smysly, emoce, intelekt, řečovost, duchovnost, socialita*, realizovaný týmem lingvistů a studentů z Ústavu českého jazyka a teorie komunikace na FF UK, v čele s I. Vaňkovou.⁴ Za slovenské lingvisty věnující se aktuálně problematice jazykového obrazu světa jmenujme alespoň Katarínu Dudovou (2012), Agátu Karčovou (2014) či Annu Gálisovou (2020).

Hovoří-li se v entolingvistických přístupech o jazykovém obrazu světa, pak je třeba předeslat, že tento termín je do určité míry zavádějící. Nikdy nejde (a ani nemůže jít) o obraz světa jakožto celku. Vždy jde o snahu etnolingvistů a folkloristů zachytit obraz zvoleného výseku světa, tj. zvolené entity z předem vymezeného tematického celku (a to napříč různou materiálovou základnou). Užíváme-li tedy v této studii termíny jazykový obraz světa (ale i frazeologický obraz světa), pak výrazem „svět“ označujeme (a myslíme) kterýkoliv zvolený výsek světa, kteroukoliv sledovanou entitu.

Snahou této práce je představit na materiálu frazeologických jednotek z vymezeného tematického celku *Pohádkové bytosti* metodiku analýzy (a na ni navazující kategorizace) excerpce, pomocí které lze rekonstruovat „obraz světa“ (tj. obraz někoho/něčeho) fixovaný ve frazeologii. Vzhledem ke zvolené materiálové základně nazýváme tuto část jazykového obrazu světa jako „frazeologický obraz světa“. Metodika byla navržena s ohledem na skutečnost, že doposud nebyly v české ani světové lingvistice realizovány teoretické pokusy o právě takovou analýzu frazémů, jež by byla relevantní pro rekonstrukci obrazu světa, jak je uložen ve frazeologii, přestože frazeologický materiál tvoří výraznou základnu k sestavování širšího konceptu, jímž je jazykový obraz světa. Doposud byly z frazémů k rekonstrukci jazykového obrazu světa využívány převážně jen ustálená přirovnání či jiné

⁴Podrobnější informace o tomto výzkumném záměru jsou dostupné na webových stránkách <https://www.ff.cuni.cz/vyzkum-a-veda/vnitri-vyzkumne-zamery-2/> (poslední přístup 22. 02. 2020).

významově explicitní kolokace⁵. V práci se také pokoušíme ukázat, jakým způsobem mohou takto analyzované frazémy posloužit jako jeden z materiálových zdrojů k sestavení kognitivních definic pro etnolingvistické slovníky. Předkládaná metodika může být aplikovatelná i na obraz jiných entit v české (ale stejně tak i v jiné slovanské) frazeologii.

Smysl této práce tedy neleží ani tak v otázce CO? (co se ve frazémech vypovídá o sledovaných pohádkových bytostech, jaký je jejich frazeologický obraz), jako spíše v otázce JAK? (jak je třeba analyzovat frazeologický materiál, aby bylo možné frazeologický obraz sledovaných entit vůbec sestavit). Odpovědi na otázku CO? pak přicházejí na základě navrhované analýzy frazeologického materiálu „samovolně“, tj. bez možnosti badatele ovlivnit výsledný obraz jím sledované entity / sledovaných entit, neboť vždy jde jen o rekonstrukci toho, co bylo dříve do zvoleného jazykového materiálu jazykovým společenstvím vloženo⁶. Sledu těchto otázek pak odpovídá název práce. Hlavní titul, *Profilování obrazu světa z frazeologické materiálové základny*, slibuje odpověď na otázku JAK?, podtitul *Pohádkové bytosti v českém frazeologickém obrazu světa* pak předznamenává odpověď na otázku CO?⁷

⁵ Jen víceméně ojediněle jsou do jazykového obrazu světa zapojovány implicitní charakteristiky sledovaných entit, vyjevující se z významu frazému jakožto celku. Jerzy Bartmiński (2016) ve studii nazvané *Polský stereotyp matky* (s. 115–131) zakomponovává do jejího výsledného obrazu také 6 frazémů a z nich pak vyvozuje implicitní charakteristiky pojmu *matka*, tj. takové atributy, které mají charakter logického soudu. Metodika vyvozování těchto implicitních atributů však není ve studii teoreticky vysvětlena a zobecněna, ani zde nejsou zastoupeny všechny frazémy s komponentem *matka*, vyskytující se v polské frazeologii. Jako příklad uvádíme z Bartmińského studie jeden z šesti analyzovaných frazémů: „(zbić kogoś) tak, że go rodzona matka nie pozna“ ‚zbit někoho tak silně, až změní podobu‘ (doslovně ‚tak, že ho ani vlastní matka nepozná‘); to implikuje soud, že **(12) ‚matka své dítě pozná v každé situaci‘** (neboť je s ním vnitřně spojena, miluje je).“ (Bartmiński, 2016, s. 119). Zajímavá je také skutečnost, že v uvedené studii nejsou k frazémům řazena přísloví, ale tyto útvary jsou nahlíženy jako typy textů (Ibid., s. 125). Autor tak v dané studii uvádí šest přísloví, která zakládají polský stereotyp pojmu *matka*, a nepracuje tedy s kompletními tematicky vymezenými excerpce. Uvedená studie tak spíše stručně poukazuje na to, jakým způsobem se na rekonstrukci jazykového obrazu matky v polštině mohou podílet různé materiálové zdroje (tj. různé druhy a žánry textů, dotazníkové zdroje, frazémy a systémová data vzešlá ze slovníkových definic sledovaného pojmu, tj. všechny uvedené významy pojmu *matka*, a dále data vyjevující se ze slovtvorných či sémantických derivátů a metafor slova *matka*).

⁶ Vzhledem k zaměření této práce tedy není třeba u jednotlivých excerpce uvádět, z jakého konkrétního frazeologického zdroje byly čerpány. Sledujeme zde z tzv. panchronního hlediska to, co bylo českým jazykovým společenstvím v průběhu vývoje (od cca 2. poloviny 19. století po současnost) vloženo do frazémů a zaznamenáno ve sbírkách a soupisech počínaje *Mudroslovím národu slovanského ve příslovích* od F. L. Čelakovského (1852) a konče *Slovníkem české frazeologie a idiomatiky: onomaziologickým slovníkem* spoluautorů Čermáka a Filipce (2016). Podrobněji se k panchronnímu hledisku vyjadřujeme v kapitole 2.1. Soupis všech pramenů, z nichž jsme excerpovali, pak uvádíme v kapitole 2.3.2 a v seznamu literatury.

⁷ Jazykovému obrazu pohádek, čerpajícímu materiálovou základnu z vybraných kosmopolitních pohádek (čili z folklóru), byla v české lingvistice věnována pozornost ve studii L. Zábranského (2015, s. 240–255).

V práci se zaměřujeme na frazémy (frazeologické jednotky; frazeologické obraty; frazeologismy)⁸ obsahující názvy pohádkových bytostí či jejich deriváty. Z navrhované analýzy těchto frazémů se snažíme vysledovat, jaké vlastnosti, činnosti nebo stavy jsou s pohádkovými bytostmi v české frazeologii spojovány. Sledujeme také situační okolnosti, jež tyto tematicky zaměřené frazémy odrážejí, a komunikační funkce (včetně inherentně zapojených emocionálních a evaluativních postojů) či další jiné funkce vyplývající z užití daných frazémů. Předmětem našeho zájmu tedy nejsou jen nociónální složky významu, ale zaměřujeme se také na to, jaké pragmatické složky významu frazeologické obraty reflektují.

V užší rovině našeho zájmu sledujeme z výše uvedených parametrů (tj. vlastností, činností, stavů, situačních okolností, komunikačních funkcí a jiných než komunikačních funkcí) právě ty, které lze z explicitního vyjádření nebo z implikovaného významu daných frazeologických jednotek usouvztažnit právě s pohádkovými bytostmi samými, a sestavit tak jejich frazeologický obraz jakožto jeden z podkladů pro vytváření kognitivních definic pohádkových bytostí v entolingvistických slovnících. Obraz pohádkových bytostí v české frazeologii lze totiž sestavit pouze na základě některých excerpovaných frazémů, zatímco jiné frazeologické obraty se na jeho konstruování nepodílejí, jak bude v této práci ukázáno.

Pro účely takto zaměřené studie bylo třeba nejprve sestavit co možná nejúplnější soubor excerpací obsahujících bázové slovo⁹ či bázové sousloví ze stanoveného tematického celku *Pohádkové bytosti*. Bázovým slovem či bázovým souslovím je v této práci označován obecný či vlastní název pohádkových bytostí, jenž ovšem může být v konkrétních frazémech realizován různými tvary (*král; pro krále* apod.), slovnědruhovými deriváty (*královský; královsky* apod.) či synonymními ekvivalenty (*drak/saň; čarodějka/čarodějnice* apod.). Excerpovaný materiál pak bylo zapotřebí podrobit takové analýze, která je relevantní pro vyvozování frazeologického obrazu sledovaných entit. Tato analýza coby mentální myšlenková operace (v této práci teoreticky představená) se pak v praktické rovině promítá do způsobu kategorizace frazémů v *korpusových částech* této studie. Korpusové části tak slouží

⁸ Označení *frazém, frazeologická jednotka, frazeologický obrat* či *frazeologismus* užíváme v této práci jako synonyma.

⁹ Termín „bázové slovo“ v podobné souvislosti užívá Eva Mrhačová (2003, s. 107–115), přestože jej teoreticky nijak nedefinuje. Ze slovníkové části její studie je ale zjevné, že za bázové slovo považuje apelativum (v jejím případě zooapelativum), a to včetně jeho případných tvarových či lexikálních variant, ale i variant z oblasti tvoření slov, tj. deminutivní obměny bázových slov. Členové etnolingvistického a kognitivnělingvistického kroužku Antropolingva, participující na projektech EUROJOS a EUROJOS2, užívají namísto termínu „bázové slovo“ termín „lexém“, jež nahlížíjí jako verbalizaci „pojmu“. Pojmem pak označují to, co my v této studii vnímáme a označujeme jako „význam“ slova (v případě polysémních slov má lexém/bázové slovo více pojmů/významů).

jako ukázka toho, jak je třeba strukturovat excerpovaný materiál, aby pak následně bylo usnadněno vyvození (rekonstrukce) frazeologického obrazu každé sledované entity. Frazeologický obraz pohádkových bytostí je v naší práci představen v *rekonstruujiících částech* studie, a to formou souvislého textu, včetně explicitního uvedení, které excerpce frazeologický obraz sledované entity nezakládají a proč. Korpusové části této práce i části rekonstruujiící frazeologický obraz pohádkových bytostí představují vhodně připravený podklad pro následné vyjádření frazeologického obrazu formou kognitivní definice, tj. definice, jež je specifická výhradně pro entolingvistické slovníky. Abychom mohli představit v této studii náš návrh kognitivní definice vzešlý z analýzy frazeologického materiálu, komparujeme „náš“ způsob rekonstrukce frazeologického obrazu světa s rekonstrukcí obrazu světa představovanou ve stěžejních polských entolingvistických studiích, jež uvádějí příklady kognitivních definic vybraných hesel připravených pro polský entolingvistický slovník, tj. Słownik stereotypów i symboli ludowych (Slovník lidových stereotypů a symbolů; dále SSSL). Následně pak přinášíme vlastní návrh formální i obsahové podoby kognitivní definice.

Takto nastíněná koncepce se pak odráží ve struktuře této práce: po uvozujiících poznámkách (v kapitole 1.) a vymezení teoretických východisek (zaměření a cíle práce v kapitole 2.1, představení materiálové základny v kapitole 2.2 a vymezení metodiky a metodologie výzkumu v kapitole 2.3) následují korpusové části s komentáři (kapitoly 3. a 5.) a části rekonstruujiící frazeologický obraz pohádkových bytostí (kapitoly 4. a 6.). Zdvojení korpusových a rekonstruujiících částí bylo podmíněno počtem excerpčí, kdy se nám pro obrovský rozsah dohledaných frazeologických jednotek s bázovým slovem „čert“ (přibližně odpovídací počtu excerpčí ke všem zbývajícíím 31 pohádkovým bytostem) jevílo jako vhodné věnovat této pohádkové postavě speciální korpus a následně též samostatnou kapitolu představující její obraz v české frazeologii. Činíme tak s vědomím určité nejednotnosti, avšak z přesvědčení, že to prospívá výsledné přehlednosti této studie. Během analyzování frazémů se vyjevilo, že identická či obdobná forma frazeologických jednotek lišících se pouze bázovým slovem (konkrétně bázovým slovem „král“, „drak“ či „čert“) nemusí mít identickou či obdobnou sémanticko-funkční strukturu. Vznikla tedy potřeba i nutnost vysvětlit v samostatné kapitole (7.) důvody rozdílů v sémantickém rozřazení některých formálně stejných frazémů lišících se pouze bázovým slovem „král“, „drak“ či „čert“ a poukázat na formální (syntaktické) struktury, kterých se tato sémantická odlišnost týká. Ve svém důsledku totiž tato sémantická rozdílnost zakládá jiné atributy ve

frazeologických obrazech sledovaných entit. Tuto kapitolu lze číst i vnímat také jako samostatnou studii vydělitelnou z celku této práce. V kapitole 8. poukazujeme na jistou analogii nebo naopak odlišnosti ve způsobu rekonstruování (profilování) obrazu světa v naší práci a v polských entolingvistických přístupech. Následně pak, na příkladu pohádkové bytosti krále, představujeme v kapitole 9. vlastní návrh profilové kognitivní definice. Celou studii uzavírá kapitola 10., Závěrečná shrnutí.

Při realizaci záměru této práce, představit metodiku analýzy a na ni navazující kategorizaci frazémů pro účely rekonstrukce frazeologického obrazu pohádkových bytostí, bylo třeba vypořádat se s následujícími fakty:

1) Idiomatická (sémanticko-funkční) stránka frazémů zpravidla nebývá sumou významů jednotlivých komponentů (např. frazém Chodí jako duch má globální význam přibližně vymežitelný takto: ‚chodí neslyšně, neočekávaně‘; nikoliv však ‚duch chodí‘. Frazém Oráče sní král a krále rytíř má globální význam přibližně vymežitelný takto: ‚i král má své nepřátele‘; nikoliv tedy např. to, že ‚král a rytíř jsou kanibalové‘, k čemuž by mohlo svádět explicitní jazykové vyjádření daného frazému). Jak zmiňuje Čermák (2017), ve většině případů totiž frazeologické jednotky nejsou svými komponenty přímo a měřitelně motivovány. O přímé motivaci frazémů svými komponenty lze podle našeho názoru uvažovat jen v ojedinělých případech, jak detailně uvádíme a dokládáme v kapitole 2.2.2.2.

2) Zatímco významy termínů jsou, jak zmiňuje F. Čermák (2017a), exaktně (zcela přesně) vymežitelné, v případě významů frazeologických obrátů se projevuje vysoká míra potenciálnosti: vedle základního jádra zahrnují i různé sémantické odstíny. Čermák (2017a) v této souvislosti hovoří o sémantické a denotativní vágnosti (nejednoznačnosti) frazémů. Tato vágnost podle nás zcela přirozeně a nutně plyne ze samotné podstaty rozdílu mezi termínem jakožto primárním pojmenováním (tj. pojmenováním dosud nepojmenované skutečnosti) a frazeologickou jednotkou jakožto sekundárním pojmenováním. Blíže se záležitosti sekundárního versus primárního pojmenování dotýkáme v kapitolách 2.2.2.1, 2.2.2.2 a 2.2.2.3.

3) Sémantika frazeologických obrátů je ve velké míře založena na implicitnosti vyjadřování a promítají se do ní nejen prvky nociónálního významu, ale mnohdy též významové složky pragmatické, zejména emocionální a evaluativní postoje navázané na komunikační funkce. Např. frazém Šlo to ke všem čertům nese implicitní význam ‚zničilo se to‘. Vedle věcného (nociónálního) významu akcentujícího zmar/zničení se zde promítají (nabalují) i negativní evaluativní a emocionální složky významu. V kapitole 2.2.2.4

ukazujeme, že neplatí tradičně postulované pojetí české frazeologie, že každý frazém má v sobě zastoupenou jak nociónální, tak pragmatickou složku významu. Dále také v téže kapitole (ale i v kapitole 2.2.2.3) dokládáme, že některé frazeologické jednotky nemusí mít nutně obrazný a/nebo přenesený význam, ale mohou mít jen význam doslovný.

4) V řadě frazeologických jednotek je propoziční obsah upozaděn ve prospěch nějaké komunikační funkce, např. K čertu! (klení).

5) Význam mnohých frazémů je vázán na určitý situační kontext, tj. okolnosti, za nichž jsou pronášeny, např. Král je mrtvý, ať žije král! = situace je stejná, nic se nezměnilo.

6) Některé frazémy netematizují žádné příznaky, ale primárně strukturují text (např. Byl jednou jeden král), některé frazémy mají jako celek pojmenovací funkci¹⁰ (např. zelený mužik = vodník), jiné zase jen funkci intenzifikační (např. Klouže to jako čert = klouže to hodně) apod.

Všem těmto záležitostem je v této práci věnována patřičná pozornost a tyto skutečnosti jsou rovněž při rekonstruování frazeologického obrazu pohádkových bytostí zohledněny. Na frazeologický materiál tedy nahlížíme mj. i z hlediska komunikačně-pragmaticky orientované lingvistiky.

Práce se tak vyrovnává s tvrzením F. Čermáka (2017a), že „[v]šechny tradiční a opakující se pokusy o sémantickou analýzu (a ovšem i syntaktickou, na rozdíl od analýzy diachronní) jsou nesmyslné, protože zůstávají vždy dílčí“, a snaží se dokázat, že není nutné za všech okolností rezignovat na jakékoliv pokusy o sémantickou analýzu (a na ni navazující kategorizaci) frazeologických jednotek. Jakákoliv témata snažící se o uchopení obrazu světa v jazyce totiž sémantickou (sémanticko-funkční) analýzu přímo vyžadují, neboť jiné kritérium analyzování excerpce by nemělo pro takto zaměřené výzkumy prakticky žádnou vypovídající hodnotu. Toto je případ i tematiky této práce a jejích cílů, které jsou souhrnně vymezeny v kapitole 2.1. Frazeologický obraz světa totiž nelze představit na základě formální struktury, např. podle konstrukčních typů frazémů; podle jazykových rovin; slovnědruhově příslušnosti; typologie frazeologických jednotek, ale ani podle jiných kritérií, např. podle stylistických příznaků, podle původu atd., ale právě jen na základě sémanticko-funkčních přístupů.

Jakékoliv práce založené na sémantice frazeologických jednotek tedy musí s jistou mírou sémantické vágnosti plynoucí z potenciálnosti významů frazeologických jednotek počítat. V korpusových částech této studie proto zařazujeme frazeologické jednotky do více

¹⁰ Pojmenovací funkcí zde máme na mysli pojmenování nějaké entity, substance. Podrobněji se k této záležitosti vyjadřujeme v kapitole 2.2.2.2.

sémantických tříd, pakliže z významu frazému jako celku vyplývá více významových rysů či sémantických odstínů. V obecné rovině představujeme metodiku analýzy a na ni navazující kategorizaci frazémů v kapitole 2.3. Dílčí kategorizační obtížnosti, které se během excerpcí a jejich rozřazování vyskytly, pak komentujeme a vysvětlujeme také na příslušných místech korpusových částí této práce, tj. ve 3. a 5. kapitole.

2. TEORETICKÁ VÝCHODISKA A ZPŮSOB JEJICH APLIKACE

2.1 ZAMĚŘENÍ A CÍL PRÁCE

Úspěšnost sestavení kompletního frazeologického obrazu někoho/něčeho se odvíjí jednak od míry komplexnosti tematicky vymezených excerpceí (tj. nakolik spolehlivě se podaří dohledat co nejúplnější počet frazémů ze sledované tematické oblasti) a jednak je nutně podmíněna propracovaností jejich sémanticko-funkční¹¹ analýzy: nedůsledná excerpce nutně znamená absenci sémantické analýzy nedohledaného frazému a následně pak může znamenat absenci nějakého atributu (pokud se již nevyjevil z jiného frazému) ve výsledném frazeologickém obrazu sledované entity, v našem případě pohádkové bytosti. Propracovaná sémantická (sémanticko-funkční) analýza frazémů tedy vede k odhalení všech atributů, které jsou v tomto materiálovém zdroji uloženy a které lze z významů těchto jednotek usouvztažnit se sledovanými entitami (např. právě pohádkovými bytostmi). Ve svém důsledku pak tato analýza frazeologického materiálu realizovaná pro účely rekonstrukce *frazeologického* obrazu určitého výseku světa může obohatit výsledný *jazykový* obraz sledovaného výseku světa, jenž v našem vnímání odpovídá součtu dílčích složek jazykového obrazu světa založených na jednom profilu (jak podrobněji zmiňujeme v této kapitole níže a zejména pak v kapitole 2.3.1).

V úvodu této studie jsme představili hlavní záměr práce i její koncepci. V této části přehledně uvádíme sled dílčích cílů, jež odpovídají dílčím krokům nutným k rekonstruování frazeologického obrazu někoho/něčeho (v našem případě českého frazeologického obrazu pohádkových bytostí) a k návrhu podoby profilové kognitivní definice jakožto jednoho z podkladů pro komplexní stereotypové kognitivní definice, příznačné pro entolingvistické slovníky (k problematice profilové versus stereotypové kognitivní definice se podrobněji vyjadřujeme v této kapitole níže).

¹¹ Důvody, proč právě sémantickou (sémanticko-funkční) analýzu vnímáme jako relevantní pro rekonstrukci frazeologického obrazu světa, uvádíme v kapitole 2.3.2.

V prvním našem kroku byla cílem této práce (pokud možno) co nejúplnější excerptce frazeologických jednotek¹² obsahujících báze slovo či báze sousloví z vymezeného tematického celku *Pohádkové bytosti*. V souvislosti s tímto dílčím cílem bylo třeba teoreticky vymezit termín *frazém*: představit zde jeho obligatorní znaky a doložit je konkrétními příklady na základě toho, jak se vyjevily a potvrdily z našich strukturně i sémanticky různorodých excerptcí, což je realizováno v kapitole 2.2.

Následně pak, v druhém našem kroku, bylo třeba promyslet a navrhnout takový způsob analýzy frazeologických jednotek, který by byl relevantní pro rekonstrukci frazeologického obrazu vybraného výseku světa (pohádkových bytostí). Metodika analýzy frazémů, jež by sloužila právě těmto účelům, nebyla dosud v české ani světové lingvistice zabývající se konceptem jazykového obrazu světa (podrobněji viz kapitola 2.3.1) představena, a frazeologický materiál tak přispíval k sestavování jazykového obrazu světa převážně svými explicitními kolokacemi (zejména přirovnáními nebo příslovími)¹³, avšak doposud nebyly využívány systematictěji také implicitní atributy, jež lze zpětně vyvodit z celkového významu frazémů (tj. z idiomatické stránky) a usouvztažnit se sledovanými entitami (tematickými

¹² V práci se zaměřujeme výhradně na data systémová, tedy ta, jež vycházejí z analýzy frazeologických nebo výkladových slovníků, v nichž jsou sledované jazykové jednotky (obsahující báze slovo z předem vymezené tematické oblasti) uvedeny a lexikograficky popsány. Nepracujeme tedy s daty textovými: vzhledem ke sledované tematice pohádkových bytostí by byl rozsah tematicky relevantních textů obrovský, zatímco naopak výskyt frazémů s báze slovem referujícím k pohádkovým bytostem v těchto textech, jak předpokládáme, minimální. Mnohé frazémy obsahující báze slovo z tematického celku *Pohádkové bytosti* totiž byly motivovány texty samotnými, a vyjadřují tedy atributy vyplývající z obsahu textů, jež danou pohádkovou postavu tematizují, zatímco samotný frazém naopak v textu samém obsažen není (viz např. být chytrá jako horákyně; mít fousy jako Krakonoš; být nenasytný jako Bumbrlíček apod.). V práci nepracujeme ani s dotazníkovými daty zjišťujícími ustálené, stereotypové vnímání atributů zvolené entity. Jednak totiž zůstává otázkou, kde stanovit hranici četnosti užití u respondentů, kterou by již bylo možné počítat za dostačující pro označení atributů zkoumaných pohádkových bytostí jakožto fixovaných v kolektivní paměti Čechů, a jednak by tato dotazníková data přinesla informaci pouze o případné ustálenosti významu (odpovídajícímu v dotaznících uvedeným atributům), nikoliv však o ustálenosti formy, tj. výrazové stránky daného slovního spojení (báze slova a uváděného atributu). Četnost užití frazeologických jednotek samozřejmě nevyplývá ani z frazeologických slovníků, nicméně tam již z povahy věci samotného typu slovníku považujeme uváděné jednotky za ustálené, a to – v návaznosti na Bartmiňského (2016, s. 75) – ve smyslu ustálenosti formy (tj. v Bartmiňského terminologii *idiomy*), nebo ustálenosti formy i významu (tj. v Bartmiňského terminologii *formule*). Soustředíme se tedy na systémová, písemně fixovaná frazeologická data a ta se zde snažíme analyzovat takovým způsobem, aby bylo možné rekonstruovat obraz sledovaných entit tak, jak je v této materiálové základně uložen.

¹³ K postihování jazykového obrazu světa přistupují členové etnolingvistického a kognitivnělingvistického kroužku Antropolingva, vedeného I. Vaňkovou, a také tým lingvistů Ústavu českého jazyka a teorie komunikace na FF UK, rovněž v čele s I. Vaňkovou, z jiného hlediska: snaží se o zachycení extenze významu sledovaných entit, a to na základě nalézání profilů (jež ovšem vnímají odlišně od našeho pojmání profilu, jak podrobně zmiňujeme v poznámce pod čarou č. 123). Pracují s termínem „koncept“ – postihujícím různé kontexty, v nichž je daný pojem zasazen a v němž označovaná skutečnost nějakým způsobem figuruje. „Konceptualizace (,zpojmovění‘, resp. **pojem**) **věci** (která je prototypově pojmenována **slovem**) vychází z různých způsobů, jak se nám tato věc ukazuje, manifestuje, jeví (u konkrétní díky smyslově vnímatelným vlastnostem), v jakých situacích běžného života se s ní setkáváme (jaké má funkce, kde se vyskytuje apod.), jaké svědectví o své existenci běžnému člověku podává.“ (Vaňková, I. – Čurdová, V., 2014, s. 68).

výseky světa)¹⁴. Tuto mezeru v oblasti rekonstruování konceptu jazykového obrazu světa se snaží tato studie zaplnit.

Ve třetím kroku bylo naší snahou promítnout navrhovanou analýzu frazeologických jednotek do jejich kategorizace (rozřazení) v korpusových částech práce. Lze tak říci, že způsob rozřazení excerpce je praktickým protějškem teoreticky uváděné analýzy frazémů. Při realizaci tohoto kroku bylo třeba explicitně upozornit na způsob vyrovnání se se všemi kategorizačními úskalími, která s sebou formální i významová pestrost excerpovaného materiálu přinášela. Nedílnou a nutnou součástí korpusových částí práce jsou proto četné komentáře, které objasňují zařazení konkrétních excerpce do konkrétních sémantických (sémanticko-funkčních) tříd – a to v těch případech, které by na první pohled nemusely být zcela zřejmé. Korpusové části tedy nelze vnímat jako části „slovníkové“, ale spíše jako jakési komentované průvodce přinášející přehlednou a strukturovanou formou informace o tom, které sémantické třídy reflektují frazeologický obraz každé jedné tematizované pohádkové bytosti a které nikoliv. Kategorizace frazémů tak není samoúčelná. Slouží jako nezbytný předstupeň pro následující (čtvrtý) krok na cestě k výsledné rekonstrukci frazeologického obrazu pohádkových bytostí.

Na základě podkladů z korpusových částí práce bylo cílem čtvrtého kroku představit frazeologický obraz pohádkových bytostí. Tyto části, rekonstruující obraz pohádkových bytostí v české frazeologii, reflektují formou souvislého textu vlastnosti, stavy a činnosti pohádkových bytostí samých. Nad rámec toho zachycují také další zajímavé informace: situační okolnosti, jež excerpované frazémy odrážejí, a také komunikační a případné další (ne komunikační) funkce, jež z užití frazémů vyplývají.

Cílem finálního, pátého, kroku bylo ukázat, že (a jak) atributy sledovaného výseku světa (v našem případě pohádkových bytostí), vyvozené z frazémů různých konstrukčních typů (tedy nejen z explicitních frazeologických přirovnání nebo přísloví), mohou být fazetově zachyceny ve formě kognitivních definic. Ukazujeme tím, jak rekonstrukce frazeologického obrazu světa představená v tzv. rekonstruujících částech této práce (a znamenající čtvrtý krok popsany výše) může sloužit jako podklad k následnému zformování takovýchto typů definic. Na příkladu pohádkové bytosti *krále* jsme v práci představili vlastní návrh kognitivní definice, z části se podobající a z části naopak lišící od podoby kognitivních definic v polských entolingvistických přístupech. Tyto typy definic se uplatňují výhradně v entolingvistických

¹⁴ V Úvodu této práce zmiňujeme v poznámce pod čarou studii J. Bartmiňského (2016, s. 115–131), jež v tomto smyslu představuje spíše ojedinělý případ, kdy byly implicitní atributy do výsledného stereotypu sledované entity (matky) započítávány, byť byly vyvozeny jen z minimálního počtu frazémů a metodika vyvozování nebyla ve studii teoreticky představena.

slovnících (jež však doposud česká lingvistika postrádá a jimiž by se mohla inspirovat u polských lingvistů a folkloristů, kteří na polských entolingvistických slovnících pracují od roku 1980 a vydávají je dodnes¹⁵). Kognitivní definice mají ambice uvádět veškeré součásti významu stabilizované v kolektivním vědomí uživatelů daného jazyka. Protože se však v této práci zaměřujeme výhradně na frazeologickou materiálovou základnu, odpovídá náš návrh kognitivní definice jednomu úhlu pohledu (tedy tomu, co je uloženo českým jazykovým společenstvím právě v tomto materiálovém zdroji).

Podotýkáme ještě, že záměrem této práce nebylo sestavování kognitivních definic všech pohádkových bytostí zastoupených v české frazeologii: uvedení konkrétního příkladu (tj. uvedení kognitivní definice *krále* jakožto panovníka, vládce) slouží jako demonstrace, jak lze zrekonstruovaný frazeologický obraz sledovaného výseku světa promítnout do tohoto druhu definic. Mluvíme-li o rekonstrukci frazeologického obrazu sledovaného výseku světa, pak tím avizujeme, že jakýkoliv jazykový materiál – a tedy i ten frazeologický – v sobě uchovává výsledky lidského vnímání a uvažování, hodnot, emocí apod., jež do něj byly v průběhu vývoje vloženy, a z něj jsou pak tyto atributy zase zpětně vyvoditelné. Obraz sledované entity se tak tedy v pravém slova smyslu netvoří, ale zpětně odhaluje, rekonstruuje.

Kognitivní definice zpracované na základě jednoho typu materiálového zdroje (jako je v případě této studie pracující výhradně s frazeologickým materiálem) vnímáme (a v této práci také označujeme) jako *profilové* kognitivní definice. Tyto námi označované *profilové* kognitivní definice přinášejí fazetovou formou strukturovaný náhled na vybraný výsek světa vždy z jednoho úhlu pohledu (tj. jednoho *profilu*). Profily jsou přitom podmíněny různými *aspekty*, tj. proměnnými, z jejichž hlediska je na sledovaný výsek světa nahlíženo. Takovým aspektem může být např. věk uživatele jazyka; jednotlivými profily v rámci tohoto aspektu pak např. úhel pohledu (na jakýkoliv vybraný výsek světa) dětí/mládeže/seniorů atd.¹⁶ V případě této studie vnímáme jako aspekt ovlivňující úhel pohledu *materiálovou základnu* (konkrétním profilem je pak to, co vyvozujeme z *frazeologické materiálové základny*), do níž byl náhled na sledovaný výsek světa (pohádkové bytosti) vložen v průběhu vývoje běžnými

¹⁵ Kognitivní definice byla v Polsku prvně využita v roce 1980 ve zkušebním svazku Slovníku lidových jazykových stereotypů, jež později, v roce 1996, vyšel pod názvem Słownik stereotypów i symboli ludowych (Slovník lidových stereotypů a symbolů).

¹⁶ Brzozowska Małgorzata (2006) v této souvislosti hovoří také o tzv. *aspektech* jakožto jednotlivých proměnných, jež podmiňují úhel pohledu na sledovanou problematiku. Stanovuje tak – poněkud nesourodý a chaotický – soupis, do kterého zařazuje aspekt psychosociální, životní, estetický, etický, fyzikální, biologický, historický, ideologický, kulturní, lokální, vojenský, psychický, náboženský, sociální, politický, národnostní a také tzv. rodičovské výrazy.

uživateli českého jazyka a z níž je pak v této práci zpětně rekonstruován. Naopak kognitivní definici zpracovanou na základě všech relevantních (tj. relevantních vzhledem ke sledované tematické) materiálůvých zdrojů (tj. z frazeologických, folklorních, případně též dotazníkových podkladů zjišťujících ustálené, stereotypové vnímání atributů zvolené entity) chápeme jako *stereotypovou*. Profilové kognitivní definice tedy – při našem „materiálově zdrojovém“ způsobu náhledu na danou problematiku – rekonstruuji *frazeologický* obraz světa vzešlý ze sémantické analýzy tematicky vymezených frazémů, nebo *folklorní* obraz světa vzešlý z tematizace atributů vybraných entit ve folklorních textech, nebo případně obraz světa vzešlý z dotazníkového šetření zjišťujícího ustálené charakteristiky zvolených entit. Stereotypové kognitivní definice jsou pak výsledkem součtu různých profilových kognitivních definic sledovaného výseku světa, a lze je tedy vnímat jako definice, které jsou výsledkem rekonstrukce již kompletnějšího *jazykového* obrazu daného výseku světa. Termín *jazykový obraz světa* je tedy v našem vnímání nadřazen termínu *frazeologický obraz světa*. Analogicky vnímáme nadřazenost termínu *stereotyp* ve vztahu k termínu *profil*. Podrobně se těmito konceptům (*jazykový obraz světa*, *profil*, *stereotyp*) a jejich interpretaci věnujeme v kapitole 2.3.1.

V souvislosti s avizovaným *frazeologickým obrazem světa* ještě krátce doplňujeme, že předmětem našich excerpce nebyly drobné útvary tzv. dětského folklóru (tj. rozpočítávadla, říkadla, říkanky, hádanky apod.), které F. Čermák ve 4. dílu *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (dále SČFI–4; 2009d, s. 1241) uvádí jako typy větných frazémů. Tyto útvary, jež by obsahovaly bázevé slovo ze sledované tematické oblasti *Pohádkové bytosti*, jsme nezahrnuli do našeho soupisu (korpusu), a tedy ani neanalyzovali, ze dvou důvodů. Za první – a to je zajímavé – nebyly obsaženy v žádném souboru / slovníku frazeologismů, z nichž jsme excerpce prováděli,¹⁷ a to ani ve SČFI–4, jehož hlavním autorem a editorem je právě F. Čermák¹⁸. A za druhé: naše optika je v této záležitosti poněkud odlišná: frazémy vnímáme jako jeden ze slovesných folklorních žánrů, svébytně se vyskytujících vedle dalších slovesných folklorních žánrů a jejich útvarů, jako např. vedle výše jmenovaných drobných útvarů dětského (slovesného) folklóru. Zastřešujícím pojmem tedy pro nás není v tomto kontextu frazém, ale právě (slovesný) folklór. Ten má řadu žánrů, mezi něž patří také právě frazémy (včetně těch větných, kam řadíme přísloví a pranostiky). Do rekonstrukce

¹⁷ Výjimku představuje pouze obrat: Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času brnkala/vrzala na basu a také obrat převzatý z Erbenovy balady Vodník: Na topole nad jezerem seděl vodník podvečerem. Oba tyto obraty byly dohledány ve frazeologických souborech.

¹⁸ „Vlastní výběr všech hesel, jejich uspořádání, standardizaci, zpracování, návrh hesel pro rejstřík a jeho doplnění a ostatní redakční práce v souvislosti s vydáním celého slovníku provedl a autorsky realizoval prof. PhDr. František Čermák, DrSc.“ (Čermák, 2009a, s. 8).

frazeologického obrazu jsme tedy tyto drobné folklórní útvary nezahrnovali. I kdybychom tyto drobné útvary dětského folklóru nahlíželi obdobně jako Čermák, tedy jako frazeologické, případné zařazení těchto útvarů do našeho soupisu by vyžadovalo pro velký rozsah vlastní registr založený na excerpce z knižních publikací či audionahrávek dětského folklóru. Jazykový obraz pohádkových bytostí rekonstruovaný z těchto útvarů by ovšem v takovém případě nemohl být založen na attributech pohádkových bytostí vzešlých z autorských inovací. Inovovaný obraz pohádkových bytostí by totiž nepřinášel informaci o jejich ustáleném (tradičním) obrazu. Rekonstrukce jazykového obrazu pohádkových bytostí vzešlá z tohoto typu materiálu by musela být založena výhradně na lidových ustálených materiálových zdrojích.

K rekonstrukci českého frazeologického obrazu pohádkových bytostí přistupujeme z tzv. panchronního hlediska. Inspirujícím se pro nás stal v tomto „vše/(nad)časovém pohledu“ model jazyka a lingvistického popisu předložený Przemysławem Łozowským (2011). Namísto ostrého rozlišení mezi synchronním stavem (systémem definování vztahů) a diachronním procesem (změnami motivovanými historií) je v lingvistice, podle Łozowského (2011), panchronní popis možný „w momencie zmiany optyki badawczej ze strukturalnej/generatywnej/formalnej na funkcjonalną/kognitywną. W nowych ujęciach język nie jest ani determinantą ludzkiego doświadczenia, ani autonomycznym systemem oderwanym od całości kształtu ludzkiego poznania. Jest wypadkową doświadczenia, symbolicznym wyrazem tego, co i jak się postrzega, rozumie, doświadcza“. [v okamžiku změny výzkumné optiky ze strukturalnej/generativní/formální na funkční/kognitivní. V nových pojetích jazyk není ani determinantou lidské zkušenosti, ani autonomním systémem odděleným od celku lidského poznání. Je výsledkem prožívání, symbolickým projevem toho, co a jak se vnímá, rozumí, prožívá.]¹⁹ (Łozowski, 2011, s. 119).

Způsob lidského myšlení a forma lidské zkušenosti (jako odraz toho, jak lidé vnímají, prožívají a jak věcem rozumí), předávané z generace na generaci, jsou obsahovou náplní výrazně antropocentrického pojmu – *tradice*. Tradice tak plní funkci symbolu, jenž je přenášen nějakým médiem, typicky textem (ale i obrazem, hudbou, artefaktem apod.). Podstatným rysem jakékoliv tradice je již zmiňovaný generační přenos. V tomto smyslu lze říci, že tradice je nějakým způsobem stabilizovaná, ustálená. Neznamená to však, že je v čase absolutně neměnná. Łozowski (2011) se tradici snažil ukázat jako „sposób/formę/próbę

¹⁹ Všechny polské citace uváděné v této práci, pokud není v bibliografickém odkazu uvedeno jinak, přeložila do českého jazyka Michaela Krivancová.

nadania kulturze wymiaru kontinuum ponadpokoleniowego, ponadczasowego, może nawet transcendentalnego, w postaci symboli ludzkiego doświadczenia, a nie jako unieruchomione i harmonijne wewnętrznie synchroniczne systemy znaków dowolnych w następstwie diachronicznym“. [způsob/formu/pokus, jak dát kultuře rozměr pangeneračního kontinua, nadčasového, možná i transcendentálního, ve formě symbolů lidské zkušenosti, a nikoli jako znehýbných a harmonických vnitřních synchronních systémů libovolných znaků v diachronní posloupnosti.] (Tamtéž, s. 121). Uvádí také, že „[...] jeżeli granica między nowością i dawnością jest płynna i nieostra, jeżeli nowatorstwu nierzadko towarzyszy tradycjonalizm, jeżeli to, co tradycyjne, pojawiło się kiedyś jako awangardowe, a to, co progresywne, z czasem staje się zachowawcze, jeżeli ta zmiana nie ma charakteru globalnego procesu, ale jest wypadkową lokalnych wyborów (...), to możemy mówić o ciągłym stawaniu się tradycji, o bieżącym kreowaniu tradycji na miarę ludzkiego doświadczenia, o stale zmieniającym się obszarze tradycji, o dynamizmie tradycji warunkowanym poznawczo“. [[...] jestliže je hranice mezi novostí a dávnou minulostí plynulá a neostrá, jestliže je modernost často doprovázena tradicionalismem, jestliže se to, co je tradiční, kdysi jevílo jako avantgardní, a to, co je progresivní, se postupem času stává konzervativním, jestliže tato změna není globálním procesem, ale je to výsledek místní volby (...), pak můžeme hovořit o neustálém tvoření tradice, o dosavadním vytvoření tradice na míru lidské zkušenosti, o neustále se pozměňující oblasti tradice, o dynamice tradice, která je kognitivně podmíněná] (Tamtéž, s. 115). Tradice je tedy Przemysławem Łozowským definována jako „zbiór współwystępujących alternatyw poznawczych poddawanych bieżącej selektywnej aktywacji (subiektywnym wyborom). Co więcej, zaniechanie myślenia o tradycji w kategoriach systemowej równowagi oznacza bezużyteczność umieszczania tradycji w takiej perspektywie czasowej, w której terażniejszość jest w opozycji do przeszłości, a synchronia do diachronii“. [soubor koexistujících kognitivních alternativ podrobených aktuální selektivní aktivaci (subjektivnímu výběru). A navíc, zanechání přemýšlení o tradici v kategoriích systémové rovnováhy znamená bezúčelnost umístování tradice v časové perspektivě, ve které je přítomnost v opozici k minulosti a synchronie k diachronii.] (Tamtéž, s. 116). Na jiném místě téže publikace dodává, že „[p]anchronia to poszukiwanie motywacji dla ludzkich postaw głębiej niż system wartości projektowany i sankcjonowany przez potrzeby synchronicznego stanu równowagi społecznej i dalej niż diachroniczna sukcesja kolejnych systemów wartości“. [[p]anchronie je hledání motivace k lidským postojům hlouběji než systém hodnot navržených a schválených potřebami synchronního stavu sociální rovnováhy a je dále než diachronní posloupnost dalších hodnotových systémů.] (Tamtéž, s. 122).

V této práci se zaměřujeme na tradici uloženou konkrétně ve frazémeh. Frazémy jakožto jeden z projevů lidové slovesné kultury (folkloru) odrážejí zkušenost a myšlení běžných uživatelů jazyka (v našem případě českého jazyka) a v průběhu vývoje vznikají spontánně. Pokoušíme se zde o rekonstrukci frazeologického obrazu pohádkových bytostí, a to tak, jak je písemně fixován²⁰ v českých frazeologických soupisech a slovnících²¹. K rekonstrukci frazeologického obrazu pohádkových bytostí přistupujeme z panchronního hlediska ze dvou důvodů. Prvním důvodem je naše souhlasné stanovisko s Łozowského argumenty uvedenými výše, a sice že v obecném slova smyslu nelze stanovit přesnou hranici, kde končí „minulost“ (původní náhled na danou skutečnost/entitu) a kde začíná „současnost“ (nový náhled na danou skutečnost/entitu), neboť tradice se mění postupně a nikdy nejde o ostrý předěl, kdy jedno pojetí končí a druhé začíná. V důsledku pak dřívější a novější pojetí koexistují minimálně po nějakou dobu společně. Druhým důvodem je skutečnost, že v publikacích, z nichž jsme pořizovali excerptce, autoři zcela pochopitelně čerpali materiál vždy také z dřívějších frazeologických soupisů, takže docházelo k jeho přenášení mezi autory vzájemně, a to z dřívější publikace do té novější, následně. Navíc posuny ve významech frazémů z námi stanoveného tematického celku *Pohádkové bytosti* nebyly v námi využitých frazeologických zdrojích zaznamenány, a lze tak říci, že k významovým posunům v těchto frazémeh nedocházelo. Atributy, jež jsou uloženy ve frazémeh a spojovány s pohádkovými bytostmi, tak lze tedy skutečně vnímat jako nadčasové. Ostatně i samy pohádkové bytosti jsou, v souladu s charakterem pohádek, neukotvené v čase a (a zpravidla i v místě). Z těchto uvedených důvodů tedy zbytečně nenarušujeme korpusovou část práce odkazy ke konkrétnímu zdroji, z něž byl ten který frazém převzat

²⁰ Materiál tedy nečerpáme z databáze neformální mluvené češtiny ORAL v Českém národním korpusu, neboť zde nemáme jistotu ustálenosti sledovaných kolokací (jež by – v návaznosti na další obligatorní rysy – opravňovaly označit daná spojení za frazeologická – viz kap. 2.2.2) v české populaci. Počet nahrávaných mluvčích v databázi ORAL je totiž jednak velmi nízký v porovnání s celkovým počtem rodilých uživatelů českého jazyka (v nejnovější databázi ORAL2013 je v 835 nahrávkách z let 2008–2011 analyzována mluva 2544 mluvčích, viz <https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:oral2013>, poslední přístup 01. 03. 2021) a jednak je diskutabilní stanovení hranice, od jakého počtu výskytů je již daný obrat možné vnímat jako ustálený (z hlediska jeho formy, případně formy i významu) v povědomí a potažmo v aktivní slovní zásobě českých mluvčích. Nevyužívali jsme ani nástroje FRANTA (FRazémové Anotace a Textové Analýzy) pro automatickou identifikaci frazémů a ustálených kolokací, jež byl využit pro značkování korpusu SYN verze 4. Tato automatická identifikace frazémů je zatím v pilotní verzi a dosud vykazuje některé nedostatky, především „si nečiní nárok na úplnost, řada výrazů tedy ve slovníku není zahrnutá. Dále je potřeba počítat s tím, že automatická anotace výrazů ze slovníku nemůže být spolehlivá: některé nemusejí být vůbec nalezeny (například proto, že nebyla detekována jejich nestandardní realizace), nebo může být naopak jako frazém označeno užití v doslovném významu“ (viz <https://wiki.korpus.cz/doku.php/seznamy:frazemy>, poslední přístup 01. 03. 2021). Navíc program pro tuto automatickou identifikaci víceslovných jednotek vyhledává a označuje frazémy a ustálené kolokace z předem daného slovníku (seznamu), který v současné době vychází především ze Slovníku české frazeologie a idiomatiky – a ten (jakožto jeden z materiálových zdrojů) v této práci využíváme pro přímou excerptci frazeologických jednotek.

²¹ Komplettní seznam užitých zdrojů je uveden v kapitole 2.3.2 a v soupisu primárních zdrojů na konci této práce.

2.2 MATERIÁLOVÁ ZÁKLADNA

2.2.1 SLEDOVANÉ POHÁDKOVÉ BYTOSTI

Materiálovou základnu pro naše výzkumy tvoří české frazeologické jednotky z tematického celku *Pohádkové bytosti*.

Jako pohádkové bytosti vnímáme a v této práci označujeme nadpřirozené bytosti z kouzelných pohádek a také hrdiny zvířecích i novelistických pohádek. Výsledkem našich excerpací²² je 32 tematických tříd reprezentujících obecné typy pohádkových bytostí či prototypy pohádkové bytosti (KRÁL, KNÍŽE, KRÁLOVNA, PRINC, PRINCEZNA, ŠAŠEK, ČARODĚJKA/ČARODĚJNICE, DRAK, STRAŠIDLO, DUCH, VODNÍK, LOUPEŽNÍK, VÍLA, HLOUPÝ HONZA, CHYTRÁ HORÁKYNĚ, OTESÁNEK, KRAKONOŠ, HURVÍNEK, ČERVENÁ KARKULKA, ŽÁBA SEDÍCÍ NA PRAMENI²³, POPELKA, LESNÍ MUŽ / LESNÍ ŽÍNKÁ, MOŘSKÁ PANNA, BABA JAGA, DĚD VŠEVĚD, BARON PRÁŠIL, BROUK PYTLÍK, OŠKLIVÉ KAČÁTKO, KOCOUR V BOTÁCH, ZLATÁ RYBKA, ZLATÝ PTÁK, ČERT). Toto číslo ovšem neznamená konečný počet typů a prototypů pohádkových bytostí: ostatní pohádkové bytosti totiž nejsou v české frazeologii zastoupeny ani jediným frazémem (namátkou uvádíme např. postavu obra, skřítky, jezinky, sudičky, ježidědky, bludičky či hejkala).

V této práci nejsou sledovány frazémy, v nichž se vyskytují názvy personifikovaných vlastností a stavů (např. přízeň Štěstěny; ta (zubatá) s kosou = personifikovaná smrt; Smrt/Smrtka apod.). Předmětem našeho zkoumání nejsou ani frazeologismy obsahující názvy bytostí vyskytujících se v pověstech (např. Bílá paní), bájích (např. pták Fénix), mytologii (např. Polednice, Klekánice), legendách či náboženských představách (např. Bůh, anděl)²⁴. Výjimečně se však v rámci sledovaných tematických tříd mohou objevit i výrazy personifikující nějaké mimolidské skutečnosti či jevy (např. v rámci tematické třídy KRÁLOVNA se objeví také frazeologické spojení ledová královna = „personifikovaná

²² Soupis publikací, z nichž jsme excerpce prováděli, uvádíme v kapitole 2.3.2.

²³ Žába sice nepatří k typickým pohádkovým bytostem, ale vyskytuje se např. v pohádce K. J. Erbena Tři zlaté vlasy Děda Vševěda či v její obdobě pod názvem O Plaváčkovi, kde sedí ve studni na pramenu vody, a je tak příčinou sucha. Tento motiv se stává zdrojem frazému žába (sedící) na prameni / sedět (někde) jako žába na prameni. Obrat přeneseně označuje skrytou příčinu dlouhodobého nezdaru.

²⁴ Výjimku představuje frazeologické sousloví král nebeský, jež referuje ke Kristovi či k Bohu, a frazeologické sousloví padlý anděl, jež referuje k Satanovi, Luciferovi, popřípadě k jednomu z ďáblů. Tyto obraty jsou součástí našeho korpusu kvůli přítomnosti bázevého slova, ale do výsledného frazeologického obrazu pohádkových bytostí nevstupují, neboť referují k jiným než pohádkovým substancím.

zima‘), a to kvůli snaze o co možná nejkompaktnější soupis frazeologických obrátů k vymezeným tematickým třídám (jež shrnují veškeré excerpce obsahující název tematizované pohádkové bytosti, např. právě královny. Pokud však tyto názvy nereferují svým významem k pohádkové bytosti samé, pak takového excerpce frazeologický obraz pohádkové bytosti nezakládají, jak podrobně vysvětlujeme v kapitole 2.3.2.2). Do korpusu jsme rovněž nezařazovali frazémy obsahující bázová slova, která poukazují k různým profesím (např. kovář, mlynář, pekař apod.), hodnostem nebo ke společenskému a hmotnému postavení osob (např. sedlák, chud‘as, boháč apod.). Výjimkou jsou v tomto případě frazeologismy s bázovými slovy „král“, „královna“, „princ“, „princezna“ a „kníže“ (který v dohledaných frazeologismech představuje variantu k výrazu „král“ coby panovník, vládce).

2.2.2 FRAZEOLOGICKÁ JEDNOTKA A JEJÍ VYMEZENÍ

Při snaze o rekonstruování frazeologického obrazu jakéhokoliv výseku světa je třeba si stanovit, co je to (pro nás) frazém a jaké jsou jeho podstatné znaky.

V této práci se nesnažíme o sumarizování všech odborných definic frazémů a jejich uvažovaných znaků (uváděných v jiných publikacích), ani o typologii frazeologických jednotek. Takový (teoreticky sumarizující) cíl jednak nesouvisí se zaměřením této práce a jednak by byl do určité míry nereálný, neboť v označování (a tedy i vymezení podstatných znaků) jednotlivých typů frazeologických jednotek panují nejednoznačnosti. Ve SČFI-4 v této souvislosti čteme: „Pro oblast výrazů zahrnutých pod propoziční frazémy vytvořila tradice a starší úzus znepokojivou směsici různých označení, která jsou dnes obvykle nejasná, dílčí a málo i sdělují. Hlavně se však vzájemně různě překrývají, a přitom řadu typů výrazů nedokážou označit vůbec; přes svou pestrost tedy nominativně nestačí. Patří sem mj. *adagium, aforismus, anekdota, apothegma, axióm, citát, floskule, formule, fráze, gnóma, hádanka, heslo, hlavolam, hříčka, kalambúr, loci communes, maxim(a), motto, obrat, okřídlená slova, paremie, pozdrav, pořekadlo, poučka, pranostika, průpovídka, přísloví, rčení, rozpočítávadlo, říkadlo, říkanka, sentence, slogan, spojení slov, truismus, úsloví, wellerismus, zaklínadlo, zaříkadlo, zásada [...]*“ (Čermák, 2009d, s. 1241).

V následujících subkapitolách představíme vlastní pojetí frazému²⁵ a jeho podstatných znaků a naše náhledy doložíme konkrétními frazeologickými excerpce. Nejprve se však krátce zastavíme u pojetí frazému u Čermáka, Hladké, Čechové a Cvrčka, aby tak vyplynulo, v čem se shodujeme a v čem naopak lišíme od soudobého pojetí frazému v české frazeologii.

F. Čermák v prvním svazku *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (dále SČFI-1) shrnuje nejen prakticky, ale také prostřednictvím výkladu v teoretických pasážích slovníku své pojetí frazeologie a idiomatiky. Za frazeologický a idiomatický výraz je zde považována „ustálená a minimálně dvojslovná kombinace libovolného slovního druhu s jiným (případně kombinace stejných slovních druhů), která je příznačná tím, že (aspoň) jeden její člen je schopen se v daném významu a funkci spojovat s jinými slovy v textu jen krajně omezeně, popř. vůbec ne; je tedy v tomto významu či funkci omezený pouze na tuto kombinaci. Druhým (avšak nikoliv nutným) rysem takového spojení bývá jeho neobvyklá přenesenost, sémantický posun“ (2009a, s. 14).

Obdobně nahlíží na frazém také Z. Hladká v *Příruční mluvnici češtiny* (1995). Frazém tak chápe jako ustálenou kombinaci alespoň dvou slov, která má význam jako celek (zpravidla neodvoditelný z významů jeho složek), přičemž alespoň jeden z jejích komponentů je v dané funkci omezen pouze na tuto kombinaci či několik málo dalších. Doprovodnými příznaky pak může být metaforičnost, expresivnost či přítomnost archaismů.

Také M. Čechová v publikaci *Čeština – řeč a jazyk* vymezuje jako podstatné znaky frazému ustálenost, víceslovnost a omezenou spojovatelnost. Navíc pak (oproti citovanému Čermákovi a Hladké) připojuje také jako nutný rys obraznost. Frazém tak nahlíží jako „ustálené víceslovné, obrazné, často expresivní celistvé pojmenování²⁶ s omezenou kolokabilitou/spojovatelností [...]“ (2000, s. 66).

Ve Cvrčkově pojetí je frazém definován jako „ustálená anomální kombinace dvou či více prvků (morfémů, slov, kolokací), z nichž jeden bývá členem extrémně omezeného a uzavřeného kolokačního paradigmatu (třídy)“ (2010, s. 75).

Lze tak říci, že současná česká frazeologie se při vymezování obligatorních rysů frazeologických jednotek shoduje pouze na ustálenosti a omezené kolokabilitě. Rys obraznosti považuje za obligatorní z citovaných lingvistů pouze Čechová. Víceslovnost pak nemusí být nutnou podmínkou frazému ve Cvrčkově pojetí, uvážíme-li, že frazém definuje jako kombinaci dvou či více prvků, tj. ne nutně slov (ale třeba jen morfémů). V pojetí frazému

²⁵ Na dichotomii *frazém – idiom* upozorňujeme v subkapitole 2.2.2.4.

²⁶ Tučné písmo v citacích odpovídá tučnému písmu ve zdrojích, z nichž je citováno. Toto platí pro všechny citace v této práci uvedené.

v naší práci jsou nutnými rysy jak ustálenost, tak víceslovnost, a navíc ještě (výše uvedenými autory nezmiňovaná) sekundárnost pojmenování. Aby slovní spojení mohlo být vnímáno jako frazeologické, nesmí jít o primární pojmenování (tedy o pojmenování dosud nepojmenované reality). Na nutné, ale i potenciální rysy frazémů tak, jak se vyjevily z našich excerpceí, se v následujících částech této kapitoly zaměříme detailněji. Žádná z následujících subkapitol 2.2.2.1–2.2.2.4 se sama sebou neuzavírá (a nelze ji tedy vnímat bez návaznosti na další subkapitoly), ale vzájemně se doplňují a prolínají, aby tak jako celek vyjevily nikoliv samostatnost jednotlivých rysů, ale naopak jejich komplementárnost, provázanost.

2.2.2.1 Frazém jako ustálené spojení minimálně dvou slov

Uvedli jsme, že frazém je pro nás ustálené spojení minimálně dvou slov. Oproti modernímu, širokému pojetí frazeologických jednotek u F. Čermáka (2007) nebo V. Cvrčka (2010) tedy nezahrnujeme mezi frazémy jednoslovné složeniny. Oba autoři totiž hovoří o frazému jako o spojení minimálně dvou prvků, mezi které řadí také morfémy²⁷. Z tohoto hlediska tedy pro nás není frazémem, s ohledem na zvolený tematický celek *Pohádkové bytosti*, např. složenina *ježibaba*, zatímco sousloví baba Jaga už do našeho korpusu zařazujeme. Důsledně přitom v korpusových i rekonstruujících částech práce odlišujeme, zda jde o primární souslovné pojmenování pohádkové bytosti (např. právě baba Jaga = pohádková bytost), které tedy pro svou povahu nemůže být vnímáno jako frazeologické spojení, nebo zda jde o sekundární pojmenování nějaké pohádkové bytosti (např. vodní mužiček jako sekundární označení postavy vodníka; podrobněji viz kap. 2.2.2.2) či o sekundární pojmenování, jež je přeneseno na kohokoliv jiného než na pohádkovou bytost (např. baba Jaga = zlá, svárlivá, ošklivá žena). V případě sekundárního pojmenování již jde o sousloví frazeologického rázu, a označujeme je tedy jako *frazeologická sousloví*, jak podrobněji uvádíme dále, v následujících subkapitolách. Do našeho korpusu nebyly vedle jednoslovných složenin zařazeny ani složené (vícedílné) předložkové, spojkové či částicové výrazy, neboť tyto obraty neobsahují názvy pohádkových bytostí.

²⁷ F. Čermák definuje frazém jako „jedinečné spojení minimálně dvou prvků, z nichž některý (popř. žádný) nefunguje stejným způsobem v jiném spojení [...]“ (2007, s. 31) a na s. 33 téže publikace dodává, že těmito prvky jsou třeba i morfémy (kořeny nebo afixy). V Čermákových SČFI 1–4 (2009a–d) však tyto jednoslovné složeniny nejsou vůbec obsaženy a v teoretických statích, jež jsou součástí těchto slovníků, pak najdeme definici hovořící o víceslovném spojení (viz v této kapitole uváděná citace ze SČFI, 2009a, s. 14).

2.2.2.2 Frazém jako sekundární pojmenování a motivovanost jeho významu

Zmiňujeme-li výše, že význam frazeologického spojení je zpravidla neodvoditelný z významů jeho složek, pak tím současně sdělujeme, že v některých případech může být tento globální význam frazeologické jednotky přímo motivován jednotlivými komponenty, a tedy odvoditelný z významů jednotlivých složek, byť třeba jen ve velmi omezeném počtu excerpce. Hovoříme-li tedy v této studii o motivaci, máme tím na mysli výhradně motivaci slovních spojení, čili motivaci týkající se vztahu mezi komponenty a frazeologickým celkem, nikoliv motivaci fonetickou, slovtvornou či sémaziologicko-onomaziologickou²⁸. Z námi stanoveného tematického celku *Pohádkové bytosti* jsou dokladem přímé motivace jednak některá frazeologická sousloví s pojmenovací funkcí a jednak typ frazémů s konkrétní formální strukturou, která bude ukázána dále. Nejprve se zastavíme u frazeologických sousloví s pojmenovací funkcí.

Podle Hladké (2017b) je s pojmenováním (nominací) spojován sám pojmenovací akt (přiřazení jazykové formy k určitému obsahu) i výsledek pojmenovacího procesu (pojmenovací jednotka): nejen slova, ale též ustálené kolokace (včetně frazeologismů) jsou pojmenováními. F. Čermák (2017b) uvádí: „Tím, že frazém je v textu víceslovným a ustáleným jaz. pojmenováním, založeným sémioticky a psychologicky, plní svou primární nominativní funkci [...]“. V publikaci *Česká lexikologie* (1985) spoluautoři J. Filipec a F. Čermák zmiňují, že kolokační idiomatická pojmenování mají význam odpovídající entitám (osobám, věcem apod.), vlastnostem, procesům, stavům a okolnostem; propoziční idiomatická pojmenování pak význam odpovídající událostem. „Mezi idiomatická pojmenování však patří i výrazy pojmenovávající relace, funkce, operace, deixi, modalitu aj.“ (J. Filipec a F. Čermák, 1985, s. 188). Hovoříme-li ovšem v této práci o frazeologických jednotkách s pojmenovací funkcí (zkráceně pak o frazeologických pojmenováních), máme tímto označením na mysli užší pojetí, tj. pouze vyjadřování významu, jenž odpovídá entitám

²⁸ Srov. HLADKÁ, Zdeňka (2017a): „Rozlišují se čtyři typy **m.**: (a) **fonetická** (zvuková, imitativní), zakládající se na napodobení zvuků spjatých s označovaným jevem, případně na vyjádření vnitřních pocitů (*tik tak, prásk, mňau; já, au, hihi*), (b) **slovtvorná** (morfologická, strukturní, systémová), zakládající se na morfematicko-sémantickém vztahu slov (*stavět → stavitel, hloupý → hlupák, nos → nosatý*), (c) **sémaziologicko-onomaziologická**, spojená se vznikem metaforických či metonymických přenesených pojmenování (*čočka* ‘semeno luskoviny rodu *Lens*’ → *čočka* ‘součást optických přístrojů’), (d) **slovních spojení**, týkající se relace mezi komponenty a celkem u víceslovných pojmenování (*kyselina + chlorovodíková → kyselina chlorovodíková*; u jednotek frazeologických, např. *přístav + manželský → přístav manželský*, jde spíše o kvazimotivovanost.“ (cit. 22. 02. 2020).

(tj. substancím). Po výrazové stránce (tj. v jazykovém obsazení frazeologické jednotky) tak jde o víceslovné pojmenování pohádkové bytosti samé (v některých případech o pojmenování jiných entit, jak bude ukázáno dále), přičemž toto pojmenování musí být zároveň pojmenováním sekundárním, nikoliv primárním. Jedině tak může být naplněna jejich frazeologická podstata, a dané obraty je pak tedy možné označit za *frazeologická sousloví*.

Dokladem frazeologických sousloví s pojmenovací funkcí jsou v našem korpusu (jenž odráží stav excerpce ze stanoveného tematického celku) např. spojení zelený mužik či vodní mužiček. Obě uvedená spojení sekundárně pojmenovávají pohádkovou bytost vodníka (přičemž výraz „vodník“ je primárním pojmenováním, tj. výrazem pojmenovávajícím dosud nepojmenovanou skutečnost). Dalším dokladem obdobného typu jsou frazeologická sousloví král pekelné / kníže pekelné²⁹ sekundárně pojmenovávající Lucifera/Satana jakožto vládce d'áblů, popřípadě jednoho z d'áblů, či zlá moc³⁰ sekundárně označující (obecněji) bytost čerta/d'ábla (přičemž výrazy Lucifer/Satan či čert/d'ábel jsou primárním pojmenováním³¹). Tato souslovná frazeologická pojmenování nejsou, jak vyplývá z excerpce a jak dokládáme v korpusových částech této práce, přenášena na kohokoliv jiného, tj. na bytosti reálného světa³², ale označují jen pohádkové či náboženské (biblické) bytosti samé. Přenášení na kohokoliv jiného je realizováno jen primárními pojmenováními, tedy výrazy „vodník“ a „čert“. Vzhledem k tomu, že jde o jednoslovná pojmenování, nejedná se tedy o frazémy.

V našich excerpcech jsou obsažena jednak frazeologická sousloví, která jako celek sekundárně pojmenovávají pohádkové bytosti samé, a jednak frazeologická sousloví, která sice obsahují bázové slovo z vymezeného tematického celku, avšak frazém jako celek sekundárně pojmenovává jinou entitu než pohádkovou bytost, např. dvaatřicet loupežníků (= soustava hracích karet), král zvířat (= lev), lidský duch (= duševní síla, nadání, inteligence) apod. O přímé motivaci lze ovšem uvažovat pouze v případě frazeologických sousloví pojmenovávajících prostřednictvím bázového sousloví samu pohádkovou bytost. V případě

²⁹ Komponent „kníže“ je v uvedeném frazému zastoupen významem číslo 1, tj. „panovník“ (Slovník spisovného jazyka českého, dále v textu i v poznámkách pod čarou SSJČ, 2011f).

³⁰ Komponent „moc“ je v uvedeném frazému zastoupen významem uvedeným pod číslem 6, tj. „ztělesněná nadpřirozená síla, mocnost“ (SSJČ, 2011).

³¹ R. Večerka (2006, s. 175) uvádí, že slovo „čert“ bylo vytvořeno nově jako krycího (zástupného) pojmenování pro označení d'ábla (jehož pravé jméno nesmělo být vysloveno, aby nebyl přivolán). Tato jazyková tabu souvisela s pověřeným přesvědčením „o fatálním sepětí slova jakožto akustického obrazu nějaké věci s věcí samou, resp. s jejím duchem nebo démonem [...]“. V téže publikaci se dále dočítáme, že později i samotné pojmenování „čert“ podlehlo sekundární tabuizaci, kdy se v lidové řeči začalo užívat jiných názvů, např. „rohatej“, „ten s kopytem“ apod. V této práci nahlížíme na výrazy „čert“ a „d'ábel“ ze synchronního hlediska a v oblasti běžné komunikace (nikoliv tedy odborné, teologické) považujeme oba výrazy za primární.

³² Reálné bytosti jsou bytosti reálného světa, zatímco pohádkové bytosti jsou bytostmi světa fikčního. Dichotomii *reálné bytosti* versus *pohádkové bytosti* a *reálný* versus *pohádkový svět* užíváme v souladu s termíny Lubomíra Doležela (2003).

souslovného frazeologického pojmenování jiných entit než pohádkových bytostí již jde o přenesené pojmenování, takže o přímé motivaci není možné uvažovat. Jako doklad mohou posloužit již výše uváděné příklady: spojení „dvaatřicet loupežníků“ označuje přeneseně soustavu hracích karet; spojení „král zvířat“ označuje přeneseně lva, spojení „lidský duch“ označuje duševní sílu, nadání či inteligenci atd.

Specifickým případem jsou ovšem souslovná pojmenování král nebeský (sekundárně pojmenovávající Boha či Krista) a královna nebes (sekundárně pojmenovávající Pannu Marii). V uvedených frazeologických souslovích referuje bázové slovo „král“ či „královna“ k panovníkovi či panovnici a tento význam není popřen ani ve významu frazému jakožto celku. Globální význam frazeologických jednotek je pouze rozšířen o atribut „nebeský/nebes“, čímž je specifikováno prostředí, v němž tematizované bytosti vládnou. Nejedná se zde o pohádkové postavy, ale o postavy náboženské. V křesťanských představách je Bůh definován jako „král vládnoucí v nebi“, „král nebeský“ a Panna Marie jako „královna vládnoucí v nebi“, „královna nebes“. V případě těchto dvou obrátů lze také hovořit o přímé motivaci, a daná spojení tedy označit za frazeologická sousloví. Na okraj zde jen uvádíme, že tato frazeologická spojení nemohla být do rekonstrukce frazeologického obrazu pohádkových bytostí zařazena, neboť i přes bázové slovo (označující postavu krále coby panovníka a postavu královny coby panovnice) nereferují jako celek k pohádkovým bytostem a netematizují jejich atributy. Podotýkáme ještě, že podobná, ne však identická, situace nastává také u výše již uváděných frazémů referujících k postavě čerta/d'ábla: král pekel / kníže pekelné či zlá moc. Křesťanská teologie tematizuje „d'ábla“ a nahlíží na něj jako na reálně existující netělesnou duchovní bytost, jejímž působením se rozmáhá zlo (nazýván bývá jako Lucifer či Satan). Naopak v pohádkách se objevuje bytost „čerta“, s nímž jsou spojovány různé atributy, včetně zla a pobývání v pekle. V běžné komunikaci lze ovšem názvy „čert“ a „d'ábel“ vnímat jako synonymní. Do výsledné rekonstrukce obrazu pohádkových bytostí jsme tedy zařadili frazeologické obraty s oběma variantami bázového slova.³³

Zcela jiná situace nastává v případě ostatních excerpovaných souslovných pojmenování z vymezeného tematického celku, tedy ve spojení: lesní muž, lesní žínka, mořská panna, baba Jaga, děd Vševed, baron Prášil, brouk Pytlík, ošklivé kačátko, kocour

³³ Které z frazeologických obrátů jsou a které naopak nejsou relevantní pro sestavení výsledného obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii, uvádíme na obecné úrovni v kapitole 2.3.2. Konkrétně je pak uvádíme a vysvětlujeme v korpusových částech práce a shrnujeme též v částech rekonstruujících frazeologický obraz pohádkových bytostí. Zde předesíláme jen tyto uvozuující informace, aby nevznikl mylný dojem, že o výsledném obrazu pohádkových bytostí rozhoduje pouze samo bázové slovo (a jeho jazykové okolí, tj. s ním spojené komponenty) bez ohledu na význam frazému jakožto celku.

v botách, zlatá ryba a zlatý pták. Pojmenujeme-li takto pohádkové bytosti, pak jde o jejich primární pojmenování: neexistuje jiný (tj. jednoslovný) výraz, kterým by byly tyto bytosti pojmenovány jako dosud nepojmenovaná „realita“, přičemž by zároveň jejich souslovné ekvivalenty vyjadřovaly či nějak (třeba jen dílčím způsobem) definovaly jejich význam (jako tomu je např. v případě zeleného mužíka či vodního mužička a dalších frazémů z výše uvedeného odstavce). Souslovná pojmenování pohádkových postav uvedených v tomto odstavci tedy nemají frazeologickou povahu, neboť nejde o sekundární pojmenování. Na tomto místě krátce podotýkáme, že v případě pohádkových postav lesní/divé žínky a baby Jagy lze místo souslovných pojmenování užít k pojmenování těchto bytostí jednoslovné ekvivalenty – *divoženka* jakožto označení „lesní žínky“ a *ježibaba* coby označení „baby Jagy“ – a v případně spojení děd Vševěd je možné užít jen zkrácenou podobu *Vševěd/vševěd*. Tyto ekvivalenty však vznikají slovtvorným způsobem (z již existujících slov obměnou jejich stavby, a jde tak o motivaci slovtvornou) a jakožto jednoslovná pojmenování nejsou frazeologickými výrazy; také v žádném ze souborů či soupisů české frazeologie, z nichž jsme excerpci prováděli, nebyly obsaženy (a to ani jako komponent jiného frazému). Vraťme se ale ke všem (v tomto odstavci) jmenovaným názvům pohádkových bytostí. Pojmenujeme-li těmito názvy kohokoliv jiného než pohádkové bytosti samé (tedy pojmenujeme-li bytosti reálného světa), pak už jde o jejich sekundární pojmenování, a tato spojení již tedy frazeologickou povahu získávají. Zde ovšem nelze hovořit o přímé motivaci, neboť jde o přenesené pojmenování.

Zmiňme se také o zbývajících pojmenovacích souslovích, obsažených ve frazeologických obrazech excerptovaných ze souborů české frazeologie. Sousloví „hloupý Honza“ a „chytrá horákyně“ nejsou v české frazeologii reprezentována pouze tímto souslovným pojmenováním, ale jsou součástí frazémů, jež tematizují nějaký příznak těchto pohádkových bytostí i těch, k nimž frazém jako celek referuje, např. tvářit se jako hloupý Honza (= tvářit se naivně); chovat se jako chytrá horákyně (= chovat se důvtipně) apod. (Podrobněji jsou tyto případy uvedeny v Korpusové části 1 s komentáři). Sousloví „Červená karkulka“ se vyskytuje ve frazému Je to stále jako o Červené karkulce (= je to stále stejné, neměnné). Excerptované obraty obsahující tato spojení tedy nejsou (a ani nemohou být) označovány jako (frazeologická) sousloví.

Pojmenovací funkci v námi vymezeném významu nesou také přezdívky historických postav panovníků, a to Král železný a zlatý (= Přemysl Otakar II.) a Zimní král (= Fridrich Falcký). Jde tak o sekundární (a obrazné) označení reálných bytostí, proto do rekonstrukce frazeologického obrazu pohádkové postavy (v tomto případě pohádkové bytosti krále)

nevstupují. Z hlediska motivace jednotlivými komponenty pro význam celé frazeologické jednotky jde o motivaci nepřímou, neboť dané frazeologické pojmenování je obrazné.

Shrnujeme tedy, že o přímé motivaci pro vymezení významu frazeologické jednotky s pojmenovací funkcí lze v námi vymezeném tematickém celku hovořit pouze v případě sekundárního (a tedy frazeologického) souslovného pojmenování následujících čtyř postav: První z nich je vodník. Ten je ve výkladových slovnících vymezen mj. jako bytost zelené barvy, žijící ve vodě, čili tak, jak se vyjevuje také z frazeologických sousloví *zelený mužik* a *vodní mužiček* (podrobněji, včetně bibliografického odkazu, viz Korpusová část 1 s komentáři). Dalším dokladem je frazeologické souslovné pojmenování čerta. Čert je ve výkladových slovnících vymezen mj. jako nadpřirozená bytost obývající peklo a zosobňující zlo, jak se vyjevuje také z frazeologických sousloví *kníže pekel* a *zlá moc* (podrobněji, včetně bibliografického odkazu, viz Korpusová část 2 s komentáři). Obdobná situace nastává také v případě sekundárního souslovného pojmenování náboženských bytostí Boha/Krista a Panny Marie, jež jsou v křesťanské věrouce vymezeny tak, jak se odráží ve frazeologických souslovích, tedy *král nebeský* a *královna nebes* (podrobněji, včetně bibliografického odkazu, viz Korpusová část 1 s komentáři).

O přímé motivaci jednotlivými komponenty pro vymezení významu frazémů lze podle našeho názoru hovořit také v případě některých explicitních přirovnání. Nelze to ovšem zobecnit na všechna ustálená (frazeologická) přirovnání. Obraty tohoto typu musí mít následující strukturu/struktury. V nich jsou lomítkem značeny zaměnitelné formální varianty; kulaté závorky zase značí vypustitelné komponenty:

(VFcom/INF(být/mít)) + ADJ/S + jako + BS,

příčemž:

VFcom představuje sponové sloveso být ve tvaru 3. os. sg., prézenta aktiva (tedy *je*);

INF(být) představuje přímo infinitiv *být*;

INF(mít) představuje přímo infinitiv *mít*;

ADJ. reprezentuje adjektivum;

S představuje substantivum v jakémkoliv pádě;

výraz *jako* představuje tetrium comparationis;

BS představuje bázové slovo v jakémkoliv tvarové, synonymní či slovnědruhovému manifestaci.

Dokladem takovéto struktury / takovýchto struktur jsou např. frazémy: být krásná jako princezna; být ošklivá jako čarodějnice; být fousatý / mít fousy jako Krakonoš apod.

Pro výše uvedené struktury musí zároveň platit, že část spojení „jako + BS“ nesmí nést význam „velká míra něčeho“. V takovém případě by se totiž jednalo pouze o intenzifikaci

některé tematizované vlastnosti – a to za pomoci bázového slova. Tento typ spojení s tímto vymezeným „měrovým“ významem se vyskytuje v tematické třídě ČERT, jak bude ukázáno v Korpusové části 2 s komentáři. Dokladem tohoto typu frazémů je např. Je to tvrdé jako čert (= je to hodně tvrdé); být hořký jako čert (= být velmi hořký); být divoký/vzteklý jako ďábel (= být velmi divoký/vzteklý) apod.

Pokud má však ustálené (frazologické) přirovnání jakoukoliv jinou než výše uvedenou formu, pak nelze hovořit o přímé motivaci jednotlivými komponenty. Doložme si to na struktuře formálně velmi podobné výše uvedenému typu, avšak nikoliv identické:

VF (se)/INF (se) + jako + BS,

příčemž:

VF (se) představuje (zvrtné) sloveso ve tvaru určitém;

INF (se) představuje (zvrtné) sloveso ve tvaru infinitivu;

výraz **jako** představuje tetrium comparationis;

BS představuje bázové slovo v jakémkoliv tvarové, synonymní či slovnědruhové manifestaci.

Uvedená struktura je v Korpusové části 1 s komentáři reprezentována např. následujícími frazeologickými obraty: Nese se jako královna (= nese se pyšně; je pyšná); chovat se jako šašek (= chovat se směšně); koukat jako drak (= koukat nenávistně) apod. Příznaky, jež se implicitně vyrozumívají z významu frazeologické jednotky jako celku, tj. pýcha, směšnost, nenávistný pohled, nejsou explicitně uvedeny. Pro vymezení významu frazému jakožto celku proto nelze hovořit o přímé motivaci jednotlivými komponenty.

2.2.2.3 Frazém a metaforičnost

Při vymezení frazému jsme výše uváděli, že doprovodným příznakem může být metaforičnost. *Příruční slovník jazyka českého* (dále v textu i v poznámkách pod čarou PSJČ) definuje metaforu jako „tropus záležející v přenášení názvu s [z; M. K.] jedné věci na druhou na základě podobnosti některých znaků“ (PSJČ, 2007–2008e). Podle SSJČ je metafora vymezena jednak jako „přenesení pojmenování jedné věci na druhou na základě shodnosti někt. znaků“ (SSJČ, 2011ch), ale také jako 2. „obrazné vyjádření pojmu, obrazný význam“ (Ibid.). Na základě našich excerpí se (v souladu s dvojitým možným pojetím/výkladem metafor v SSJČ) vyjevuje, že přenesenost pojmenování nemusí nutně splývat s obrazností pojmenování. Jako příklady uvedeme již zmiňovaná frazeologická sousloví vodní mužiček, zelený mužík, kníže pekel a zlá moc. Ve všech těchto excerpovaných příkladech jde

o sekundární, avšak nikoliv přenesená pojmenování pohádkových postav. K přenášení pojmenování na kohokoliv jiného (tj. na bytosti reálného světa) dochází jen jejich primárními, a tedy nefrazeologickými výrazy (vodník, čert/d'ábel), jak vyplývá z excerpce (a jak uvádíme také v korpusových částech této práce). Ovšem např. sousloví mořská panna či baron Prášil (a řada dalších) jakožto pojmenování kohokoliv jiného než pohádkové bytosti, jsou již pojmenováním přeneseným (a zároveň i obrazným).

Z uvedených excerpce se vyazuje, že sekundární (frazeologické) pojmenování může, ale nemusí být pojmenováním obrazným. Zároveň se vyjevuje také to, že obrazné pojmenování nemusí být nutně též pojmenováním přeneseným. Platí také, že ne každé přenesené pojmenování je frazeologismem. Na základě excerpovaného materiálu lze tedy formulovat následující, vzájemně se prolínající a spolu související, zjištění:

1. Některá frazeologická (sekundární) pojmenování nejsou ani obrazná, ani přenesená (např. sekundární pojmenování postavy vodníka frazémem zelený mužík či vodní mužiček).

2. Některá frazeologická (sekundární) pojmenování jsou jen obrazná, avšak nikoliv zároveň přenesená (např. sekundární pojmenování postavy čerta frazémem zlá moc).

3. Některá frazeologická (sekundární) pojmenování jsou obrazná a zároveň přenesená (např. sekundární pojmenování kohokoliv, kdo si vymýšlí, frazémem baron Prášil).

4. Přenesená pojmenování nemusí být nutně frazeologické povahy (např. výraz „vodník“ označující někoho, kdo se často a rád pohybuje ve vodě).

5. Nutnými podmínkami pro označení výrazu jakožto frazeologické jednotky jsou vedle ustálenosti také víceslovnost a sekundárnost pojmenování. Jde tedy o ustálené víceslovné pojmenování entity, která již byla primárně pojmenována jiným (nefrazeologickým) výrazem. Všechny tři podmínky (ustálenost, víceslovnost a sekundárnost pojmenování) přitom musí platit zároveň. Souslovná (a tedy víceslovná) pojmenování totiž nemusí být nutně frazeologické povahy, o čemž svědčí např. primární pojmenování Panny Marie formálně identickým výrazem. Zatímco pojmenování „Panna Marie“ je souslovné primární pojmenování, „královna nebes“ je pak sice také souslovným, ale zároveň též frazeologickým (sekundárním) pojmenováním téže bytosti. Shrnujeme tedy, že víceslovná nefrazeologická pojmenování jsou primárním pojmenováním, nikoliv sekundárním.

6. Přenesená a/nebo obrazná frazeologická pojmenování jsou vždy víceslovná (např. obrazná pojmenování přenesená na bytosti reálného světa – mořská panna, brouk Pytlík, baron Prášil... atd., ale též např. loupežník srdcí panenských = ‚svůdce žen‘ atd.). Naopak přenesená a/nebo obrazná nefrazeologická pojmenování jsou vždy jednoslovná (např. obrazná pojmenování přenesená na bytosti reálného světa – výraz „čert“ ve významu např. zlobivého dítěte, zlého člověka apod.).

V některých výše uvedených bodech se tedy lišíme od pojetí postulovaných v pracích J. Filipce a F. Čermáka. Ti ve společné publikaci *Česká lexikologie* (1985, s. 192) uvádějí, že „z hlediska ustáleného pojmenování lze ve vztahu idiomu k pravidelnému jazyku obecně rozlišit tři případy. Idiomy (1) jsou *monopolním a primárním* pojmenováním (zpravidla i vysoce ekonomickým) a pravidelný jazyk se pro daný význam nevyužívá; (2) nebo jsou pojmenováním *paralelním*, konkurujícím pravidelnému; nebo (3) pro daný význam (a denotát) *se nerealizují* a existují tu jen pojmenování pravidelné [pravidelná; opravila M. K.]. Srov. příklady: (1) *vzít někoho za slovo, mít u někoho rozlitý ocet, mít máslo na hlavě, být hned na koni*; (2) *jít do sebe : zamyslet se nad sebou, mít nahnáno : bát se, dát si dvacet : zdrímnout si*; (3) *leptat, letovat, lyžovat* aj.“ Z uvedené citace lze vyvodit, že v pojetí uvedených autorů je „pravidelný jazyk“ vnímán jako běžný (nefrazeologický) způsob vyjadřování a „primárnost“ vyjadřování odráží chronologické hledisko (tj. ten způsob vyjadřování, který je původnější, tedy pojmenování dosud nepojmenované reality). V našem pojetí frazému však koresponduje „primárnost pojmenování“ s vyjadřováním „pravidelného (tj. nefrazeologického) pojmenování“. Jinými slovy: frazém je podle nás vždy sekundárním pojmenováním, tedy pojmenováním, k němuž lze vytvořit paralelu primárního pojmenování vyjádřeného pravidelným (běžným) jazykem. Třebaže příklady v bodu (1) mohou být (ne však nutně) projevem jazykové ekonomie, nedomníváme se, že jde o pojmenování primární. Stejně tak, jako lze utvořit paralelní pojmenování – frazeologické : pravidelné, jak je uváděno v bodu (2) – je možné i frazémy uváděné v bodu (1) doplnit o významové paralely z pravidelného jazyka, byť by třeba byly (ne však nutně) formálně rozsáhlejší. Tak např. *vzít někoho za slovo : přijmout něčí výroky doslova jako slib nebo stanovisko*³⁴; *mít u někoho*

³⁴ Srov. Čermák, F. (2009c, s. 727, heslo *brát°/vzít° někoho za slovo*): „(...) využít, využívat (neprozřetelného) výroku někoho, připomenout mu ho a vyžadovat jeho splnění; přijmout výrok druhého doslova jako slib n. stanovisko.“

rozlitý ocet : rozhněvat si někoho³⁵; mít máslo na hlavě: být zkompromitovaný a postižitelný³⁶; být hned na koni : využít situační převahy³⁷ atd. Všimněme si, že vyjádření významové stránky frazeologických obrátů je vždy realizováno pravidelným jazykem; nejinak je tomu u všech frazémů shrnutých ve frazeologických slovnících a soupisech. Z tohoto hlediska vyvozujeme, že frazeologické obraty jsou (podle našeho úsudku) vždy paralelním pojmenováním/vyjádřením konkurujícím pravidelnému pojmenování/vyjádření. Z tohoto úsudku vyvozujeme další zjištění:

7. Pokud již existuje frazeologická forma, pak je k ní vždy možné nalézt významovou paralelu pomocí pravidelného jazyka. V případě frazeologického sousloví s doslovným významem, tedy v případě sekundárního, nepřeneseného a neobrazného pojmenování bytostí (král nebeský = Kristus, Bůh; královna nebes = Panna Marie), je proprium (označující jedinečnou bytost) primárním pojmenováním a apelativum (rozvité o přívlastek) pak pojmenováním sekundárním.

2.2.2.4 Frazém jako forma, idiom jako význam

V souladu např. s E. Mrhačovou (2003) a F. Čermákem (2007) nahlížíme na frazém jako na spojení slov mající složku výrazovou (v textu vystupující jako frazém) a významovou, tj. sémanticko-funkční (idiomatickou). Obě tyto složky jsou samozřejmě nerozlučitelné: neexistuje frazeologická forma (výraz), aniž by nesla (nesl) nějaký význam, a na druhou stranu není možné, aby nějaký význam (idiom) neměl své formální vyjádření (výraz). Pro účely analýzy těchto jednotek rozlišuje F. Čermák v Novém encyklopedickém slovníku češtiny (2017a; dále v textu NESČ) termíny *frazém* a *idiom*. Uvádí zde: „[...] analyzuje-li se kombinatorický útvar formálně, z hlediska formálních rysů, mluví se o *frazému*, zatímco analýza sémantická, z hlediska relevantních sémantických rysů, opravňuje užití názvu *idiom*.“ Hovoříme-li v této práci o frazému, frazeologické jednotce, frazeologismu, frazeologickém spojení, frazeologickém sousloví apod., pak tím máme na mysli frazém v širším slova smyslu, čili těsné spojení obou zmiňovaných složek, formální i významové. Potřebujeme-li v určitých

³⁵ Srov. Čermák, F. (2009c, s. 483, heslo *mít u někoho rozlitý ocet*): „(...) nemít už přízeň někoho a nemoc od něj čekat, chtít podporu, shovívavost, laskavost apod.; vzbuzovat v někom nelibost.“

³⁶ Srov. Čermák, F. (2009c, s. 361, heslo *mít máslo na hlavě*): „(mít vinu a) cítit se nejistý; být zkompromitovaný a postižitelný.“

³⁷ Srov. Filípec, J. – Čermák, F. (1985, s. 193): „(...) *byl hned na koni* (s významem ‚vyžít situační převahy‘ (...)).“

částech výkladu zdůraznit výrazovou strukturu frazeologické jednotky, pak užíváme spojení „formální vyjádření“, „výrazová stránka / výrazová struktura“ či „jazykové ztvárnění“. Potřebujeme-li naopak zdůraznit významovou složku frazeologické jednotky, hovoříme o „významu“ či „významové složce“ frazému.

Frazeologické spojení má ve většině případů dva významy: jednak význam doslovný (kompoziční; přímý) a jednak význam přenesený, nebo obrazný (případně má frazém zaprvé doslovný význam a zadruhé význam přenesený i obrazný současně). Doslovný význam vyplývá z významů jednotlivých komponentů a je jejich „součtem“. Zpravidla nebývá důležitý, neboť většinou nemá vypovídající hodnotu. Např. u frazému jít se podívat na strašidlo odpovídá doslovný význam doslovné formě, čili ‚jít se podívat na strašidlo‘); význam přenesený a/nebo obrazný je implicitní (a z explicitního vyjádření – formy – tedy není zjevný) – např. výše již uváděné frazeologické formě jít se podívat na strašidlo odpovídá obrazný význam ‚jít čurat‘. Pokud je globální význam frazeologické jednotky přímo motivován jednotlivými komponenty, a tedy odvoditelný z významů jednotlivých složek, pak má daný frazeologický obrat doslovný význam.

Součástí sémantiky významové stránky frazeologické jednotky (idiomu) je jednak nociónální (konceptuální; pojmový; věcně-obsahový; kognitivní)³⁸ význam a jednak význam pragmatický (konotativní), který zahrnuje zejména složky expresivní, symbolické a evaluativní. Jak zmiňuje Čermák (2007, s. 37): „Na rozdíl od významu nociónálního nelze pragmatickým typům významu obvykle přiřadit zřetelný sémantický rys jednoznačně, popř. vůbec.“ Nicméně tyto pragmatické složky, pokud jsou ve významové struktuře konkrétního frazému zahrnuty, doplňují nociónální význam o další příznaky. Pragmatické složky významu se tak podílejí na konstruování výsledného významu celého útvaru. Z našich excerpce se vyjevuje, že nociónální význam frazému odpovídá buď věcně-obsahové náplni doslovného významu (pokud daný frazém přenesený nebo obrazný význam nemá), nebo věcně-obsahové náplni přeneseného či obrazného významu frazému (pokud daný frazém přenesený a/nebo obrazný význam má). Tak např. vodní mužíček má doslovný a nikoliv přenesený či obrazný význam, jak bylo ukázáno v kapitole 2.2.2.3, ale z pragmatických složek významu lze vydělit emocionálně kladný významový rys (vyjevující se z užitého deminutiva „mužíček“). Spojení Šlo to ke všem čertům má obrazný význam, jenž je ve frazeologických slovnících vymezen přibližně jako ‚zničilo se to‘. K tomuto nociónálnímu významu (‚zničilo se to‘) se pak druzí též pragmatická složka významu vypovídající o negativních konotacích.

³⁸ Všechny tyto termíny vnímáme jako synonymní.

J. Filipec a F. Čermák v souvislosti se zmiňovanými dvěma složkami významu uvádějí: „Poměr zastoupení obou složek se u různých výrazů značně liší. Základní je funkce *dezignativní*, založená na vztahu frazému jako znaku k jeho denotátu a nociónální (konceptuální) složce jeho významu; je společná pojmenováním všech druhů. *Pragmatická* funkce, založená na (subjektivním) vztahu účastníků promluvy k frazému, je naproti tomu zvláště výrazná v IF. Zprostředkovává obecně různé subjektivní aspekty mluvčími při komunikaci zdůrazňované (zvláště emocionální a postojové) [...]. [...]; každý frazém má však v sobě zastoupeny v různé míře složky obě“ (1985, s. 232). Z námi sestaveného korpusu se však vyjevuje, že některé frazeologické jednotky obsahují jen nociónální význam, tedy bez přidružené pragmatické složky. Dokladem takového případu je z námi vymezeného tematického celku *Pohádkové bytosti* např. spojení král nebeský (sekundárně pojmenovávající Boha či Krista) či královna nebes (sekundárně pojmenovávající Pannu Marii). Některé jiné frazémy pak sice nociónální význam mají, ale prioritní je u nich pragmatická složka významu, např. provolání slávy frazémem Ať žije král! Jiné frazeologické jednotky zase propoziční obsah zcela postrádají, a tudíž u nich nelze vymezit nociónální významovou složku. Jejich význam je tak vymezen pouze na základě pragmatických složek. Např. frazémy K čertu (se vším/s ním/tím)!; U všech čertů / U čerta...!; apod. odrážejí postoj mluvčího k promluvové situaci, a vyjadřují tak různé komunikační funkce – v uvedených příkladech jsou projevem klení; v případě frazému Pro pána krále! jsou projevem úleku mluvčího).

Pokusíme se zde shrnout typy významů frazeologických jednotek tak, jak byly uvedeny výše, a doplnit je konkrétními příklady excerpce z námi stanoveného tematického celku. Neusilujeme přitom o vyčerpávající doklady tohoto typu excerpce, ale snažíme se na několika málo konkrétních příkladech doložit, že frazeologické obraty mohou mít 1) jen doslovné významy (a to buď nociónální, nebo pragmatické, nebo nociónální i pragmatické zároveň), nebo 2) vedle doslovného významu mohou mít také významy přenesené a/nebo obrazné (a to opět buď nociónální, nebo pragmatické, nebo nociónální i pragmatické zároveň). Vyjevuje se také, že neplatí tradičně postulované pojetí české frazeologie, a sice že každý frazém má v sobě zastoupeny jak nociónální, tak pragmatickou složku významu. Naopak se vyjevuje, že některé frazeologické obraty mohou mít jen nociónální význam, jiné frazémy zase mohou mít jen význam pragmatický.

Frazeologický význam tedy může být:

1) doslovný, a to:

- a) jen nociónální: král nebeský; královna nebes; kníže pekel
- b) jen pragmatický: Pro pána krále! (při úleku, zděšení apod.)

c) nocionální i pragmatický: vodní mužiček; zelený mužík

2) přenesený a/nebo obrazný, a to:

a) jen nocionální: mořská panna (nikoliv při pojmenování pohádkové bytosti samé)

b) jen pragmatický: K čertu! (klení)

c) nocionální i pragmatický: Šlo to ke všem čertům.

2.3 METODA A METODIKA VÝZKUMU

V této části práce se snažíme představit metodiku, pomocí které lze z frazeologického materiálu vyvodit obraz někoho/něčeho. Metodika byla aplikována na materiál českých frazeologických jednotek z vymezeného tematického celku *Pohádkové bytosti*. Lze tak říci, že předmětem našeho zájmu je výsek jazykového obrazu světa – výsek s ohledem na zvolenou tematiku (názvy pohádkových bytostí) i jazykovou základnu (českou frazeologii).

Konec 80. let 20. století představuje ve světové lingvistice rozvoj různých badatelských přístupů stavějících se do opozice k doposud převažujícímu strukturalismu. V této době dochází, užijeme-li slov Helbiga (1991), k tzv. komunikačně-pragmatickému obratu, při němž se zájem lingvistů obrací od věty k textu, od langue k parole, od systému ke komunikaci. Zároveň se, zcela nezávisle, začíná rozvíjet lingvistika, která zkoumá vztah jazyka k lidské zkušenosti a kultuře, tzv. etnolingvistika (nazývaná též antropolingvistika), a dále lingvistika, která zkoumá vztah jazyka k mysli a myšlení, tzv. kognitivní lingvistika. Entolingvistické i kognitivně-lingvistické přístupy mají společný pohled na to, jakým směrem by se měla jazykovědná bádání ubírat: etnolingvistika usiluje o odkrývání obrazu světa v jazyce, kognitivní lingvistika pak k odkrývání obrazu světa v lidské mysli. Oba přístupy se shodují v tom, že tento jazykový obraz či obraz světa v mysli má vycházet z tělesné a smyslové zkušenosti a směřovat ke kategorizaci stereotypu (konceptualizaci).

Jak zmiňuje I. Vaňková: „I u nás [tj. v české lingvistice; M. K.] se už dávno pocítuje potřeba najít a lingvisticky etablovat takový přístup k jazyku, který by primárně vycházel z faktu, že jsme lidé a (mateřská) řeč je pro nás specifickým způsobem myšlení a rozumění světu; že je řeč těsně spjata s lidskou kognitivitou a kulturou a že je žádoucí zkoumat jazykové jevy nejen jako průsečíky systémových vztahů, ani ne toliko v rámci jejich fungování v komunikaci, ale též jako poukazy ke skutečnosti, tak jak ji vnímají, kategorizují a pojmově formují lidé [...] jako sociálně a kulturně založené bytosti. [...]. V jazykovědě samé však zde zatím nebyl takový přístup k jazyku teoreticky a metodologicky propracován a jako významnější proud lingvistického bádání se specifickým východiskem se prosazovat teprve začíná“ (Vaňková, 2007, s. 48). Jde tak o zkoumání sémantiky, tedy toho, jak se vztah skutečnosti a formy (výrazu) slova promítá do významu slova, jak je reflektován lidským společenstvím a utvářen v kognitivních strukturách.

„Istnieje ścisła zależność pomiędzy życiem społeczeństwa a słownictwem języka, jakim to społeczeństwo mówi. Odnosi się to w tym samym stopniu do zewnętrznych przejawów życia, jak i do życia wewnętrznego, neidostrzegalnego gołym okiem.“ [Mezi životem společnosti a slovní zásobou jazyka, kterou společnost hovoří, existuje úzký vztah. To platí pro vnější projevy života stejně jako pro vnitřní život, který není vidět pouhým okem.] (Wierzbicka, 2007, s. 16). V každém jazyce existují nějaká specifická pojmenování, jimž v jiném jazyce chybí jejich protějšky.

„Uprzywilejowaną podstawą poznania obrazu świata jest słownictwo, stanowiące klasyfikator społecznych doświadczeń (por. Tokarski 1993) i zawierające inwentarz pojęć relevantnych egzystencjalnie, społecznie i kulturowo. Dla badaczy JOS³⁹ szczególnie atrakcyjne są frazeologizmy (por. Lewicki, Pajdzińska 1993).“ [Upřednostňovaný základ pro pochopení obrazu světa je slovní zásoba, která je klasifikátorem společenských zkušeností (viz Tokarski 1993) a obsahuje inventář pojmů relevantních existenciálně, sociálně a kulturně. Pro výzkumníky JOS jsou zvláště atraktivní frazémy (viz Lewicki, Pajdzińska 1993).] (Bartmiński, 2009, s. 13). Je však dlužno dodat, že Bartmińským zmiňovaná publikace Lewického a Pajdzińské (1993) je veskrze teoreticky zaměřená stať, jež se jen okrajově – na příkladu sféry dobra a zla – dotýká problematiky obrazu světa prizmatem frazeologie⁴⁰.

2.3.1 JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA, PROFIL A STEREOTYP

Základní metodický rámec pro naše výzkumy obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii představuje koncept *jazykového obrazu světa*. Tento pojem i celý lingvistický směr založený na konceptu jazykového obrazu světa se objevuje ve slovanské lingvistice od 80. let 20. století. Jak uvádí Bartmiński (2016, s. 21), bádání v oblasti slovanské etnolingvistiky probíhají zejména v Polsku, a to v Lublinu, kde od roku 1988 vychází jednou ročně periodikum *Etnolingwistyka* a kde byla zřízena *Etnolingvistická komise při Mezinárodním komitétu slavistů*; dále ve Varšavě, Vratislavi, Štětíně či Poznani. Ruské entolingvistické výzkumy probíhají převážně v Moskvě, kde funguje *Oddělení etnolingvistiky a folkloru při Institutu slavistiky Ruské akademie věd*; v Jakatěrinburgu, Kursku a Rostově.

³⁹ JOS = językowy obraz świata (jazykový obraz světa), pozn. M. K.

⁴⁰ Podrobněji se k obrazu světa prizmatem frazeologie v pojetí spoluautorů Lewického a Pajdzińské vracíme dále, v kapitole Rekonstruuující část 2.

Etnolingvistika je rozvíjena také v Srbsku ve městě Bělehrad, kde vychází roční periodikum *Kodovi slovenskih kultura*, v běloruském Minsku, ukrajinském Lvově a chorvatském Záhřebu. V České republice je pak rozvíjena zejména na FF UK v Praze a na Slovensku pak na FF UKF v Nitře.

Marek Ziółkowski (2007, v překladu Daniely Lehárové) zmiňuje, že jazykový obraz světa je „pojmem přejatý od Wilhelma Humboldta a amerických entolingvistů [...]. Označuje hlavní předmět zájmu současné antropologické lingvistiky (etnolingvistiky). Jazykový obraz světa je uložen v jazyce a jistým způsobem se svým uživatelům vnucuje či sugeruje jako samozřejmost. [...] není odrazem světa, ale jeho interpretací a zčásti i kreací (fiktivní světy). Jazykové obrazy světa se liší etnicky (od jazyka k jazyku), stylově (jazykový obraz světa utvářený vědeckým stylem je jiný než ten, který je utvářen v běžné komunikaci), žánrově (obraz světa daný pohádkou je jiný než obraz světa v baladě nebo koledě), ale také s ohledem na komunikační prostředí (jazykový obraz světa dětí a mládeže je jiný než jazykový obraz světa dospělých) atd.“ (Ziółkowski, 2007, s. 340–341).

Z uvedených informací vyvozujeme, že výsledný (celkový) jazykový obraz jakéhokoliv výseku světa je v každém etniku konstruktem širokého společenství: do výsledné podoby jazykového obrazu světa (resp. jazykového obrazu konkrétního výseku světa, tedy konkrétní analyzované entity) se mohou promítat jazykové obrazy utvořené (nahlížené; interpretované) různými společenskými skupinami (jež jsou vymezeny různorodými subjektivními i objektivními faktory ovlivňujícími způsoby interpretace světa). Výsledný obraz někoho/něčeho v jazyce je pak součtem těchto dílčích jazykových obrazů vzešlých z interpretací výseku světa sociálním společenstvím. Obraz světa v jazyce je tedy vnitřně diferencován např. různými styly a žánry řeči, zkušenostním rámcem interpretů, úrovní vzdělanosti, systémem hodnot a postojů apod. V této souvislosti užívá polská etnolingvistika další dva pojmy, a sice *profil* a *subjektivní interpretace světa*. Těmto záležitostem byla věnována výrazná pozornost ve stati *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, jejímiž autory jsou J. Bartmiński a S. Niebrzegowska-Bartmińska (1998). Spoluautoři této stati zmiňují mj. příklad jazykového obrazu chrpy, jež byla v polské etnolingvistice analyzována a kategorizována jako rostlina, květina, bylina a plevel (tedy jako nadřazené pojmy, jež nejsou relevantní v botanickém obrazu rostlin). Pro každou ze čtyř uvedených významových kategorií (tzv. *kategorizačních komponentů*) získávala pokaždé jiný soubor významových podkategorií (tzv. *fazet*) a různý obsah jejich vnitřních charakteristik. Jazykový obraz určitého výseku světa tedy sestává z tzv. *profilů* (jež jsou vytvořeny součtem charakteristik ve fazetách). Konstruování obrazu někoho/něčeho v jazyce (tzv. *profilování*) je vždy zároveň

subjektovou interpretací světa, tj. mající svůj subjekt. Právě subjekt interpretuje a organizuje strukturu analyzovaného výseku světa. Jeho úhel pohledu a způsob kategorizace je ovlivněn subjektivními faktory (věkem, úrovní vzdělanosti, systémem hodnot, zkušenostním rámcem atd.), jež vlastně odpovídají dříve (v kapitole 2.1) již zmiňovaným *aspektům*, proměnným, prostřednictvím kterých je možno nahlížet (a profilovat) sledovaný výsek světa. Doplňujeme ještě, že úhel pohledu a způsob kategorizace je ovlivněn také objektivními faktory (aspekty), mezi které řadíme třeba materiálový zdroj, z něž jsou sbírána jazyková data.

Jazykový obraz světa je tzv. *naivní obraz světa* (tento pojem byl zaveden v ruské etnolingvistice J. D. Apresjanem (1994, s. 5–12)), nikoliv primárně obraz vědecký⁴¹. Je založen na běžné lidské zkušenosti a na smyslovém vnímání, nikoliv na teoretickém uvažování. Jazykový obraz světa je tedy možno nahlížet také jako způsob chápání reality v myšlení daného společenství. Vaňková v NESČ (2017) uvádí, že jazykový obraz světa „je jazykově ustáleným svědectvím o tom, jak určité jaz. společenství pojmově uchopuje skutečnost, a zároveň jak ji prožívá a hodnotí“.

S rekonstrukcí jazykového obrazu světa souvisí také pojem *stereotyp*. Detailní pozornost je vývoji pojetí stereotypu v etnolingvistice (ale také v oblasti sociologie, sociální psychologie a v oblasti filozofie jazyka) věnována v Bartmiňského stati *Stereotyp jako předmět lingvistiky* (2016, s. 60–76). Pro koncept jazykového obrazu světa jsou určující zejména pojetí stereotypu u Waltera Lippmanna a také u Hilary Putnama. Walter Lippmann ve své publikaci *Veřejné mínění* (1922; česky v překladu L. Köppela 2015) nahlížel stereotyp ze sociologického a sociálně psychologického hlediska a vymezil jej jako jednostranný obraz nějakého jevu „v lidské hlavě“. Americký badatel Hilary Putnam pak přistupoval ke stereotypu z filozofického hlediska: stereotyp definoval jako „konvenční (často negativní), někdy velmi nepřesný obraz toho, jak nějaké x vypadá, jak se projevuje, jak jest“ (Putnam 1975, s. 249; In Bartmiński 2016, s. 72). Navrhuje, aby lingvisté vypracovali metody k určení obsahu stereotypu a ke stanovení systému pro jeho prezentaci. Ve významu si všímá emocionálních a hodnotících elementů, ale i klamů způsobených vírou, předsudky apod. Stereotyp je tak v jeho pojetí typický obraz objektu (např. typický obraz „normálního“ tygra) bez ohledu na jeho případně jen částečnou pravdivost. Jde o běžnou, každodenní, naivní teorii skutečnosti. Putnamovo pojetí stereotypu zde zmiňujeme proto, že v tomto ohledu lze, podle našeho názoru, nahlížet na stereotyp jako na synonymum jazykového obrazu určitého výseku

⁴¹ Jazykový obraz nějakého výseku světa ovšem může být obohacen také o některé atributy, jež se do běžného lidského povědomí dostaly právě skrze vědecké poznatky. Podstatou profilování jakéhokoliv výseku světa je právě ona ustálenost v lidském povědomí.

světa, tedy jako na výsledek tzv. kognitivní definice určitého výseku světa, jak je chápána v polské etnolingvistice.

Vezmeme-li také v úvahu definici stereotypu v úvodní stati polského *Slovníku lidových stereotypů a symbolů* (jenž takovéto kognitivní definice obsahuje), čili že stereotyp je „zobrazení předmětu, zformované v jistém společenském zkušenostním rámci a vymezující, čím předmět je, jak vypadá, jak působí, jak s ním člověk nakládá; toto vymezení je ustálené v jazyce a patří do společenského vědomí o světě“⁴², pak nabýváme dojmu, že pojem *stereotyp* je užíván ve stejném významu nejen jako jazykový obraz světa (respektive nějaký výsek světa, tj. výsek odpovídající sledovanému předmětu), ale také jako *profil* a že tyto tři pojmy tedy – minimálně pro polskou lingvistiku – označují totéž. Významovou paralelu mezi stereotypem, profilem a jazykovým obrazem světa vyvozujeme také z tvrzení Vaňkové a kol. (2005, s. 87), že stereotyp může mít různé polohy a varianty koexistující vedle sebe a lišící se podle kontextu, do něž je označení zapojeno. Vždyť totéž se tvrdí i o jazykovém obrazu světa, jak je patrné např. z výše uvedené Ziółkowského citace, nebo o profilech, jak je patrné např. ze zmiňované stati *Profile a podmiotowa interpretacja świata*. Čteme-li ovšem, že v polském *Slovníku lidových stereotypů a symbolů* (jenž, jak vidíme, přímo tematizuje stereotypy, nikoliv profily) „se daří zachytit vnitřní diferenciaci obrazů světa v jazyce a kultuře, diferenciaci danou různými kódy, styly a žánry řeči“ (2007, s. 312), pak nabýváme dojmu, že stereotyp a profil by měly být v entolingvistických přístupech terminologicky (a tedy jednoznačně) odlišeny, a to způsobem popsaným v následujícím odstavci.

Profil je podle nás v polské lingvistice zamýšlen (byť nepřesně teoreticky popsán, jak uvádíme v odstavci výše) jako konkrétní (dílčí) konstrukt jazykového obrazu světa odrážející každý jeden úhel pohledu, každé jedno něčí hledisko (tj. subjektové chápání profilu, jež však nemusí nutně znamenat individuální pohled jedince, ale spíše znamená pohled jedné skupiny uživatelů, skupiny vymezené nějakým společným faktorem) a v návaznosti na to výsledek konkrétní kategorizace určitého výseku světa, tj. konkrétní „organizace scény“, její rozčlenění do jednotlivých fazet s uvedením jejich vnitřních charakteristik (tj. strukturní, fazetové, chápání profilu)⁴³. *Stereotyp* pak představuje součet těchto dílčích konstruktů, dílčích diferenciací určitého výseku světa, tedy to, na základě čeho můžeme hovořit o výsledném (celkovém) jazykovém obrazu určitého výseku světa. Lze tak říci, že stereotyp sestává

⁴² Český překlad citace, jak je zde uveden, je převzat z Vaňková a kol. (2005, s. 85).

⁴³ Podrobněji se k tomuto dvojímu náhledu na profil věnujeme v kapitole 8.

z dílčích profilů. Stereotyp představuje výsledný (celkový) jazykový obraz konkrétního výseku světa, zatímco profil představuje jeden dílčí jazykový obraz konkrétního výseku světa.

Pokud bychom se pokusili aplikovat tyto pojmy na excerpce z námi sledovaného tematického celku *Pohádkové bytosti*, pak jazykový obraz pohádkových bytostí rekonstruovaný z české frazeologie představuje jeden profil: můžeme tak hovořit o profilování jazykového obrazu pohádkových bytostí z hlediska toho, jak je fixován právě a jen běžnými uživateli českého jazyka ve frazeologii (a jaké atributy spojované s pohádkovými bytostmi tedy reflektuje). Abychom mohli hovořit o stereotypu pohádkových bytostí v českém jazykovém obrazu, pak by bylo třeba vytvořit také profily z ostatních možných materiálových zdrojů, tedy z folklorních textů (zejména z lidových pohádek, říkanek a písní), případně též z dotazníkového šetření zaměřeného na výpovědi respondentů o attributech každé konkrétní pohádkové postavy.⁴⁴

Stereotypovost je fixována v jazyce, a z něj tedy pak zpětně odhalována (rekonstruována v jazykovém obrazu). Potvrzena je, podle Vaňkové a kol. (2005, s. 88–89), jednak kvantitativně, tj. opakovaností sledované charakteristiky v různých výpovědích, a jednak kvalitativně, a to různými jazykovými prostředky. Zajišťují ji etymologicky průhledná slova; sémantická struktura určitých konstatování, která mají „diagnostickou“ platnost (např. spojení „Je to pes, ale nekouše“ implikuje, že pes obvykle kouše), frazémy, jejichž význam se shoduje s vymezeným rysem (př. pilný jako včelka apod.), přenesené významy tak, jak jsou uvedeny ve slovnících (př. krysa = zrádce, bezcharakterní člověk) a významy derivátů, které se shodují s dokládanou konotací (př. papouškovat = opakovat bez porozumění slova někoho jiného) a konečně i ustálené, všeobecně známé folklorní texty, ale i reklamy, úryvky z filmů a literatury.

Oproti výše uvedenému tvrzení I. Vaňkové (parafrázovanému v odstavci výše) se však v kapitole 2.3.2.2 pokusíme ukázat, že v případě frazeologických jednotek lze zakomponovat do jazykového obrazu sledovaného výseku světa (třeba právě frazeologického obrazu pohádkových bytostí) také mnohé implicitní atributy, a to na základě jejich logického vyvozování z významu frazému jakožto celku. Rekonstrukce obrazu světa z frazeologického materiálového zdroje tedy není nutně vázána na shodu významu daného frazému s formálně vymezeným rysem, nebo na přenášení významů. Uvedme si zde alespoň jeden ilustrativní příklad (podrobněji vše vysvětlujeme v již avizované kapitole 2.3.2.2). Třeba z frazému Oráče sní král a krále rytíř, jehož význam je ve frazeologických slovnících vymezen přibližně tak,

⁴⁴ K této záležitosti se také vyjadřujeme v závěrečném shrnutí této práce.

že ‚i král má své nepřátele‘, lze pro samotnou postavu krále vyvodit atribut „nevšemohoucnost“ (z významu frazému totiž plyne, že i král má své nepřátele, a je tedy potenciálně ohrožitelný, a tudíž nevšemohoucí). Vidíme tedy, že na rekonstrukci jazykového obrazu sledované entity se nemusí podílet jen jazykové prostředky zjevně (explicitně) nesoucí (a odhalující) stereotypovost. Z tohoto úhlu pohledu je možné říci, že stereotyp plně nekoresponduje se stereotypovostí: stereotyp jakožto výsledek obrazu světa uloženého v jazyce je / může být pojem širší než stereotypovost jakožto vlastnost jazykových jednotek odrážejících zjevně typické vlastnosti určitého výseku světa.

2.3.2 METODIKA VÝZKUMU

Práce je metodicky založena na excerpci frazeologických obrátů ze souborů, soupisů a slovníků české frazeologie⁴⁵ vycházejících přibližně od poloviny devatenáctého století po současnost. Konkrétně tato práce čerpá z lexikografických prací⁴⁶ F. L. Čelakovského (1. vyd. 1852, k excerpci užito 3. vyd. 1949 [1951]; a 1976), J. Dobrovského (1963), J. V. Bečky (1. vyd. 1977, k excerpci užito 3. vyd. 1982), J. Zaorálka (1. vyd. 1947, k excerpci užito 4. vyd. 2000), E. Mrhačové – R. Ponczové (2003 a 2004), M. Zemanové (2008), F. Čermáka (2009 a 2016), E. Mrhačové – G. Balowské – A. Zury (2011) a V. Flajšhanse (1. vyd. 1911–1913, k excerpci užito 2. vyd. 2013) – a materiálovou základnu čerpá také z příslušných heslových statí v *Příručním slovníku jazyka českého* (online), *Slovníku spisovného jazyka českého* (online) a *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (dále SSČ, 1. vyd. 1978; k excerpci užit dotisk 3. vyd. 2004)⁴⁷.

Ve frazeologických slovnících a soupisech, z nichž jsme excerpovali, jsou frazémy uspořádávány podle různých kritérií – a to v návaznosti na účel, který mají tyto soupisy plnit. Tímto účelem je mapování konstrukčních typů frazémů (např. Čermák, 2009a-d), tematický

⁴⁵ Seznam autorů uvádíme vzestupně podle roku vydání předmětných slovníků, z nichž jsme prováděli excerpcce. Úplná bibliografie je uvedena v seznamu literatury.

⁴⁶ Jak upozorňuje již L. Janovec ve své studii věnované konceptu otce v české frazeologii, autoři jednotlivých frazeologických slovníků a sbírek „se liší jednak extenzí frazeologie a jednak pojetím terminologie. V době F. L. Čelakovského nebyla frazeologie etablovaná jako frazeologická disciplína, terminologie byla uchopována spíše intuitivně – to, co on pojmenovává jako přísloví, zahrnuje různé typy jazykových jednotek. Kromě toho je sporný výběr zpracovaného materiálu – ne všechny zařazené frazémy uvedené v češtině lze jednoznačně považovat za české, resp. fungující v českém jazykovém společenství – ve snaze o dosažení blízkosti slovanských národů F. L. Čelakovský pravděpodobně část přísloví do češtiny překládal“ (Janovec, 2017, s. 438).

⁴⁷ Kvůli čtenářskému komfortu uvádíme ve všech dalších zmínkách o těchto publikacích (v rámci této kapitoly) již jen rok vydání, z nějž jsme excerpovali.

zřetel (Čelakovský, 1949), sledování žánrové specifikace v rámci tematicky zaměřených slovníků (E. Mrhačová – R. Ponczová, 2003 a 2004 a E. Mrhačová – G. Balowská – A. Zura, 2011) nebo sémantické hledisko akcentující význam frazému jako celku (Zaorálek, 2000; Bečka, 1982; Čermák 2016).

V soupisech a slovnících české frazeologie, z nichž jsme excerpce prováděli, patří k nejstaršímu způsobu uspořádání frazeologických jednotek řazení podle tematických oddílů a okruhů. V *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* od F. L. Čelakovského (1949) jsou excerpce sumarizovány do 17 tematických oddílů. Uspořádání přísloví v jednotlivých oddílech však není podle našeho názoru příliš systematicky řešeno; jednotlivé oddíly tak leckdy působí jako náhodná snůška různých dílčích témat bez explicitně pojmenovaného či alespoň tematicky zřetelného společného průsečíku⁴⁸.

Systematičtější pozornost je tematickému zřeteli věnována až ve frazeologických slovnících spoluautorek E. Mrhačové a R. Ponczové (2003; 2004), jež se zaměřily na tematické oblasti *Zvířata* a *Lidské tělo*. Vyústěním jejich úsilí jsou česko-polské a polsko-české slovníky *Zvířata v české a polské frazeologii* a *Lidské tělo v české a polské frazeologii*. Spoluautorky E. Mrhačová, G. Balowská a A. Zura (2011) pak shromáždily frazeologické obraty z tematického celku *Příroda*. Dané frazémy jsou obsaženy ve slovníku *Příroda: země - vesmír - život - smrt - barvy - prostor - čas v české a polské frazeologii a idiomatice*. V rámci těchto tří tematických slovníků je pak uplatňován zřetel k typologii frazeologických jednotek: tematicky vymezené frazémy jsou tak tříděny na lexikalizovaná přirovnání, rčení, ustálené charakteristiky a parémie.

Sémantické hledisko je při řazení frazémů, zejména tzv. rčení, uplatňováno u J. Zaorálka (2000) a J. V. Bečky (1982), nejnověji také u Čermáka (2016). Frazeologický materiál je tak tříděn podle významového jádra vyplývajícího z obratu jakožto celku (tj. bez ohledu na formální, tj. strukturní, stránku frazému). Na tomto místě si dovolueme udělat malou odbočku. Výše uvedené pojetí sémantické klasifikace frazeologických jednotek není univerzální. V zahraniční frazeologii je uplatňován také jiný pohled. Např. v podání J. Mlacka (1976, s. 53–57) je sémantická klasifikace založena na vztahu motivovanosti či nemotivovanosti významů jednotlivých komponentů pro význam frazeologické jednotky jakožto celku. V tomto ohledu pak Mlacek, v návaznosti na V. V. Vinogradova (1947, s. 339–364), odlišuje zcela nemotivované *frazeologické srůsty* (např. házet hrách na stěnu), dále pak *frazeologické celky*, u nichž celkový význam pouze zprostředkovaně souvisí

⁴⁸ Jako příklad uvádíme tematický oddíl, jenž je nazván dle dílčích témat takto: Domov – vlast – světoobčanství. Přátelství – nepřátelství. Láska – nenávisť – přízeň velkých. Svě každému milé.

s významem jednotlivých složek (např. držet jazyk za zuby), *frazeologická spojení*, v nichž jeden komponent má frazeologicky vázaný význam, zatímco ostatní komponenty si svůj původní lexikální význam zachovávají (např. slepá ulička). Mlacek, odvolávaje se např. na N. M. Šanskiho (1969), pak upozorňuje na další typy frazémů vyčleněných na základě daného kritéria, a sice *frazeologické výrazy*, čili spojení, ve kterých všechna slova vystupují ve svém vlastním významu, ale spojení je jako celek ustálené a může mít doslovný i přenesený význam (např. Kdo se bojí, nesmí do lesa). Mlacek zmiňuje také tzv. *frazeologické sdruženiny*, jež se reálně vyskytují jak v doslovném, tak v přeneseném významu a zároveň u nich jde o jazykové vyjádření gesta (např. mávnout nad něčím rukou).

Žádný z realizovaných způsobů řazení frazémů v české frazeologické lexikografii však není relevantní pro vyvozování frazeologického obrazu někoho/něčeho. Formální kritérium, jež řadí frazeologické jednotky podle konstrukčních typů a jež je uplatněno ve frazeologických slovnících F. Čermáka (2009a–d, Přirovnání; Výrazy neslovesné; Výrazy slovesné; Výrazy větné), by nebylo pro účely této práce přínosné, neboť obraz pohádkových bytostí (tj. jejich vlastností, činností a stavů, jež jsou s nimi ve frazémeh spojovány) nelze představit na základě formy (výrazové struktury) daných frazeologických spojení, ale lze zpětně rekonstruovat pouze z významové, sémanticko-funkční, tj. idiomatické, stránky těchto obrátů (jak je podrobněji představeno v kapitole 2.3.2.2). Proto v této studii neuplatňujeme ani jakékoli jiné způsoby klasifikace frazémů založené na typech formálních struktur, např. členění podle jazykových rovin na frazémy 1. lexikální, 2. kolokační, 3. propoziční a polypropoziční monosubjektové a 4. polypropoziční monosubjektové (viz např. J. Filipec a F. Čermák, 1985, s. 210–222). Ze stejných důvodů nelze využít ani další typy klasifikace, tedy slovnědruhové třídění, stylistické třídění, klasifikace podle původu, podle vztahu ke spisovnému jazyku, podle jejich ustálenosti a variantnosti apod. Žádné z těchto kritérií nám neumožňuje formulovat vlastnosti, činnosti nebo stavy referentů báзовých slov (odkazujících k pohádkovým bytostem).

Ani řazení podle žánrové specifikace či v terminologii E. Mrhačové a R. Ponczové (2003; 2004) podle tzv. „typologie frazeologických jednotek“ není při snaze o rekonstruování obrazu jakéhokoliv výseku světa možné využít. Jak podotýká Mlacek (2007, s. 5), „akési ‚robenie poriadku‘ v pojmosloví malých folklorných žánrov [...], je už postup v mnohých smeroch takmer irelevantný“⁴⁹. Korpus frazeologických obrátů představený v této publikaci sice zahrnuje širokou škálu různých typů frazeologických jednotek, tj. jednotek, jakými jsou

⁴⁹ Jozef Mlacek dokládá toto tvrzení např. studiemi Petera Ďurča (2004) či Marie Hnátkové (2004).

v podání M. Čechové (2012) jednak nevětné slovní kombinace s funkcí nominace, jednak rozsáhlejší ustálená spojení s komunikační (výpovědní) funkcí, nebo v podání E. Mrhačové a R. Ponczové (2003) různá frazeologická spojení od lexikalizovaných přirovnání přes rčení, pořekadla, přísloví a pranostiky, avšak podle této žánrové specifikace (či typologie) excerpované obraty neřadíme, neboť typ frazeologické jednotky nezakládá frazeologický obraz sledovaného výseku světa. Nad rámec zaměření této práce, a tedy i okrajově, však v korpusu upozorňujeme na tzv. parémie⁵⁰. Ty jsou cenným zdrojem lidové moudrosti: v pořekadlech (včetně jejich okrajového typu – pranostik) je shrnuta obecná zkušenost lidu; v případě pranostik je tato zkušenost založená na dlouhodobém pozorování přírody, přírodních jevů a zákonitostí; v přísloví je pak zobecněná životní zkušenost doplněna o filozofické či didaktické poslání a mravní ponaučení.

V rámci našeho tematického celku *Pohádkové bytosti* tedy věnujeme hlavní pozornost sémantickému (případně sématicko-funkčnímu) zřeteli a ten při řazení frazeologických jednotek důsledně uplatňujeme. Sémantickou analýzu a na ni navazující klasifikaci frazémů v korpusových částech této studie však pojmáme odlišně nejen od výše uváděné klasifikace frazémů ve slovnících Zaorálka či Bečky, ale odlišně také od Mlackova pojetí. Cílem této práce bylo promyslet takovou analýzu frazeologických jednotek, která by korespondovala se snahou představit frazeologický obraz sledovaného výseku světa (v našem případě pohádkových bytostí), a na základě této analýzy excerpované frazémy utřídit (kategorizovat) a následně pak frazeologický obraz sledovaných entit představit (sled jednotlivých kroků k realizaci tohoto záměru byl podrobně formulován v kapitole 2.1).

Podstatu námi navrhovaného způsobu analýzy a na ni navazující kategorizace tematicky vymezených excerpcí spatřujeme v hledání atributu (vlastnosti, činnosti, stavu) společného pro referenty bázevých slov frazémů zařazených do téže sémantické třídy. S ohledem na tematiku a cíle naší práce tedy soustředíme pozornost na atributy, které lze z významu daných frazeologických jednotek přisoudit referentům bázevých slov odkazujícím k pohádkovým bytostem. Dále se také při kategorizaci excerpcí zaměřujeme na situační

⁵⁰ Srov. pojetí paremií v publikaci spoluautorek E. Mrhačové a R. Ponczové (2003, s. 23): „Do slovníku jsme zařadili také pořekadla a přísloví – paremiologické útvary, které spadají do frazeologie v širším smyslu slova. Jsou to samostatné mikrotexty znakové povahy, jimž jsou vlastní základní vlastnosti frazeologických jednotek, tj. formální a obsahová ustálenost, závaznost a obraznost. (...) V popisech pořekadel se obvykle zdůrazňuje, že jsou vyjádřením životní zkušenosti bez mravoučného obsahu, u přísloví se naopak akcentuje jejich filozofické a výchovné poslání a přítomnost mravního ponaučení. (...) [M]ezi pořekadly (...) a příslovími (...) není nepropustná hranice; v praxi je mnohdy velmi obtížné rozhodnout, o který typ jde. Proto oba paremiologické útvary striktně neodlišujeme (...) a necháváme na čtenáři, aby sám rozhodl, co pro něj v daném konkrétním znaku převažuje, zda jen prostá alegorie na základě zobecnělé zkušenosti anebo mravní ponaučení.”

okolnosti a funkce, které vyplývají z užití frazeologického obratu (obsahujícího bázové slovo z námi vymezeného tematického celku). Námi navrhované sémantické (sémanticko-funkční) analýze a na ni navazující kategorizaci frazémů věnujeme detailní pozornost v kapitole 2.3.2.2.

Na tomto místě ještě předesíláme, že naše kategorizace frazémů se snaží využít výhod jak třídění tematického (detailněji viz kapitola 2.3.2.1), jež je zárukou zejména přehlednosti, tak sémantického (detailněji viz kapitola a 2.3.2.2), při němž se vyjevuje určitá významová synonymie (u frazeologických jednotek v téže sémantické skupině), ale také rozdíly (mezi jednotkami napříč různými sémantickými skupinami v rámci dané tematické třídy). V jednotlivých tematických třídách (odpovídajících obecnému typu pohádkových postav, např. VÍLA, ČARODĚJNICE, DRAK apod.) se tak vyděluje zpravidla několik sémantických tříd označujících prostřednictvím společného názvu⁵¹ celou skupinu konkrétních frazeologických jednotek. Název sémantické třídy (jenž může mít povahu jednoslovnou i víceslovnou) představuje sjednocení a přitom do určité míry zjednodušení významů všech frazémů pod něj zařazených. Určité sjednocení a zároveň zjednodušení je ovšem nutným důsledkem jakékoliv sémantické klasifikace frazémů. Jak uvádí F. Čermák ve svém onomaziologickém slovníku (2016; s. 8): „[...] zjednodušení a sjednocení významů [...] frazémů pod jediným společným jmenovatelem [...] je obrovské a komplikované, protože tyto frazémy nejsou zcela stejné a většina sémantických rysů těchto jednotlivých frazémů je [...] nutně vypuštěna a z plurality významů výchozích skutečných frazémů se tak zachovává či naznačuje jen jakési jejich obrysové sémantické jádro.“ V našem případě však název sémantické třídy neodráží význam frazému *jakožto celku*, ale zachycuje právě takové atributy, které lze z logiky významu frazému zpětně spojit právě s referentem bázového slova (a poukázat tím na atributy jednotlivých pohádkových postav), čímž je významové sjednocení a zjednodušení – v porovnání s významovým zjednodušením u sémantického řazení frazémů na základě jejich celkového významu – minimalizováno.

Sémantická klasifikace (kategorizace) je v některých případech vázána na znalost funkce výrazu. J. Filipec a F. Čermák v této souvislosti uvádějí, že funkce výrazu (frazému) „vystupuje zvláště zřetelně do popředí u výrazů propozičních“ (1985, s. 208). Funkce je tak dána vztahem frazému k vnějšímu kontextu a koresponduje s tzv. komunikačními funkcemi výpovědi v pojetí komunikačně-pragmaticky orientované lingvistiky, jež jsou v českém prostředí detailně zpracovány zejména M. Greplem (1997, 585–622).

⁵¹ F. Čermák (2016; s. 8) užívá pro název sémantických tříd označení „onomaziologické heslo“.

2.3.2.1 Metodika tematické kategorizace excerpce

Korpus excerpovaných obrátů z tematického celku *Pohádkové bytosti* členíme podle tzv. bázevého slova (např. víla, šašek apod.) či bázevého sousloví (např. hloupý Honza, chytrá horákyně apod.) na jednotlivé tematické třídy. Bázevé slovo či bázevé sousloví je v názvu tematických tříd užito jako lexikální jednotka v základním (heslovém) tvaru. V jednotlivých frazeologických obrazech je však zastoupeno různými tvaroslovnými variantami či deriváty⁵², někdy též synonymními ekvivalenty (např. čarodějka/čarodějnice apod.). V našem korpusu frazeologických jednotek se bázevé slovo či bázevé spojení stává zároveň řadicím slovem či spojením (a tedy tematickou třídou): bázevémi slovy nebo bázevémi souslovími je zde 31 obecných názvů jednotlivých typů pohádkových bytostí (král, princezna, drak atd.), nebo vlastních názvů, jež však referují k prototypu pohádkové bytosti (Krakonoš, Hurvínek atd.). Frazémy s bázevým slovem „čert“ (představující 32. pohádkovou bytost) jsme pro jejich obrovský rozsah nezařadili do korpusové části k ostatním frazeologickým jednotkám, ale věnovali jsme jim speciální korpus, jenž je uveden v Korpusové části 2 této práce. Jak jsme již výše avizovali, činíme tak s vědomím určité nejednotnosti, avšak z přesvědčení, že to prospívá výsledné přehlednosti této práce. Tematická třída ČERT je totiž zastoupena větším počtem frazémů, než je souhrnný počet frazeologických jednotek v ostatních 31 tematických třídách.

Uvnitř tematických tříd se vyskytují i frazémy, které obsahují vlastní jména představitelů určitých typů pohádkových postav (např. Šípková Růženka apod.). Takové obraty řadíme k tomu bázevému slovu, které tematizuje odpovídající obecný typ pohádkové bytosti – tedy k apelativu příslušné pohádkové postavy (např. frazeologismy s *propria* Šípková Růženka jsou řazeny do tematické třídy s bázevým slovem „princezna“). Frazeeologismy s bázevémi slovy individuálně referujícími k exempláři pohádkové bytosti (nikoliv k obecnému typu) prostřednictvím *propria* do celkové rekonstrukce obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii nevstupují, neboť tematizují pouze příznaky těchto individuálních postav, nikoliv prototypické znaky daného obecného typu pohádkové bytosti. Jsou však nedílnou složkou korpusových částí této práce.⁵³ V těchto korpusových částech se snažíme co

⁵² Srov. tzv. lemma u Františka Čermáka (2010, s. 232–233).

⁵³ Výjimku představují názvy pohádkových bytostí, v nichž splývá individuální a generická reference (tj. kde název pohádkové bytosti referuje jak k obecnému typu, tak k exempláři, neboť dané postavy jsou jedinými prototypy daných pohádkových bytostí, např. Krakonoš). Této záležitosti věnujeme detailní pozornost v kapitole Rekonstruuující část 1.

možná nekomplexněji sumarizovat frazémy obsahující bázové slovo či bázové sousloví z tematického celku *Pohádkové bytosti*, ale též frazémy, které sice bázové slovo či bázové sousloví (či jejich synonymní varianty) neobsahují, ale jako celé spojení pak pohádkovou bytost pojmenovávají a něco o ní vypovídají. Např. frazeologická sousloví zelený mužík či vodní mužíček jako celek referují k vodníkovi a tematizují jeho zelenou barvu a život ve vodě. Jsou proto zařazena do tematické třídy VODNÍK.⁵⁴ Takovéto obraty do rekonstrukce frazeologického obrazu pohádkových bytostí vstupují. Které typy frazémů vypovídají či naopak nevypovídají o attributech pohádkových postav a které typy obrátů vstupují či naopak nevstupují do rekonstrukce (profilování) obrazu pohádkových postav v české frazeologii, vysvětlujeme v této kapitole níže. Na tyto záležitosti také upozorňujeme průběžně v korpusových částech práce a shrnujeme je pak v částech rekonstruujících frazeologický obraz daných pohádkových bytostí.

Heslová stať (shrnující veškeré excerpce přiřazené k danému bázovému slovu, čili k dané tematické třídě) má třísložkovou strukturu označenou velkými tiskacími písmeny A, B, C, přičemž k dané složce (subkorpusu) jsou excerpované výrazy řazeny podle následujících pravidel:

Subkorpus A zahrnuje frazémy, v nichž bázové slovo referuje přímo k dané bytosti (tj. nereferuje přeneseně k jiné skutečnosti). Frazeologický obrat jako celek pak zpravidla o této bytosti něco explicitně či implicitně vypovídá: např. frazém být krásná jako princezna explicitně vypovídá o princezně a dává ji do spojitosti s krásou (bez ohledu na to, že celé spojení „být krásná jako princezna“ může referovat k jakékoliv dívce apod.); nebo např. frazeologický obrat žít si jako král implicitně vypovídá o bezstarostném životě krále, případně též o jeho bohatství (a to opět bez ohledu na skutečnost, že k tomuto způsobu a kvalitě života může být přirovnáván život kohokoliv jiného).

Subkorpus B obsahuje také frazémy, v nichž bázové slovo sice referuje k dané pohádkové bytosti, avšak frazém jako celek referuje k jiné skutečnosti, tj. nevypovídá nic o attributech spojených s bytostí označenou bázovým slovem. Např. ve frazému jít se podívat na strašidlo referuje bázové slovo „strašidlo“ k pohádkové bytosti, nikoliv přeneseně k někomu jinému, avšak obrat jako celek nevypovídá nic o této bytosti, ale má „jiný význam“

⁵⁴ Souslovná pojmenování pohádkových bytostí, dohledaná ve slovnících a soupisech české frazeologie, z nichž jsme excerpce prováděli, zařazujeme do našeho korpusu a označujeme je jako tzv. frazeologická sousloví. V kapitole 2.2.2.1 jsme zmiňovali, že v souslovích tohoto typu musí jít o sekundární, nikoliv primární pojmenování, abychom mohli tato spojení označit za frazeologická. Kompletní přehled takovýchto spojení, včetně rozlišení, která jsou a která naopak nejsou frazeologická, je uveden v kapitole 2.2.2.2.

– ‚jít čurat‘. Ve frazému (To bylo) za (časů) krále Holce referuje bázové slovo ‚král‘ k bytosti panovníka, avšak obrat jako celek o této postavě nic nevyovídá, ale má ‚jiný význam‘ – vyjadřuje neurčité časové okolnosti, tj. ‚někdy v dávné minulosti‘. Obdobným případem jsou i frazeologická sousloví král nebeský (= ‚Bůh‘ či ‚Kristus‘) či královna nebes (= ‚Panna Marie‘), neboť i přes referenci bázových slov ke králi coby panovníkovi či královně coby panovnici referují daná sousloví k biblickým a nikoliv pohádkovým bytostem. Český frazeologický obraz pohádkových bytostí se tedy o obraty tohoto typu nemůže opírat.

Součástí subkorpusu A jsou dále frazeologické obraty, v jejichž formálním vyjádření (jazykovém ztvárnění; výrazové formě) není bázové slovo obsaženo, avšak frazém jako celek k pohádkové bytosti odkazuje: tematizuje některé její příznaky a zároveň ji sekundárně pojmenovává. Dokladem tohoto typu jsou již zmiňovaná frazeologická sousloví zelený mužík či vodní mužiček (= ‚vodník‘); kníže pekel/pekelné či zlá moc (= ‚čert‘).

V subkorpusu B jsou zastoupeny takové frazeologické obraty, v nichž samotné bázové slovo neodkazuje k pohádkové postavě a celé frazeologické spojení ani nepojmenovává vlastnosti či okolnosti spojované s pohádkovou bytostí, nýbrž má ‚jiný význam‘. Např. ve spojení královna květin bázové slovo nerefereje k pohádkové postavě královny coby panovnice a manželky krále, a frazém jako celek tedy neodkazuje k vládkyni a králově choti, která by vládla květinám, ale bázové slovo v daném obratu referuje k substanci, která v daném prostředí (tj. mezi květinami) zaujímá nejpřednější místo. Dané spojení má tedy ‚jiný význam‘ = označuje růži, tedy tu květinu, která má mezi květinami nejpřednější místo.⁵⁵ Nebo např. ve frazému dvaatřicet loupežníků obrat jako celek nevyovídá např. nic o tom, že by loupežníci např. žili v tlupách čítajících třicet dva jedinců, ale ‚loupežníkem‘ jsou zde označovány karty a celé spojení pak pojmenovává soupravu hracích karet, tedy ‚jinou skutečnost‘. Základní princip zařazení excerpce do složky A či B tedy spočívá v tom, zda bázové slovo referuje k pohádkové bytosti⁵⁶ (subkorpus A), nebo k jiné skutečnosti (subkorpus B).

⁵⁵ Srov. obdobné rozlišení významů slova ‚královna‘ např. v PSJČ: jedním z uvedených významů je ‚králova žena; panovnice nad královstvím‘, jiným významem je pak ‚žena zaujímající někde nejpřednější místo, někým nebo něčím vládnoucí‘ (PSJČ, 2007–2008g).

Ve SSČ (2004, s. 149) je uvedeno obdobné významové rozlišení: ‚manželka krále‘ a ‚žena, věc ap. vynikající v určitém prostředí: královna plesu, krásy; růže, královna květin‘. Zatímco tedy bázové slovo ‚královna‘ referuje v subkorpusu A k postavě královny coby panovnice, manželky krále, v subkorpusu B pak referuje k někomu či něčemu, co má výlučné postavení v určitém oboru či prostředí. Dané frazémy ze skupiny B pak jako celek nepojmenovávají příznaky pohádkové bytosti.

⁵⁶ Ke skutečnosti, že některá bázová slova mohou referovat nejen k pohádkové bytosti, ale též k bytosti reálné, se vyjadřujeme ve shrnující části tohoto příspěvku. Zde tuto informaci prozatím ponecháváme stranou.

V subkorpusu C pak konečně uvádíme pro zajímavost i excerpce nefrazeologické povahy, které splňují tu podmínku, že se v jejich formální podobě vyskytuje bázové slovo (včetně případných slovnědruhových či tvaroslovných variant). Explicitně je přitom vždy upozorněno na jinou než frazeologickou povahu daného spojení či výrazu (např. terminologické sousloví, slangový výraz apod.).

Souhrn všech excerpceí roztríděných do tematických tříd a v jejich rámci pak do subkorpusů A, B, C a konečně v rámci subkorpusu A pak do sémantických tříd vytváří korpusové části této práce.

2.3.2.2 Metodika sémantické či funkční analýzy a kategorizace excerpceí

Frazémy, v nichž bázové slovo referuje k pohádkovým bytostem (tj. ty, které jsou obsažené v subkorpusu A) pak dále klasifikujeme do několika dílčích sémantických tříd, pro jejichž číslování užíváme desetinné členění. Jednotlivé třídy také označujeme názvem, jenž reflektuje různé skutečnosti popsané v této kapitole níže.

Při stanovování názvu sémantické třídy uplatňujeme dvoufázový vyvozovací proces: v první fázi sledujeme u frazeologické formy její celkový význam (přidržujeme se vymezení významu ve frazeologických slovnících) a ve fázi následující pak jakoby zpětným krokem vyvozujeme implicitní informaci, co z logiky tohoto celkového významu (a tedy nikoliv nutně i z jeho výrazové stránky, formy) vyplývá pro pohádkovou bytost samotnou.

Zastavme se nejprve u prvního vyvozovacího kroku. F. Čermák v *České lexikologii* (1985, s. 194), již napsal spolu s J. Filipcem, uvádí, že významová (idiomatická) stránka frazeologické jednotky může mít celou řadu kontextových realizací, a dokládá to frazémem *dát někomu co proto*, jehož význam lze zobecnit např. výrazem „vytrestat“. Kontextovými konkretizacemi mohou být, podle Čermáka, např. významy „namlátit“, „vynadat“ apod. Naší snahou není představit všechny možné kontextové realizace každého konkrétního frazému. Při vymezení sémantické stránky daných frazeologických obrátů se opíráme o co nejobecnější význam, tj. ten, který je uveden ve slovnících, soupisech a souborech frazeologismů, z nichž jsme excerpce čerpali (pokud význam uveden byl).

Při snaze reflektovat frazeologický obraz někoho/něčeho nemůže být název sémantických tříd mechanickým zrcadlením globálního významu frazeologické jednotky. Frazémy *jako celek* totiž (a samozřejmě) v naprosté většině případů referují k někomu či něčemu jinému než k referentu bázového slova. V našem případě tedy frazémy většinou *jako*

celek nereferují k pohádkovým bytostem a netematizují jejich atributy, ale za užití báze slova přeneseně odkazují k bytostem reálného světa a tematizují jejich atributy (které samozřejmě v některých případech mohou být převzaty od pohádkových postav, např. být fousatý / mít fousy jako Krakonoš = frazém jako celek referuje ke komukoliv, kdo se vyznačuje nápadnou vousatostí, jakou se v lidových představách vyznačuje i sám Krakonoš), nebo přeneseně či obrazně odkazují k neživým entitám (např. dračí setba = ‚jakákoliv zlovolná činnost, která ve svých důsledcích přináší zkázu‘). Názvy sémantických tříd v korpusových částech práce tedy neodrážejí význam frazému jakožto celku, ale reflektují různé skutečnosti, které plynou z druhého vyvozovacího kroku, tj. z toho, co z logiky celkového významu frazému platí pro referent báze slova (pro pohádkovou bytost). Názvy sémantických tříd tedy odrážejí:

1) **atributy pohádkových bytostí** označených báze slovem (tedy jejich **vlastnosti, činnosti** nebo **stavy**). Uvedeme zde několik komentovaných příkladů. Frazém hledět jako loupežník nese globální význam ‚hledět zamračeně, nazlobeně‘. Z frazému jakožto celku lze pro referent báze slova ‚loupežník‘ vyvodit implicitní informaci: loupežník je/bývá zamračený, nazlobený (zamračenost a nazlobenost je spojována nejen s tím, ke komu frazém jako celek referuje, ale také s loupežníkem samým). Na základě toho lze pro tematickou třídu LOUPEŽNÍK stanovit v subkorpusu A sémantickou třídu vyjádřenou názvem, jenž odráží atribut (vlastnost) spojovaný s báze slovem ‚loupežník‘ referujícím k pohádkové bytosti: ‚*Zamračenost, nazlobenost*‘. Frazém být jako šašek má ve slovnících vymezený význam ‚být směšný, nedůstojný, popř. výstřední‘, název sémantické třídy tedy odráží tyto atributy, neboť je lze z logiky daného spojení zpětně usouvztažnit také se samotným báze slovem referujícím k pohádkové bytosti šaška (tyto rysy se tedy nevztahují pouze k tomu, ke komu frazém jako celek referuje). V subkorpusu A tematické třídy ŠAŠEK lze tedy stanovit sémantickou třídu, jež nese název ‚*Směšnost, nedůstojnost*‘. Frazém Chystá se jako chudý král do boje má ve slovnících vymezený význam ‚chystá se pomalu, zdlouhavě‘ (tj. chystá se tak pomalu, jak pomalu by se chystal chudý král do boje), avšak název sémantické třídy v subkorpusu A tematické třídy KRÁL je v tomto případě ‚*Boj, bitva*‘, neboť z daného spojení lze pro báze slovo referující k postavě krále implicitně vyvodit skutečnost, že král (obvykle) chodívá do bitvy, do boje.⁵⁷ Méně explicitním příkladem je např. frazém Vypadá, jako by viděl strašidlo. Uvedený frazém nese význam ‚je vystrašený a pobledlý‘. Z daného obratu lze vyvodit implicitní informaci: strašidlo svým

⁵⁷ Blíže tuto záležitost rozebíráme a vysvětlujeme v Korpusové části I, tematické třídě KRÁL, sémantické třídě 1.8.

strašidelným vzezřením straší, a na základě toho lze tedy pro tematickou třídu STRAŠIDLO stanovit v subkorpusu A název sémantické třídy, jenž odráží tyto atributy (činnost a vlastnost) spojované s bázovým slovem „strašidlo“ referujícím k pohádkové bytosti: „*Strašení; strašidelný zjev*“. Pro všechny excerpce v rámci každé tematické třídy přitom platí, že frazeologické obraty s tímž rysem (atributem, příznakem) jsou shrnovány do téže sémantické třídy.

Frazeologické obraty, z jejichž významu lze pro pohádkovou bytost označenou bázovým slovem či bázovým souslovím logicky (a zpětně) vyvodit nějaký její atribut, představují základní materiál pro sestavení obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii.

Ne všechny frazémy však odrážejí atributy pohádkových postav označených bázovým slovem či bázovým souslovím. V takových případech tedy při vyvozování názvu sémantické třídy nenastupuje krok číslo dvě, jenž by vyjadřoval, co z logiky celkového významu plyne pro referent bázového slova. Takové frazémy pak tedy mohou vyjadřovat jednu z dalších skutečností, jež zde postupně uvedeme pod čísly 2, 3, a 4:

2) Názvy sémantických tříd mohou shrnovat **situační okolnosti**, jež jsou frazeologickými jednotkami reflektovány (patří sem např. frazém Král je mrtvý, ať žije král! = ‚situace je stejná, nic se nezměnilo‘), nebo odkazovat ke **komunikačním funkcím a postojům**, jež z užití frazeologické jednotky vyplývají (např. obraty užívané k provolávání slávy: Ať žije král!, k vyjádření údivu či zděšení: Pro pána krále! apod.), případně též ke **konotacím**, jež frazeologické jednotky odrážejí (např. negativní konotace vyjevující se z frazeologických obratů Táhni ke draku = ‚jdi pryč‘; To je na draka = ‚je to špatné, neradostné, nevyvíjí se to uspokojivě apod.‘).

Frazémy tohoto typu obraz pohádkových bytostí v české frazeologii zpravidla nevytvářejí, ale nepřímou poukazují na to, s jakými komunikačními funkcemi, emocionálními či hodnotícími postoji a konotacemi jsou bázová slova (referující k pohádkovým bytostem) ve frazémech a daných situačních kontextech spojována. V případě frazeologických obratů odrážejících hodnotící postoje a emoce (včetně klení) hovoříme o evaluativní a emocionální vrstvě pragmatické složky významu. Jak uvádí Grepl (1995; s. 623), „v mnoha druzích KF [komunikačních funkcí; M. K.] jsou inherentně obsaženy (zakalkulovány) postoje mluvčího k (o) [k obsahu výpovědi; M. K.], a tím někdy zároveň taky k adresátovi. Tak např. hodnotící postoje jsou obsaženy (implikovány) v KF pochvaly, výtky, doporučení, omluvy, výhrůžky aj. [...]“. Naproti tomu „postoje ryze citové (emocionální) bývají s KF spjaty volněji, spíše se na ně navrstvují, doprovázejí je“ (Grepl, 1995, s. 632). Novotná (2017) do pragmatické

složky významu zařazuje vrstvu konotativní⁵⁸ (např. o ženě – ‘slabá, křehká’) a vrstvu afektivní (emocionální) odrážející pocity a emoce mluvčího a zahrnující i zdvořilost apod.

3) V některých případech pak názvy sémantických tříd reflektují jiné než komunikační funkce: odkazují buď k **velké či malé míře/množství něčeho**⁵⁹, a vykazují tak **intenzifikační funkci** (křičet/vyvádět, jako když ho (všichni) čerti berou / jako by ho všichni čerti brali = ‚velmi křičet/vyvádět‘; být neúprosný, jako když čerta o spasení prosí = ‚být zcela neúprosný, nemilosrdný‘), nebo odkazují k **ustáleným začátkům pohádek** (Byl jednou jeden král), a upozorňují tak na **strukturující funkci** daných obrátů. Jiné názvy sémantických tříd pak zase odkazují k **sekundárnímu pojmenování (pohádkových) bytostí**, čímž odrážejí **pojmenovací funkci** excerptovaných obrátů (vodní mužíček = ‚vodník‘; kníže pekelné/pekelné = ‚Satan, Lucifer, popřípadě jeden z ďáblů‘).

Tyto tři „funkční“ typy frazémů (tj. frazémy s funkcí intenzifikační, strukturující a pojmenovací) obraz pohádkových bytostí primárně nevytvářejí, ale podávají informaci o tom, jaké jiné než komunikační funkce plynou z jejich užití. Některé obraty s pojmenovací funkcí se však mohou sekundárně podílet na sestavení výsledného obrazu pohádkových bytostí, a to explicitním či implicitním vyjadřováním nějakého atributu. Např. z pojmenování vodníka frazeologickým souslovím vodní mužíček lze vydělit atribut „pobývání ve vodě“, ale i vydedukovat informaci, že vodník je „drobná mužská postava“, což se vyjevuje z užitého deminutiva, apod. Z pojmenování vládce všech ďáblů, popřípadě jednoho z ďáblů frazeologickým souslovím král pekelné/pekelné lze vyvodit atribut „život/pobývání v pekle“ (ovšem nikoliv pro bytost krále, ale pro postavu čerta) apod.

⁵⁸ Konotativní vrstvu pragmatického významu jsme do výsledného frazeologického obrazu pohádkových bytostí nemohli zahrnout, neboť v této práci rekonstruujeme obraz pohádkových bytostí vzešlý výhradně z (písemně fixované) frazeologické materiálové základny. Individuální konotace spojené s různými typy pohádkových bytostí by se vyjevily při jiném typu výzkumu, zejména při dotazníkovém šetření s otevřenými otázkami sledujícími atributy jednotlivých pohádkových bytostí. Ovšem v takovém případě by bylo třeba stanovit, při jakém počtu výskytu by se již dané konotace daly považovat v českém jazykovém prostředí za ustálené. Jak jsme již uvedli v uvozujících částech, tato práce si neklade za cíl zmapovat beze zbytku český jazykový obraz pohádkových bytostí, ale soustřeďuje se na metodu analýzy frazeologických jednotek relevantní pro vyvozování právě *frazeologického* obrazu sledovaných entit.

⁵⁹ Příznak „velké či malé míry/množství něčeho“ je explicitně vydělen jakožto název jedné sémantické třídy pouze v rámci tematické třídy ČERT. Ve frazeologických obrazech tak tento význam nese celá propozice, pomocí které se intenzifikuje obsah jiné propozice. Podrobně je tato záležitost vysvětlena v Korpusové části 2 s komentáři, v sémantické třídě 32.9. Příznak „velké míry něčeho“ nesou v některých frazeologických obrazech také sama bázeová slova „čert“. Tyto frazeologické obraty pak řadíme do subkorpusu B, protože bázeové slovo tak nerefereje k pohádkové bytosti samé. Celá záležitost je podrobně rozebrána a vysvětlena v kapitole 7. Zdůvodnění rozdílů v sémantickém rozřazování některých formálně obdobných frazémů.

4) Některé typy excerpce s bázovým slovem referujícím k pohádkové bytosti ovšem netematizují žádný její příznak ani neodrážejí žádné výše uváděné funkce. Bázové slovo je v těchto frazémeh komponentem k vyjádření takových atributů a situačních okolností, které postava označená bázovým slovem sama nevykazuje, není jejich nositelem či původcem. Na sémantické třídy odrážející tyto atributy a okolnosti je v obou korpusových částech práce explicitně upozorněno jako na třídy, jež shrnují **významy neousvztažitelné s pohádkovými bytostmi označenými bázovým slovem**. Tyto významy jsou pak v názvech sémantických tříd konkretizovány a doloženy příslušnými frazeologickými obraty. Např. sémantickou třídu „*útek*“ lze doložit frazémem vzít draka = ‚utéci‘; sémantická třída „*opít*“ je zastoupena frazémem koupit si draka = ‚opít se‘; sémantickou třídu „*močení*“ lze doložit frazémem jít se podívat na strašidlo = ‚jít čůrat‘; sémantická třída „*časová neurčitost situovaná do minulosti*“ je zastoupena frazémem To bylo za (časů) krále Holce = ‚někdy v dávné minulosti‘ apod.; sémantická třída „*fyzické nedostatky, případně nemoci*“ je např. zastoupena frazémem Jedním okem kouká do pekla a druhým ke všem čertům = ‚šilhá‘ (šilhá tedy ten, ke komu frazém jako celek referuje, nikoliv čert samotný); sémantická třída „*přírodní jevy a zákonitosti, výroky o počasí*“ je např. zastoupena frazémem Radši čerta než hřib před svatým Janem viděti, to se stele k hladu. = pranostika na 24. 6.; sémantickou třídu „*neurčité místní okolnosti – dynamické či statické*“ lze doložit např. frazémem jít v čerty (do pekla) = ‚jít pryč‘, atd. Opakujeme tedy, že bytosti označené bázovými slovy nejsou v těchto typech frazémů vykonavatelé daných příznaků ani původci vyjadřovaných situačních okolností, ale jsou pouze komponentem k vyjádření těchto atributů a situačních okolností.

Takovéto frazeologické obraty se na jazykovém obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii nepodílejí. Zůstávají však nedílnou součástí našeho korpusu, a pomáhají tak naplňovat jeden z našich dílčích cílů, tj. snahu o co největší komplexnost korpusu frazeologických jednotek s bázovým slovem z tematického celku *Pohádkové bytosti*.

Význam celého frazeologického spojení někdy umožňuje, ale někdy naopak neumožňuje užít v názvu sémantické třídy komponent, který explicitně pojmenovává vyjadřovanou vlastnost/činnost/stav apod. Např. z frazeologického spojení (být) fousatý / mít fousy jako Krakonoš lze vyčlenit sémantickou skupinu s komponentem, jenž je ve frazému explicitně uveden, tj. „nápadná vousatost“, kdežto např. z frazému Chodí jako duch nelze vyčlenit sémantickou třídu na základě explicitně pojmenované činnosti (a vyvodit tak

nepřesný příznak „duch chodí“), ale spojení jde zařadit do sémantické třídy pouze na základě implikovaných příznaků, tj. „nečekanost zjevení, nenápadnost, tichost“ apod.⁶⁰

Sémantický způsob kategorizace frazémů s daným bázovým slovem poukazuje na synonymické vztahy uvnitř dané skupiny, zároveň však vyjevuje i určité významové odstíny, takže se týž frazeologismus leckdy objevuje v různých skupinách současně. Např. ve frazému žít si jako král je bázové slovo „král“ na základě implicitního významu celého obratu spojeno s bohatstvím, ale i s bezstarostností, a tak je daný obrat řazen (v rámci tematické třídy KRÁL) do sémantické skupiny *Život v blahobytu, hojnost* a zároveň také do skupiny *Pohodlí, bezstarostnost*.⁶¹

2.3.2.3 Grafické náležitosti přepisu excerptu

Ve všech subkorpusech A, B, C jsou frazeologické jednotky řazeny tak, jak byly postupně excerptovány, tedy ne podle abecedního pořádku. Pro účely našeho výzkumu totiž není abecední pořadí vůbec nutné. Využíváme však několik znaků, jimiž poukážeme na různé významové vztahy mezi dílčími částmi frazeologických jednotek či mezi frazémy navzájem. Pomocí lomítka značíme zaměnitelnou variantu paradigmatickou⁶² (koukat jako Petrovský/petrovští), synonymní označení pohádkových bytostí v týchž frazeologických obrazech (být vzteklá jako dračice/saň) a zcela výjimečně též synonymní obměnu mimo oblast bázového slova – a to pouze obměnu výrazů, jež nemají žádný vliv na změnu významu frazému jako celku, a jde tedy o tzv. synonymii úplnou (Ten král dobře kraluje, jenž/kterýž sám se dobře zpravuje). Nevypisujeme však (a tedy ani lomítkem neoznačujeme) excerptované varianty téhož slovního tvaru lišící se spisovností (Král je nahý/nahej)⁶³ ani varianty na ose

⁶⁰ Pojetí sémantických tříd u F. Čermáka (2009a) je obdobné, i když – z povahy obecně (a nikoliv tematicky) vymezeného slovníku – sémantické třídy v jeho slovníku neshrnují frazémy se společným významovým průsečíkem plynoucím pro referent tematicky vymezených bázových slov, ale vycházejí z významu frazému jakožto celku, přičemž „explicitní nebo implicitní vztah sémantiky hesla k jeho formě umožňuje či neumožňuje použít v rejstříku jeho tertia comparationis, tj. komponentu pojmenovávajícího vyjadřovanou vlastnost. Tak se u explicitního výrazu typu *být červený j. rak* stává *červený* znakem, který výraz řadí do třídy ostatních výrazů s významem *červený*. Naproti tomu výraz *je to j. houska na krámě* je řazen podle svého implikovaného rysu, významu do třídy *jasný, zřejmý* apod.“ (2009a, s. 26).

⁶¹ Zařazení týchž frazémů do více sémantických tříd odpovídá různým významům či významovým odstínům plynoucím z frazému jakožto celku. Jemnost tohoto členění je do určité míry dána subjektem autora. Vždy však jde o významové třídy, jež odpovídají významům daného frazému uváděným ve frazeologických slovnících.

⁶² Jde přitom vždy o varianty ustálené, tedy ne jakékoliv.

⁶³ Varianty téhož slovního tvaru lišící se pouze spisovností jsou pro účely tohoto příspěvku irelevantní, neboť jen poukazují k formální variantě daného výrazu: jde o různé formy (tvary) téhož slova na základě daného rysu (spisovnosti/nespisovnosti).

knižnost – neutrálnost – hovorovost (např. Král je mrtvý/mrtev, ať žije král!)⁶⁴. V obou posledně jmenovaných případech upřednostňujeme (a tedy explicitně uvádíme) varianty spisovné a neutrální (které jsou i v souborech frazeologismů, z nichž jsme excerpci prováděli, mnohem častější). K dalším užívaným znakům patří kulatá závorka. Do ní klademe vypustitelnou variantu syntagmatickou (být (krásná) jako princezna (z pohádky)). Pomocí rovnítky pak signalizujeme významově identickou variantu konkrétního frazeologismu jakožto celku (Nese se jako královna = Jde jako královna). Slovesné frazeologismy ponecháváme v takovém tvaru (neurčitém či naopak určitém), v jakém byly převzaty ze souborů české frazeologie a idiomatiky. Z hlediska uživatele by se nám totiž jednotná slovesná forma jevila jako zbytečná, či dokonce nepraktická. V našem registru tedy neurčitá slovesná forma (infinitiv) jakožto bezpříznakový tvar reprezentuje různé potenciální gramatické tvary slovesa v daných frazeologických obrazech (např. obrat chodit jako šašek zastupuje tvary pro různé osoby a čísla – tedy chodím/chodíš/chodí/chodíme/chodíte/chodí jako šašek), zatímco určitá slovesná forma (zpravidla 2. nebo 3. os. sg. či pl., ale též jiné tvary) naznačuje ustálenou formální podobu konkrétních frazémů (zejména v příslovích, např. Čiň dobře a jednej právě, neboj se císaře ani krále.). Frazémy větné povahy (tj. v našem pojetí pouze ty, které obsahují verbum finitum či jednoznačnou elipsu verba finita) vypisujeme s velkým počátečním písmenem, ostatní frazeologické obraty pak s písmenem malým⁶⁵. Význam frazémů uvádíme téměř vždy, s výjimkou případů, kdy je význam všeobecně známý či dostatečně průhledný (např. zelený mužiček). Pravopis u staročeských excerpceí (z Českých přísloví od V. Flajšhanse) přepisujeme do současné podoby.

⁶⁴ Jmenné tvary adjektiv hodnotíme oproti dlouhým adjektivním tvarům jako knižní.

⁶⁵ Výjimku činíme u emocionálních frazémů zakončených interpunkčním znaménkem. Vypisujeme je též s velkým počátečním písmenem, přestože verbum finitum neobsahují, např. Pro pána krále! = výraz leknutí, podivu, úžasu.

3. KORPUSOVÁ ČÁST 1 S KOMENTÁŘI

Jak již bylo předesláno, tematický celek *Pohádkové bytosti* je rozčleněn do 32 tematických tříd podle bazových slov, jež označují obecné typy pohádkových bytostí (nebo prototypy pohádkové bytosti zastoupené proprii, např. Krakonoš, Hurvínek, hloupý Honza apod.). Korpusová část 1 shrnuje 31 tematických tříd (reflektujících 31 pohádkových bytostí); Korpusová část 2 je pak pro výrazný počet excerpce věnována pouze tematické třídě ČERT.

V rámci tematických tříd jsou excerpce rozřazovány do subkorpusů A, B a C podle pravidel uvedených v kapitole 2.3.2.1. Je přitom samozřejmé, že v každé tematické třídě nemusí být celá tato třísložková struktura naplněna. V rámci subkorpusu A, jenž shrnuje excerpce s bazovým slovem referujícím k pohádkové bytosti, uvádíme nejprve věcný význam daného bazového slova tak, jak je uveden v PSJČ (2007–2008), případně v SSJČ (2011). Pokud se dané bazové slovo či bazové spojení v předmětných slovnících nevyskytuje, pak tento význam neuvádíme. Následně jsou pak excerpce z frazeologických slovníků rozřazovány v subkorpusu A do dílčích sémantických skupin, pro jejichž číslování užíváme desetinné členění a označujeme je názvem, jenž představuje společný sémantický průsečík pro všechny frazémy do dané třídy zařazené.

U excerpce v našem korpusu uvádíme zpravidla jejich významovou stránku (s výjimkou případů, kdy je význam frazému jakožto celku zcela zjevný, tj. kdy se shoduje s vymezeným rysem, např. být krásná jako princezna = být krásná). Přidržíme se při tom významů uváděných ve frazeologických slovnících či soupisech, z nichž jsme excerpce čerpali. Z významů frazémů pak vyvozujeme atributy tematizovaných pohádkových bytostí a na základě těchto atributů (či funkcí, jež tyto frazémy plní) pak frazémy řadíme do jednotlivých sémantických tříd. V méně sémanticky průhledných případech vyvozený atribut pohádkové bytosti vysvětlujeme a zdůvodňujeme.

1. KRÁL

A) S postavou krále ve významu (pohádkového, nebo pozemského)⁶⁶ panovníka nad královstvím, vládce (PSJČ 2007–2008f; SSJČ 2011h) jsou v české frazeologii spojovány následující skutečnosti:

1.1 Život v blahobytu, hojnost:

⁶⁶ K dichotomii *pohádkový* versus *reálný kontext* se vyjadřujeme v Rekonstruuující části 1.

žít si jako král = mít se jako král⁶⁷ = 1. žít si v blahobytu (ale také: 2. žít si v maximálním pohodlí, spokojeně a bezstarostně – viz 1.2).

V následujících frazeologických spojeních nesou deriváty báze slova „král“ význam „štědrý“ ve smyslu „hojný, vydatný“:

královská odměna = štědrá, hojná odměna; královský plat = vysoký plat.

Celé spojení tak referuje ke štědré odměně či vysokému finančnímu obnosu. Pro postavu krále tak lze logicky vyvodit opět implicitní rys bohatství a hojnosti.

1.2 *Pohodlí, bezstarostnost:*

žít si jako král = mít se jako král = 1. žít si v maximálním pohodlí, spokojeně a bezstarostně (ale také: 2. žít si v blahobytu – viz 1.1); sedět (si) někde jako král/paša = pohodlně, svobodně, nezávisle.

1.3 *Vláda, moc:*

trůnit někde jako král (implicitní informace: král sedí na trůnu = vládne)

královské žezlo = v obrazném kontextu symbol panovnické vlády.

Z čteně zastoupených premií (v tomto korpusu konkrétně pořekadel a přísloví) obsahujících báze slovo „král“ vyznívají zobecněné, překvapivě i protichůdné zkušenosti spojované s touto postavou (a v případě přísloví doplněné o mravoučný obsah). Tyto zobecnělé zkušenosti s postavou krále jsou zastoupeny v sémantických třídách 1.4–1.7.

1.4 *Svévole:*

Královská láska a neláska rovnou váhu mají; Králové jsou nad zákony.

1.5 *Nevšemohoucnost (potenciální ohrožitelnost):*

Oráče sní král a krále rytíř = i král má své nepřátele; Těch pohrůžek králům chovej⁶⁸; Tíhne mu k zlému, jako králi k oběšení.

1.6 *Čestnost, spravedlnost:*

Ten král dobře kraluje, jenž/kterýž (nejprve) sám se dobře zpravuje; Královo slovo má být pevné; Dobře jednej v mnohu, v mále a neboj se ani krále = kdo jedná vždy slušně a čestně, nemusí se nikoho a ničeho bát, ani král je nepotrestá (implicitní informace: král je spravedlivý); Čiň dobře a jednej právě, neboj se císaře ani krále.

⁶⁷ Význam předmětných frazémů je napříč různými slovníky a soupisy, z nichž jsme prováděli excerpci, vysvětlen takto: mít se výborně, žít si v blahobytu, spokojeně, bezstarostně, v pohodlí. Toto vymezení nám dovoluje vydělit dva obecnější sémantické rysy spojované s báze slovem „král“: 1.1 Život v blahobytu, hojnost (akcentující nadbytek věci potřebných k životu, bohatství) a 1.2. Pohodlí, bezstarostnost (akcentující zejména ono kladné emocionální rozpoložení plynoucí z absence starostí). Tyto frazeologické jednotky tedy řadíme paralelně do dvou sémantických tříd.

⁶⁸ Podle Čelakovského jde o „památné pořekadlo z těch časů, když ještě panstvo české mívalo slovo proti králi“ (In Flajšhans, 2013, s. 631)

1.7 *Nevěrohodnost:*

Králové šedivé rady mívají; Král je nahý = pravda je ve skutečnosti opačná, nepříjemně nelichotivá v porovnání s tím, jak se král prezentuje. (Frazém byl do soupisů české frazeologie převzat z pohádky H. CH. Andersena (1805–1875) *Císařovy nové šaty*).

1.8 *Boj, bitva:*

Chystá se jako chudý král/rytíř do boje = Vypravuje se jako chudý král/rytíř do boje = připravuje se (k něčemu) zdlouhavě, pomalu. Rys pomalosti, zdlouhavosti je v tomto kontextu mnohdy spojován s očekáváním obtíží či cesty s neodhadnutelným výsledkem a je v přímé souvislosti nikoliv s králem obecně, ale pouze s chudým králem. Význam frazeologického obratu lze volně parafrázovat tak, že chudý král nemá dostatečné vojsko, výzbroj ani výstroj, proto očekává porážku, a s odchodem do boje tedy otálí (bez ohledu na to, že k chudému králi může být přeneseně přirovnáván kdokoliv jiný a stejně tak boj nemusí být vnímán nutně jako bitva). To, co lze z daného frazeologismu vymezit jako obecný příznak krále, je pouze odchod do bitvy, boj s nepřítelem, čili „král chodívá do bitvy“ (bohatý král chodívá do bitvy bez zbytečných obav, zatímco chudý král s obavami).

Tematika krále se vyskytuje také v mnohých zvoláních, provoláních či ve výrocích slavných osobností. Z globálního významu těchto typů „zvolacích“ frazémů lze pro postavu krále vydělit pouze rys *statečnosti*:

1.9 *Statečnost:*

Tento příznak se vyjevuje z frazeologismu Toho bohdá nebude, aby český král z boje utíkal! = (český) král se nevzdává (= tradovaný výrok českého krále Jana Lucemburského (1310–1346) před osudnou bitvou u Kresčaku roku 1346). Protože však v tomto frazému není tematizována pohádková postava krále, ale bázové slovo referuje k reálnému panovníkovi (k „českému králi“), není tento frazém zařazen do výsledné rekonstrukce frazeologického obrazu pohádkové bytosti krále.

Ostatní frazémy „zvolacího“ typu jsou silně vázány na situační kontext (situační okolnosti, komunikační situaci). Prioritní u nich není propoziční obsah, ale komunikační funkce výpovědi. Ve významu celého spojení se tak odrážejí pragmatické rysy, zejména komunikační funkce a s nimi inherentně spojené postoje mluvčího ke komunikační situaci, případně též postoje ke sdělované skutečnosti (k obsahu sdělení). Tyto typy frazeologických jednotek reflektující situační okolnosti nám umožňují vydělit následující sémantickou třídu:

1.10 *Situační okolnosti (postoje mluvčího ke komunikační situaci, případně ke sdělované skutečnosti):*

Frazémy reflektující situační okolnosti (komunikační situaci) vyjadřují jednak postoje mluvčího k dané komunikační situaci: Král je mrtvý, ať žije král! = situace je stejná, nic se nezměnilo (tradiční formule, kterou se ohlašovala smrt panovníka a nástup nového krále), jednak hodnotící a emocionální postoje mluvčího k obsahu sdělení, případně zároveň i k adresátovi: Ať žije král! = provolání slávy někomu; Králi Juráni, již jsme poděláni = provokativní zvolání s nádechem ironie. Dohledán byl také frazém, jenž odráží ryze emocionální postoje mluvčího: Pro pána krále! = výraz leknutí, podivu, úžasu (analogicky jako Pro Boha! apod.).

U těchto typů excerpce nastává z hlediska rekonstrukce frazeologického obrazu krále zajímavá situace. Jak jsme uvedli výše, jde o frazémy s upozaděným propozičním obsahem ve prospěch komunikační funkce. Primárně tedy tyto typy frazémů nevyjadřují příznak, jehož by byl referent bázevého slova nositelem nebo vykonavatelem. Přesto lze z některých těchto frazémů sekundárně vyvodit příznak pro samotný referent bázevého slova: z frazému Pro pána krále! lze vydedukovat, že král je *autoritou*, již se dovoláváme při úleku apod. Z frazému Ať žije král! pak lze konstatovat, že král je *respektovanou osobou*, již provoláváme slávu. Frazém Králi Juráni, již jsme poděláni vyjadřuje jen komunikační funkci provokace s nádechem ironie, ale vzhledem k individuální referenci ke králi Juráňovi tak příznak krále jakožto *nerespektované osoby* nevstupuje do kognitivní definice krále coby *typu* pohádkové postavy. Na základě výše řečeného pak můžeme pro postavu krále (s generickou referencí) stanovit následující dvě sémantické třídy⁶⁹:

1.11 *Autorita*

1.12 *Respektovaná osoba*

1.13 *Ustálené začátky řady pohádek:*

Do našeho korpusu jsou zařazeny také frazémy, v nichž je tematizována postava krále i královny a které představují varianty veselé dětské říkanky. Její základ je v převzatých prvních třech slovech, kterými tradičně začíná spousta pohádek: Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času brnkala na basu⁷⁰ = Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času vrzala na basu. V tematické třídě KRÁL jde o tyto jediné excerpce dětského folklóru, které

⁶⁹ Podrobněji se k této záležitosti vyjadřujeme v kapitole 9, v níž na příkladu pohádkové bytosti krále navrhuje kognitivní definici této bytosti.

⁷⁰ Srov. Říkadla (1955) od Josefa Lady.

byly dohledány ve slovnících a soupisech české frazeologie. Zařazujeme je tak do samostatné sémantické třídy vyjadřující *ustálené začátky řady pohádek*, přestože zde nelze hovořit o obecném sémantickém rysu (např. hudebnosti) u tematizovaných postav⁷¹. Spojení jsou motivována veršovou shodou a jako celek se stala hravým začátkem řady pohádek. Implikovaný význam předmětných spojení lze interpretovat jako ‚byl jeden král a královna‘. Potvrzen je zde pouze existenciální status krále a královny (ve smyslu ‚král je; královna je‘).

Ustáleným začátkem pohádek bývá také excerpované spojení Byl jednou jeden král. Jak již bylo zmíněno výše, do frazeologického obrazu krále tyto obraty nejsou zařazovány, neboť v nich není tematizován žádný příznak referentu bázevého slova, ani okolnosti, s jakými je bázevé slovo v těchto obratech spojováno. Frazémy tohoto typu strukturují text: uvozují začátky pohádek. Hovoříme proto o strukturující funkci těchto frazémů.

Následující sémantická třída vyjadřuje příznak, jenž nelze usouvztažnit s pohádkovou bytostí označenou bázevým slovem. Z logiky významu frazeologických spojení totiž nelze tuto bytost označit za nositele či původce daného příznaku.

1.14 *Časová neurčitost situovaná do minulosti:*

(To bylo) za (časů) krále Holce⁷² = kdysi v daleké minulosti. V tomto případě jde o individuální referenci ke králi Holci, přičemž daný obrat jako celek vyjadřuje časovou neurčitost situovanou do minulosti. Nejde tedy o sémantický rys, jenž by byl všeobecně (genericky) spojován s postavou krále. Obdobně je tomu i u spojení Za krále Holce byla za groš ovce = kdysi dávno bývalo levněji. Do frazeologického obrazu krále tedy dané obraty nevstupují.

V následujících dvou sémantických třídách shrneme frazeologické obraty s pojmenovací funkcí. Obraty v první této třídě jako celek označují / mohou označovat náboženské bytosti, v druhé této třídě pak představují historické přezdívky reálných panovníků:

1.15 *Pojmenování náboženské bytosti:*

Specifické postavení mají v tomto subkorpusu frazémy král nebeský = Bůh či Kristus a král pekla = Satan, Lucifer. V obou uvedených obratech bázevé slovo referuje k panovníkovi,

⁷¹ Existenciální status (vyplývající z první části excerpce, tj. *Byl (jednou) jeden král*, nevyčleňujeme jako svébytný atribut, jenž by se měl promítnout do frazeologického obrazu krále. Tento status se vyrozumívá jako samozřejmý a je podkladovouází všech ostatních frazémů, z nichž lze pro referent bázevého slova vymezit jakýkoliv jiný atribut (a to na základě logiky, že když je něco nějaké, musí to zároveň být, existovat).

⁷² Král Holec byl Ladislav Pohrobek (1440–1457); Holec = holý, bez vousů.

avšak z významu celého spojení je zjevné, že u prvního obratu nejde o odkazování k pohádkovému či pozemskému vládci, nýbrž o pojmenování biblické bytosti vládnoucí nebi. V případě druhého spojení pak obrat jako celek může odkazovat k náboženské, ale i pohádkové bytosti vládnoucí peklu.⁷³ Do rekonstrukce frazeologického obrazu pohádkové bytosti krále tyto obraty nezařazujeme, neboť frazémy netematizují příznaky pohádkové postavy krále (označené bázovým slovem), ale jako celek pojmenovávají jinou bytost. Do samostatné sémantické třídy je tedy vyčleňujeme na základě náboženských motivů, se kterými je (či může být) bázové slovo „král“ v těchto obratech spojováno.

1.16 *Historické přezdívky panovníků:*

Některá frazeologická spojení představují historické přezdívky panovníků. Do subkorpusu A je zařazujeme z toho důvodu, že samo bázové slovo v těchto obratech referuje k panovníkovi nad královstvím. Tato frazeologická spojení ovšem do frazeologického obrazu pohádkové bytosti krále nevstupují, neboť z významu celého spojení je zřejmé odkazování k pozemskému (historicky doloženému) panovníkovi, nikoliv k pohádkové bytosti:

Zimní král = historická přezdívka českého krále Fridricha Falckého, který panoval jednu zimu (od srpna 1619 a po bělohorské bitvě se uchýlil do Nizozemí); Král železný a zlatý = historická přezdívka českého krále Přemysla Otakara II. – pro jeho úspěchy, moc, sílu a bohatství.

B) V mnohých frazémeh bázové slovo „král“ referuje k jiným skutečnostem než k (pohádkovému či pozemskému) panovníkovi nad královstvím. Podle SSJČ může výraz „král“ označovat též kohokoliv (cokoliv), kdo (co) vyniká v určitém prostředí nebo ve svém oboru (SSJČ, 2011f). Tento význam nese bázové slovo v následujících frazémeh: král pouště = lev; král zvířat = lev; král ptactva = orel; král pěvců = slavík; nekorunovaný král = uznávaná vůdčí osobnost v nějakém oboru; automobilový král = podnikatel ovládající monopolisticky výrobu automobilů, popřípadě majitel největší automobilky; ocelový král = podnikatel ovládající monopolisticky výrobu oceli, popřípadě majitel největší ocelářské firmy; petrolejový král = podnikatel ovládající monopolisticky těžbu ropy, popřípadě i její zpracování; analogicky pak i označení dalších podnikatelů ovládajících jiné obory, odvětví – např. bavlněný král; král burzy atd.; král/pán (všeho) tvorstva = člověk; královská hra = hra,

⁷³ Frazém král pekla jako celek pojmenovává biblického Satana/Lucifera (jenž je křesťanskou mytologií nahlížen jako padlý anděl), nebo pohádkovou bytost čerta/děbla, jíž věnujeme pozornost v Korpusové části 2.

jež vyniká nad ostatními hrami, tj. šachy; Mezi slepými jednooký králem = průměrný jedinec uspěje jen mezi podprůměrnými.⁷⁴

Další spojení označují další různorodé skutečnosti: králové stok = čističi záchodů; tři králové = 1. podle biblického podání a náboženské tradice jde o trojici mudrců, orientálních králů, kteří se přišli poklonit novorozenému Kristu; 2. chlapci v přestrojení a s papírovými korunami na hlavách chodící koledovat 6. 1. po domech; 3. chodí jako tři králové = tři náhodně sdružení lidé, kteří chodí nápadně či podivně, směšně spolu, ač to mnohdy není vůbec potřeba; 4. svátek 6. 1.; napsat tři krále (na dveře) = napsat iniciály M + K + B; Na tři krále o hodinu dále = kolem 6. ledna je den o hodinu delší.

C) Přeneseně a nefrazeologicky se bázovým slovem „král“ označuje 1. hlavní figurka v šachové hře; 2. prostřední kuželka na kuželníku nebo kulečníku; 3. karty s obrazem krále od každé karetní „barvy“ (král červený, zelený, kulový, žaludový).

PSJČ uvádí spojení vulgárního rázu, nefrazeologické povahy: červený král = menstruace (PSJČ, 2007–2008f). SSJČ uvádí pod heslem „královský“ následující nefrazeologická sousloví odborného rázu: královská procházka = hádanka, která se luští spojováním písmen podle tahů krále na šachovnici; královský pěšec = figurka v šachách, která stojí na začátku hry před králem; královská reneta = v zahradnictví označovaný druh jablka; lilie královská = v botanice označovaný druh lilie; orel královský nebo bažant královský = v zoologii vymezované druhy orla a bažanta; lučavka královská = v chemii označovaná směs koncentrované kyseliny solné (chlorovodíkové) a dusičné užívaná k rozpouštění drahých kovů a ke zkoušení ryzosti jejich slitin (SSJČ, 2011h).

2. KNÍŽE

Výraz kníže referuje k panovníkovi, šlechtici vyššího stupně (PSJČ 2007-2008e; 2011f). Bázové slovo „kníže“ bývá v některých frazeologismech užito namísto bázového slova „král“ – jako lexikální obměna. Dohledáno bylo ve dvou frazémeh.

⁷⁴ Pohádková postava krále sice také může být v běžném chápání spojována s rysem výlučnosti (král má výlučné postavení mezi lidmi z království), ovšem tento rys nedefinuje jen krále, ale i královnu, prince, princeznu či kohokoliv jiného, kdo jakkoliv jinak vyniká (v čemkoliv) mezi lidmi, viz např. petrolejový král. Krále jakožto panovníka tedy nelze definovat na základě rysu výlučnosti (jakožto výlučného člověka). Naopak toho, kdo ve svém prostředí vyniká a je označen výrazem „král“, nelze spojovat s rysem panování, vlády (např. bázové slovo „král“ ve spojení král ptactva nerefereje ke králi, který by vládl ptákům, ale referuje k ptákoví, který má mezi ptáky výlučné postavení apod.). Proto nutně odlišujeme dva významy bázového slova král: 1. panovník jakožto psychosomatická bytost vládoucí nad královstvím (tj. význam uplatňovaný v subkorporu A) a 2. kdokoliv (cokoliv), co má výlučné postavení ve svém prostředí nebo oboru. Obdobné rozlišování těchto významů je též ve výkladových slovnících, PSJČ a SSJČ. Analogickou dichotomií významu rozlišujeme i u bázového slova „královna“.

A) V prvním z nich, žít si jako kníže, je toto bázové slovo spojováno s dvěma atributy, jež nám dovolují vydělit následující dvě sémantické třídy:

2.1 *Život v blahobytu a bohatství*

2.2 *Pohodlí, bezstarostnost*

Ve druhém frazému, kníže pekel/pekelné, samo bázové slovo referuje k vládci (obdobně jako v obratu král pekla), avšak celé spojení pak označuje v pohádkách a náboženských představách vládce všech ďáblů, popřípadě jednoho z ďáblů (Lucifera či Satana, obdobně, jako u sémantické třídy 1.15). Do frazeologického obrazu pohádkové bytosti knížete tento obrat nezařazujeme, neboť frazém netematizuje příznaky pohádkové postavy označené bázovým slovem, ale jako celek pojmenovává bytost čerta. Obrat zařazujeme do samostatné sémantické třídy – a to na základě pojmenovací funkce daného frazeologického sousloví.

2.3 *Pojmenování náboženské bytosti*

Jak jsme již zmiňovali, uváděný frazém může referovat také k pohádkové bytosti Lucifera, vládci pekla. V takovém případě nastává zvláštní případ, kdy bázové slovo referuje k pohádkové bytosti (samozřejmě s vědomím toho, že kníže může být jednak bytost pohádková, jednak reálná, jak jsme upozorňovali v kapitole 2.), ale frazeologický obrat jako celek pak referuje k jiné pohádkové bytosti. Tato situace je pak reflektována v Korpusové části 2 s komentáři, jež sumarizuje frazémy s tematikou čerta. Obraty jsou pak zařazeny do sémantické třídy vymezené na základě pojmenovací funkce: jde o frazeologické (sekundární) pojmenování čerta samého.

3. KRÁLOVNA

A) Reference k postavě královny ve významu (pozemské nebo pohádkové) panovnice, manželky pozemského (či pohádkového) krále (PSJČ 2007-2008g; SSJČ 2011ch) překvapivě nejsou v české frazeologii časté.

3.1 *Pýcha, pohrdlivost:*

Dohledány byly dva frazémy (s biblickou tematikou), které postavu královny spojují s pýchou, pohrdlivostí: Nese se jako královna (ze Sábý) = Jde jako královna (ze Sábý) = pyšně, nadutě.

3.2 *Ustálené začátky pohádek:*

Excerpovány byly také frazémy, v nichž je tematizována postava krále i královny a které představují varianty veselé dětské říkanky. Uvedeny byly již v tematické třídě KRÁL. Tyto obraty netematizují žádné atributy pohádkových postav, ale strukturují text: (v pohádkách)

uvádějí postavu krále a královny „na scénu“, a představují tak ustálené začátky mnohých pohádek. Frazémy jsou tedy vyděleny do samostatné sémantické třídy na základě jejich strukturující funkce. Do rekonstrukce obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii však tyto obraty nevstupují: Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času brnkala na basu = Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času vrzala na basu.

V následujících dvou sémantických třídách jsou zařazeny frazémy s pojmenovací funkcí. Za využití báze slova tak jde o globální označení jiných bytostí než pohádkové královny:

3.3 *Pojmenování náboženské bytosti:*

Frazém královna nebes zařazujeme do subkorpusu A, neboť báze slovo v tomto spojení referuje k panovnici, vládkyni nad královstvím.⁷⁵ Až z frazému jako celku je zřejmé, že jde o královnu nebeského království: obrat jako celek má pojmenovací funkci a referuje k Panně Marii. Do frazeologického obrazu pohádkové královny tedy nevstupuje, neboť netematizuje atributy pohádkové bytosti.

3.4 *Pojmenování personifikované skutečnosti:*

Obdobný případ nastává u frazému Ledová královna, jenž jako celek odkazuje k pohádkově nebo básnicky personifikované zimě. Báze slovo sice odkazuje k vládkyni, panovnici, ale obrat jako celek pojmenovává jinou skutečnost, čili nevyjadřuje příznaky pohádkové bytosti, Obrat tedy nebyl do rekonstrukce frazeologického obrazu královny zařazen.

Také v této tematické třídě se vyskytuje frazém, jenž reflektuje konkrétní situační okolnosti, a odráží tak evaluativní postoje mluvčího k dané komunikační situaci. Excerpce tohoto typu umožňuje vydělit následující sémantickou třídu:

3.5 *Situační okolnosti:*

Frazém Stojí to za Zdrávas, královno jako celek nevyovídá nic o pohádkové bytosti královny, ale má jiný význam = „nevede se mi moc dobře“. Je tedy odrazem konkrétních situačních okolností a jejich hodnocením. Báze slovo ovšem referuje k panovnici nad královstvím, proto je frazém zařazen do subkorpusu A. Spojení „Zdrávas, královno“ je pak aluzí na stejnojmennou modlitbu z 11. století a z tohoto kontextu vyplývá, že báze slovo referuje k nebeské královně. Předmětný frazém tedy do rekonstrukce frazeologického obrazu pohádkové bytosti královny také nemohl být zařazen.

⁷⁵ Srov. též zařazení daného frazeologického obratu k tomuto významu báze slova „královna“ v SSJČ (2011ch).

B) Mnohem častější jsou pak frazeologické obraty, v nichž bázové slovo „královna“ nereferuje k pohádkové bytosti (panovnici či manželce pohádkového krále) a obraty jako celek referují k jiným skutečnostem. Podle SSJČ označuje bázové slovo „královna“ v těchto spojeních ženu či věc zaujímavější někde nejpřednější místo (SSJČ, 2011ch); podle SSČ (2004, s. 149) pak kohokoliv (cokoliv), kdo (co) vyniká v určitém prostředí nebo ve svém oboru: královna krásy = dívka vybraná anketou, soutěží apod. jako nejkrásnější v určitém prostředí a době; královna květin = růže; královna plesu = 1. dívka vybraná anketou, porotou, pořadateli apod. jako nejkrásnější; 2. účastnice plesu, která nad ostatní vyniká svou krásou, šarmem apod. a budící obdiv a zájem ostatních; královna sportu = lehká atletika; královna věd = filozofie n. matematika; královna zbraní = pěchota (jako základní složka armády); královna moře = Benátky.⁷⁶

C) Přeneseně a nefrazeologicky se „královnou“ označuje 1. šachová figura, dáma; 2. plodící samička u některých sociálních hmyzů (včel, mravenců).

- V zahradnickém slangu se „královnou“ označuje odrůda hrušek.

- V botanickém slangu je spojením královna noci označován kaktus velkokvětý – druh kaktusu, který rozkvétá na krátkou dobu jedné noci.

4. PRINC

A) 4.1 *Nástupce panovníka, budoucí vládce:*

Bázové slovo „princ“ je všeobecně spojováno se synem panovníka, zpravidla krále (PSJČ 2007-2008k; SSJČ 2011n). Dohledáno bylo pouze ve frazeologickém spojení (věčný) korunní princ. Podle SSJČ se výraz „korunní“ v tomto kontextu vztahuje ke slovu „koruna“ ve významu „panovnická hodnost“ (SSJČ, 2011g). Uvedeným frazeologickým spojením je přeneseně v běžném životě označován ten, kdo (stále) čeká jako všeobecně uznávaný kandidát na vedoucí postavení. Pro samotnou postavu prince lze z daného spojení (jakoby zpětně) formulovat atribut „nástupnictví v panování“, a prince tak nahlížet jako nástupce panovníka, budoucího vládce (panovníka).

C) Přeneseně a nefrazeologicky je pak bázové slovo „princ“ užíváno v neformální komunikaci pro označení synka; ve spojení „čeká na nějakého prince“ pak bázové slovo označuje (krásného, bohatého) ženicha.

⁷⁶ Bázové slovo „královna“ má tedy v korpusu A a B různý význam: 1. panovnice jakožto psychosomatická bytost vládnoucí nad královstvím (tj. význam uplatňovaný v subkorpusu A; např. Nese se jako královna, v němž bázové slovo referuje k panovnici a teprve frazém jako celek má pak další význam – pýchu) a 2. označuje kohokoliv (cokoliv), co má výlučné postavení ve svém prostředí nebo oboru, tj. význam bázového slova uplatňovaný v subkorpusu B; např. královna květin = výlučná květina – růže). Obdobné rozlišování těchto významů je též ve výkladových slovnících, na něž jsme upozornili.

5. PRINCEZNA

A) Princezna coby nevládnoucí členka panovnického rodu (PSJČ 2007–2008I) bývá tradičně spojována s krásou. Variace frazémů tematizujících tuto skutečnost jsou však minimální. Excerptován byl jen jeden frazém, který nám umožňuje vydělit následující sémantickou třídu:

5.1 *Ztělesnění krásy:*

být (krásná) jako princezna (z pohádky).

Další excerptovaný frazém tematizuje jiné atributy princezny:

5.2 *Vznešenost, ale i domýšlivost:*

nosit se jako princezna = být módně oblečen a chovat se domýšlivě, rádoby vznešeně.

Některé frazeologické jednotky tematizují prostřednictvím vlastních jmen *individuální atributy konkrétních princezen*: vyjadřují jejich typické vlastnosti, rysy či referují k okolnostem (spánek u Šípkové Růženky), se kterými jsou v pohádkách spojovány. Protože v těchto frazémech bázové slovo individuálně referuje k exempláři, a nejedná se tak o generickou referenci k obecnému typu pohádkové bytosti princezny, nevstupují tyto frazeologické obraty do rekonstrukce jazykového obrazu princezny. Česká frazeologie disponuje individuálními referencemi k následujícím princeznám:

Šípková Růženka:

Šípková Růženka je v SČFI-2 vymezena jako „osaměle, v izolaci vyrůstající dívka, plachá, nesmělá, stojící stranou dívčích zájmů, radostí, zábav“ (Čermák, 2009b, s. 305). V přeneseném pojmenování kohokoliv jiného než dané pohádkové bytosti, tj. ve frazeologickém sousloví Šípková Růženka, ovšem není explicitně tematizován žádný příznak. Na základě znalosti významu tohoto frazeologického sousloví tak lze zase zpětně pro samotnou princeznu Šípkovou Růženku vymezit následující atributy⁷⁷:

5.3 *Osamělost*

5.4 *Nesmělost*

5.5 *Plachost*

Druhý dohledaný frazém přeneseně referuje ke komukoliv, kdo spí hlubokým, dlouhým a případně spokojeným spánkem: spát jako Šípková Růženka. Z významu daného spojení lze tedy vymezit atributy vázané na tuto pohádkovou postavu:

⁷⁷ Způsob „zpětného“ vyvození příznaku pro pohádkovou bytost ve frazémech představujících souslovná pojmenování vysvětlujeme v textu uvozujícím tematické třídy 22–31, neboť tyto třídy jsou reprezentovány pouze souslovnými pojmenováními.

5.6 Hluboký, dlouhý a případně spokojený spánek.

Princezna z Nemanic:

Frazeologické sousloví Princezna z Nemanic označuje (na základě znalosti této princezny z pohádky) přeneseně nemajetnou, chudou dívku, případně nevěstu (Čermák, 2009b, s. 275). Pro samotnou postavu této konkrétní princezny lze zpětně rekonstruovat odpovídající příznak:

5.7 Chudoba, nemajetnost

C) Přeneseně a nefrazeologicky bývá bázovým slovem „princezna“ označována 1. v neformální komunikaci dcerka; 2. v ironii pak zejména pyšné domýšlivé děvče.

6. ŠAŠEK

A) Šašek je v PSJČ (2007-2008n) a SSJČ (2011p) definován jako „(ve středověku) tragikomická postava vtipného a všemu se posmívajícího služebníka při dvorech panovníků“. Rovněž v pohádkách je nahlížen jako komická výstřední postava, která žije při královském dvoře a jejímž úkolem je sloužit královské rodině a rozveselovat ji. K šaškovi v tomto významu referují excerpované frazémy, z nichž lze pro samu postavu šaška stanovit následující společný významový rys:

6.1 *Směšnost, nedůstojnost:*

být jako šašek = směšný, nedůstojný, popř. výstřední; chodit jako šašek; vypadat jako šašek; chovat se jako šašek; dělat si z někoho šašky = tropit si z někoho šašky = mít někoho za předmět žertu, za blázna apod.

C) Přeneseně a nefrazeologicky bývá bázové slovo „šašek“ užíváno (v neformální komunikaci s expresivní funkcí) pro označení člověka, který se chová komicky, nevážně.

7. ČARODĚJKA/ČARODĚJNICE

Čarodějka/čarodějnice je pohádková bytost, která čte z čarodějných knih a jejich pomocí provozuje kouzla. Čaroděj/čarodějka je podle SSJČ (2011a) ten/ta, „kdo dělá čáry, kouzla; černokněžník, kouzelník“. PSJČ (2007–2008a) čarodějkou označuje čarodějnici, kouzelnici. Ve frazeologických excerpcích se ovšem vyskytují pouze ženské protějšky, tedy čarodějka/čarodějnice. Z excerpce je přitom patrný rozdíl v konotacích spojovaných s čarodějnicí versus čarodějkou:

A) Bázové slovo čarodějnice, jež referuje k dané pohádkové bytosti, je ve frazeologismech spojováno s následujícími (negativními) atributy:

7.1 *Ošklivost, neupravenost:*

být rozcuchaná jako (stará) čarodějnice; být ošklivá jako (stará) čarodějnice.

7.2 *Stáří:*

Stáří je atribut explicitně vyjádřený ve frazému stará čarodějnice. Sekundárně (frazeologicky) je tímto spojením označována stará baba či žena vůbec. Týž frazém však označuje i zlou, klevetivou, svárlivou, intrikující ženu, a umožňuje tak vyjádřit implikované sémantické rysy:

7.3 *Svárlivost, pomlouvačnost*

S postavou čarodějky (nikoliv čarodějnice) je v české frazeologii naopak spojován následující (pozitivní) rys:

7.4 *Silná, případně kouzelná moc:*

Příroda je mocná čarodějka = příroda působí silně, má velkou moc. V daném frazeologickém spojení se přírodě přisuzuje (čarodějná) moc, síla. Implicitně tak lze z logiky globálního významu stanovit pro čarodějkou rys silné, kouzelné moci.

B) V subkorpusu B shrnujeme frazeologické obraty, v nichž bázové slovo (i celý frazeologický obrat) referuje k jiným skutečnostem:

pálení čarodějnic = starý lidový zvyk zapalování ohně na vrších v podvečer filipojakubské noci, 30. 4., a vyhazování hořících košťat jako pochodní; upalování čarodějnic = fanatické a kruté mocenské pronásledování lidí, odsuzování a perzekuce apod., zavržených zejména totalitním režimem.

C) Přeneseně, nefrazeologicky a s pejorativním zabarvením se někdy bázovým slovem „černokněžník“ označuje kněz, farář. Výrazem „čaroděj“ se přeneseně a v nefrazeologickém významu označuje člověk, který dokáže podivuhodné věci.

8. DRAK

A) Drak/dračice/saň je pohádková obluda mající podobu okřídleného ještěra, obvykle s více hlavami, a sršící oheň (PSJČ 2007–2008c; SSJČ 2011d). S drakem v tomto smyslu bývají v české frazeologii spojovány různé vlastnosti či okolnosti:

8.1 *Zlo, zloba, vzteklost až útočnost:*

být (na někoho) (vzteklá) jako dračice/saň; být (na někoho) (zlá) jako dračice/saň = křičet, nadávat někomu, chovat se k někomu krutě či diktátorsky, utiskovat někoho apod. (říká se o ženě či manželce v trvalém či momentálním chování vůči manželovi); být jako drak = řádit jako drak = být vzteklý a útočný; vyletět na někoho jako drak = být útočný (Daný obrat neřadíme do sémantické třídy 8.2 *Rychlost, prudkost pohybu*, neboť v jeho významové složce

tak, jak je vymezena ve frazeologických slovnících, je zdůrazněn především rys útočnosti, čímž frazém získává oproti následující sémantické třídě jistý „bonus“ – příznakový rys, kterým se frazém od následující sémantické třídy odlišuje); koukat (na někoho) jako drak = nenávistně. Z následujících dvou frazeologických spojení lze formulovat obdobnou implicitní informaci: drak nepřináší nic dobrého: dračí setba = zlovolná činnost, která ve svých důsledcích přináší zkázu – a to zpravidla i jejímu původci; dračí símě = něco, co působí zlo a zkázu.

8.2 *Rychlost, prudkost pohybu:*

S bytostí draka je spojen také rychlý pohyb: utíkat jako drak = letět jako drak = hnát se jako drak = běžet jako drak = jet jako drak = rychle, často i odvážně. Na základě jednoho ze svých významů lze do této sémantické třídy zařadit i frazém Je to ženská jako drak = 1. pohybuje se rychle a prudce (ale také: 2. chová se energicky nebo útočně; 3. neúnavně pracuje).

8.3 *Energičnost:*

Rychlost, prudkost pohybu, případně i pracovní horlivost jsou nebo mohou být implicitní součástí širšího příznaku „energičnosti“. Avšak zatímco u frazémů ze sémantické třídy 8.2 akcentujeme především onen časový rozměr pohybu („rychlý až prudký pohyb“ – tj. s malou spotřebou času) a v sémantické třídě 8.4 zase ono vysoké pracovní nasazení, tato třída 8.3 je vymezena obraty vyjadřujícími přemíru energie obecně. Drak je tedy v této sémantické třídě nahlížen jako neúnavné stvoření plné energie. Ostatně trojí možná sémantická klasifikace (akcentující pokaždé jiný atribut z globálního významu frazému) je u následujícího frazému zjevná z jeho tří významů uváděných ve slovnících české frazeologie vždy paralelně:

Je to ženská jako drak = 1. chová se energicky nebo útočně (ale také: 2. neúnavně pracuje; 3. pohybuje se rychle a prudce).

8.4 *Pracovní výkonnost až horlivost:*

Rys pracovní výkonnosti až horlivosti v sobě implicitně zahrnuje také výše uváděný příznak energičnosti. V tematické třídě DRÁK jsme ovšem vydělili tyto rysy jako názvy dvou samostatných sémantických tříd (8.2 a 8.4), neboť atribut energičnosti je obecnějšího rázu a představuje velkou míru energie nejen v pracovních činnostech. V následujících frazémech tedy bázové slovo „drak“ slouží jako prostředek k vyjádření velkého pracovního nasazení, výkonnosti, a odráží tak typ vnitřního zaujetí prací:

být do práce jako drak = být (velmi) horlivý, výkonný; dělat jako drak = dřít jako drak = být velmi pracovitý; Je to ženská jako drak = 1. neúnavně pracuje (ale také: 2. chová se energicky nebo útočně; 3. pohybuje se rychle a prudce).

8.5 *Negativní konotace různého obsahu:*

O negativních konotacích spojených s bázovým slovem „drak“ svědčí užití tohoto bázového slova v kletbách a emocionálních frazémeh zvolacího rázu. U těchto frazémů není prioritní propoziční obsah, ale expresivní komunikační funkce. Tyto obraty řadíme do samostatné sémantické třídy představující bázové slovo právě z hlediska (obecně pojatých) negativně evaluativních postojů a negativních emocionálních konotací, tedy na základě pragmatických rysů významu. Drak je tak nahlížen jako stvoření s negativní asociativní významovou složkou:

tisíc draků (zastaralé) = výraz nevole (obdobný jako např. obrat K čertu!); Drak tě vem = klení, výraz nevole; Táhni ke draku = jdi pryč; To je na draka = je to špatné, neradostné, nevyvíjí se to uspokojivě; Tys po draku chytrý⁷⁸ = kletba.

Specifickou součástí této tematické třídy jsou frazeologismy, v nichž bázové slovo referuje k pohádkové bytosti draka (což umožňuje zařadit tyto obraty do subkorpusu A), avšak spojení jako celek netematizuje žádné její atributy. V následujících sémantických třídách jsou tedy vyjadřovány příznaky, jež nelze usouvztažnit s pohádkovou bytostí označenou bázovým slovem, neboť není jejich původcem ani nositelem.

8.6 *Útěk:*

vzít draka = utéct.

8.7 *Opití:*

mít draka = koupit si draka = opít se.

8.8 *Pojmenování hospodyně v domácnosti:*

domácí drak = 1. žena, hospodyně vládoucí nad domácností (ale také: 2. zlá panovačná žena přísně střežící domácnost včetně muže⁷⁹). Tento frazém tedy vykazuje pojmenovací funkci.

C) V přeneseném a nefrazeologickém významu se bázovým slovem „drak“ označuje 1. zlý člověk; 2. neposedné, rozpustilé dítě; 3. bdělý, přísný strážce; 4. dětská hračka k pouštění do větru.

- V zoologii se objevuje termín drak mořský (ryba z čeledi Pegassidae).

- V astronomii jde o název souhvězdí: souhvězdí Draka.

- V leteckém slangu se výrazem drakové letadlo označuje obyčejné letadlo s nehybnými nosnými plochami.

⁷⁸ V tomto případě nejde o frazém s intenzifikační funkcí (jako tomu je např. u formálně obdobného frazému být po čertech chytrý = být velmi chytrý). Důvody vysvětlujeme v kapitole 7. Zdůvodnění rozdílů v řazení některých formálně obdobných frazémů.

⁷⁹ Atributy zla, zloby jsou sice také v některých frazémeh připisovány pohádkové postavě draka, avšak v tomto frazému jsou (byť přeneseně) spojovány s určitým typem žen. Proto tento frazém nezařazujeme do sémantické třídy zlo, zloba.

- V meteorologickém slangu se výrazem meteorologický drak označuje létací zařízení skříňového tvaru, upevněné na drátě a nesoucí meteorologické přístroje.

9. STRAŠIDLO

A) PSJČ nahlíží na strašidlo jako na „bytosť lidových pověr a vypravování, chodící strašit lidi“ (2007-2008m); SSJČ uvádí, že strašidlo je „vybájený, neskutečný tvor strašící svou děsivou podobou a neočekávaným zjevením; příšera, přízrak, obluda“ (2011o). Z frazeologických excerpceí pak lze vydělit následující explicitní či implicitní sémantické rysy spojované s postavou strašidla:

9.1 *Ošklivost:*

být ošklivý jako strašidlo

9.2 *Strašení; strašidelný zjev:*

Vypadá, jako by viděl strašidlo = je vystrašený a pobledlý. Z daného obratu lze vyvodit implicitní informaci: strašidlo svým strašidelným vzezřením straší.

9.3 *Zamračenost, mrzutost:*

být jako bubák = být nazlobený, mrzutý; koukat se jako bubák; mračit se jako bubák; chodit (apod.) jako bubák = mlčky projevovat mrzutou náladu.

Samostatnou třídu v subkorpusu A představuje frazém, v němž bázové slovo sice referuje k pohádkové bytosti, avšak frazeologické spojení jako celek netematizuje žádné její atributy. Obrat jako celek vyjadřuje význam neusouvztažitelný s pohádkovou bytostí strašidla označenou bázovým slovem, čímž nemůže být zařazen do rekonstrukce obrazu pohádkové postavy strašidla v české frazeologii.

9.4 *Močení:*

jít se podívat na strašidlo = jít čůrat.

B) Samo bázové slovo strašidlo (ve svých synonymních podobách) mnohdy referuje k jiné skutečnosti než k pohádkové bytosti. „Hastroš/strašák“ představuje strašidlo na ptáky v poli v podobě lidské postavy oblečené do starých roztrhaných šatů. K hastroši v tomto významu referují tyto frazémy: být jako hastroš = chodit jako hastroš = vypadat jako hastroš = být špatně, nedbale oblečen, případně staromódně; být jako strašák do zelí = vypadá neupraveně, zanedbaně; Ten by se tak hodil za strašáka do zelí = je škaredě, nedbale oblečen apod.

V některých frazémech referuje bázové slovo „strašák“ k hrozbě, starosti, vidině něčeho hrozného apod.: To je (velký) strašák = to je hrozba (v expresivních větách); To mi dělá

veliké strašáky = dělá mi to starosti; pouštět na někoho strašáky = obvykle bezdůvodně někoho strašit (nikoliv zjevem, ale vidinou hrozby); mít v hlavě strašidlo = hrozivou představu.

C) V přeneseném a nefrazeologickém významu jsou daným báзовým slovem (včetně synonymních variant) označovány jiné skutečnosti:

- V karbanickém slangu „strašák“ označuje starý druh hazardní karetní hry.
- V taneční oblasti se výrazem „strašák“ označuje český lidový tanec ve dvoučtvrtním taktu a v polkovém tempu.
- V expresivním významu se výrazem „bubák“ označuje nevrlý, mrzutý, ostýchavý člověk.
- V přeneseném významu se výrazem „bubák“ označuje 1. uschlý zbytek kalichu u jablka a hrušky; 2. tmavý černý mrak; 3. v komunikaci s malými dětmi též uschlé hleny z nosu.
- V přeneseném významu jsou výrazem „bubáky“ označovány tmavé černé mraky.
- V expresivním (pejorativním) významu se výrazem „hastroš/strašidlo“ označuje nehezky, nevkusně oblečený člověk.

10. DUCH

A) Báзовé slovo „duch“ nese více významů. V pohádkách představuje nehmotnou antropomorfizovanou bytost záporných či kladných vlastností (PSJČ 2007–2008d; SSJČ 2011e). Z excerpovaných frazeologických obrátů lze vydělit následující atributy, jež jsou s pohádkovou bytostí zastoupenou daným báзовým slovem spojovány.

10.1 *Slabost (malá síla):*

být slabý jako duch = být po nemoci apod. krajně vyčerpaný a zesláblý.

10.2 *Nečekanost zjevení, nenápadnost, tichost:*

objevit se (někde) jako duch = zjevit se (někde) jako duch = tiše, nepozorovaně, náhle, bez ohlášení; zmizet (někde) jako duch = ztratit se (někde) jako duch = tiše, nepozorovaně, náhle, bez ohlášení; Chodí jako duch = neslyšně a pro druhé překvapivě, neočekávaně; vznášet se jako duch = chodit tiše a jakoby nadpřirozeně lehce.

10.3 *Dobro, nebo zlo:*

dobry duch x zly duch = 1. v pohádkách nadpřirozená bytost konající lidem dobro x zlo (ale také: 2. v přeneseném významu osoba pomáhající či škodící druhým).

B) Báзовé slovo „duch“ má v jiném než pohádkovém kontextu různé další významy:

V náboženském významu představuje třetí božskou osobu ve věrouce křesťanských církví: Duch (pře)svatý; v pranostikách je spojováno se svátkem zesnulých, Dušičkami (2.11.): O svatém Duše chod' ještě v kožiše; Do svatého Ducha nespúštěj se kožicha.

Dále se bázové slovo objevuje ve významu duše coby netělesné stránky člověka: myslící, jednající, cítící, ale též nitra, povahy člověka: Být jako bez ducha / jako duchem nepřítomný = chodit jako bez ducha / jako duchem nepřítomný = v důsledku starostí být stále zamyšlený a sedět, stát, pohybovat se nebo pracovat strnule, mechanicky a pomalu; nereagovat na okolí buď vůbec, nebo nepřiměřeně málo (tj. jako bez duše, bez života); v duchu = nevyslovovat, jen myslet něco; lidský duch = duševní síla, nadání, inteligence; klesat na duchu = ztrácet odvalu; Nadechl ho svým duchem = navedl ho svou vnitřní duševní silou; Tenkého (úzkého) má ducha = o úzkostném, usouzeném člověku.

Bázové slovo též nese význam dech, dýchání: (jedva/sotva) duch/dech popadati = nemoci se nadechnout; (řící něco) tichým duchem = říci potichu; Vzduch boží duch (= pořekadlo; duch = dech); být jako z kozy duch = být slabý jako kozí dech, mít chatrné zdraví. Excerptovány byly též frazémy s bázovým slovem „duch“ ve významu atmosféry doby, poměrů, nálady apod.: duch doby/něčeho = atmosféra, poměry doby, vnitřní ráz něčeho.

C) Přeneseně a nefrazeologicky je v lidové mluvě bázovým slovem „duch“ označován plyn z konečníku.

- Výraz „duch“ se objevuje také v lidových názvech rostlin: koření sv. Ducha = čemeřice černá.

11. VODNÍK

A) Vodník/hastrman je (v lidové představivosti) člověku nepřátelská bytost bydlící ve vodách (PSJČ 2007-2008p; SSSJČ 2011s). Ve frazeologických obrazech se však odráží nejen život ve vodě, ale také další atributy, které jsou s vodníkem spojovány:

11.1 *Promočenost, život ve vodě:*

Teče z něj jako z hastrmana = kape z něj jako z hastrmana = je promoklý a teče z něj hodně vody; být (mokrý) jako hastrman; vodní mužíček (pro rys „drobné mužské postavy“ je obrat zařazen též do sémantické třídy 11.3).

11.2 *Zelená barva:*

zelený mužík (pro rys „drobné mužské postavy“ je obrat zařazen též do sémantické třídy 11.3).

11.3 *Drobná (mužská) postava:*

Rys drobné postavy se vyjevuje z deminutiv „mužík“ a „mužíček“ užitých ve frazeologických spojeních zelený mužík a vodní mužíček. Dané obraty navíc explicitně odrážejí skutečnost, že jde o postavu mužského pohlaví, avšak na příslušnost k biologickému rodu v této práci neupozorňujeme, neboť se dané rysy vyjevují z gramatických tvarů samotných názvů

pohádkových bytostí: v názvech pohádkových bytostí koresponduje gramatický rod, až na výjimku „strašidla“, „zlatého ptáka“ a „žáby na prameni“ s biologickým rodem).

11.4 *Dlouhé zplihlé vlasy:*

mít vlasy jako vodník/hastrman = 1. mít dlouhé zplihlé vlasy (ale také: 2. mít vlasy rovné jako hřebíky).

11.5 *Bdění nad někým/něčím; sledování; číhání:*

bdít nad někým/něčím jako vodník = střežit něčí kroky, neustále někoho sledovat apod. V tomto kontextu jde spíše o negativní význam daného spojení, o sledování ve smyslu „číhání na kořist“.

11.6 *Osamocenost:*

Na topole nad jezerem seděl vodník podvečerem = říká se člověku, který někde sedí sám (převzato z balady Vodník ze souboru Kytice od K. J. Erbena).

11.7 *Sekundární pojmenování pohádkové bytosti vodníka:*

Frazeologická sousloví zelený mužík a vodní mužíček představují specifický typ frazémů, které sekundárně pojmenovávají samu pohádkovou bytost vodníka. Podrobněji jsme se k této záležitosti vyjadřovali v kapitole 2.2.2.2 v souvislosti s pojmenovací funkcí některých frazeologických jednotek.

C) Přeneseně a nefrazeologicky je bázovým slovem „vodník“ označována jakákoliv bytost milující vodu.

- Slangově se výrazem „vodník“ označuje spojovací díl mezi troubelí a hlavičkou dýmky.

- V zoologii se objevuje termín vodník žlutohý (Hydrophilus): rod vodních brouků z čeledi Hydrophilidae.

12. LOUPEŽNÍK

A) PSJČ (2007-2008h) uvádí, že loupežník je název lupiče z povolání v starších dobách. SSJČ (2011j) pak definuje lupiče jako toho, kdo přepadává a olupuje pocestné. V PSJČ se dále dočítáme, že „Petrovský“ byl skutečně žijící vůdce lupičské bandy v 17. století. V soupisech české frazeologie byly dohledány dva frazémy s bázovým slovem „loupežník“, přičemž z významu daných frazémů lze vymezit dva atributy spojené s touto bytostí:

12.1 *Zamračenost, nazlobenost:*

koukat jako Petrovský/petrovští/loupežník = hledět jako Petrovský/petrovští/loupežník = zamračeně, nazlobeně.

12.2 *Loupení, páchání loupeží:*

Loupežník je chápán jako někoho, kdo olupuje někoho jiného o něco. V následujícím excerpovaném frazému však objektem lupu nejsou pocestní a předmětem lupu nejsou peníze ani hmotné věci, ale láska žen:

loupežník srdcí panenských = svůdce žen.

Do frazeologického obrazu loupežníka v české frazeologii bázové slovo „loupežník“ nevstupuje tímto globálním významem (nelze vydedukovat rys: loupežník je svůdce žen), ale pouze svým obecným rysem loupení, páchání loupeží.

Týž obrat jako celek plní zároveň pojmenovací funkci: pojmenovává „jinou“ skutečnost než pohádkovou bytost samu. Proto ho lze zařadit též do následující sémantické třídy:

12.3 Sekundární pojmenování jiné (ne-pohádkové) bytosti

B) Excerpován byl také frazém, v němž bázové slovo neodkazuje k pohádkové bytosti a celé frazeologické spojení ani nepojmenovává vlastnosti či okolnosti spojované s bázovým slovem, nýbrž má jiný význam: dvaatřicet loupežníků = jde o označení soupravy hracích karet (v žertovném smyslu).

C) Přeneseně a nefrazeologicky se v expresivním významu užívá bázové slovo „loupežník“ k označení toho, kdo si jako loupežník počíná (někoho poškozuje, obírá o něco).

13. VÍLA

A) Víla/rusalka je v lidových představách a ve slovanské mytologii nahlížena jako nadpřirozená bytost (dobrá nebo zlá), představovaná zpravidla v podobě krásné ženy, jež žije v lesích či ve vodě (PSJČ 2007–2008o; SSJČ 2011r). Z frazeologických excerpí lze stanovit následující sémantické třídy, jež odrážejí explicitní či implicitní příznaky spojené s uvedenou pohádkovou bytostí:

13.1 Krása, okouzlující zjev:

být krásná jako víla

13.2 Lehkost a elegance pohybu:

vznášet se jako víla = jít lehce jako víla

V PSJČ byly dohledány dva následující frazeologické obraty, z jejichž globálního významu lze uvést následující dva atributy.

13.3 Dobro, ochraňování:

Ve frazému dobrá víla je explicitně s daným bázovým slovem spojen atribut „dobro“. Implicitně se pak z významu celého spojení vyrozumívá též detailnější atribut – ochraňování někoho: dobrá víla je tak chápána jako ochránitelka (PSJČ, 2007–2008o).

13.4 Pomocnice:

Ve frazému kuchyňská víla (= kuchařka, pomocnice v domácnosti) je s daným báзовým souslovím explicitně spojen atribut „působení (pomáhání) v kuchyni“, avšak celé spojení přeneseně a v žertovném smyslu referuje ke kuchařce či pomocnici v domácnosti. Tuto sémantickou třídu nelze vymezit na základě explicitně pojmenované činnosti (a vydedukovat tak nepřesný příznak „víla působí v kuchyni“), ale pouze na základě implikovaného příznaku „pomáhání“. Vílu jakožto pohádkovou bytost je tedy možno chápat jako pomocnici⁸⁰.

Dva posledně uvedené frazeologické obraty (dobrá víla a kuchyňská víla) plní zároveň pojmenovací funkci: jako celek pojmenovávají „jinou“ skutečnost než pohádkovou bytost víly. Proto je lze zařadit též do následující sémantické třídy:

13.5 Sekundární pojmenování jiné (ne-pohádkové) bytosti

C) Přeneseně a nefrazeologicky, v expresivním významu, je pak báзовým slovem „víla“ označována krásná dívka vůbec.

14. HLOUPÝ (ČESKÝ) HONZA

A) Hloupý Honza je český pohádkový hrdina známý svou lidovou vtipností, chytrostí a vítězí nad urozenými soupeři, ačkoliv svým zjevem či chováním budí dojem hloupého a naivního člověka. Z následujících frazeologických spojení a jejich významů (vymezených frazeologickými slovníky) lze však pro frazeologický obraz hloupého Honzy vysledovat pouze negativní příznaky:

14.1 *Hloupost, naivita, prostoduchost:*

(být jako) hloupý Honza; tvářit se jako hloupý Honza = budí dojem hloupého, naivně prostého člověka, vypadat nechápavě.

15. CHYTRÁ HORÁKYNĚ

A) Báзовé spojení „chytrá horákyne“ se užívá se podle hrdinky ze stejnojmenné pohádky od Boženy Němcové. Z dohledaných frazémů a jejich významů vymezených frazeologickými slovníky lze stanovit následující atribut spojený s daným báзовým spojením.

15.1 *Chytrost, vynalézavost v kompromisech:*

⁸⁰ Může se sice objevit námitka, že již samo báзовé slovo nereferuje v tomto frazému k pohádkové bytosti víly, ale má přenesený význam. V bodu C) této tematické třídy ovšem uvádíme (opíraje se např. o PSJČ) přenesený význam báзовého slova: jakákoliv krásná dívka. Domníváme se, že smyslem celého spojení kuchyňská víla není označení krásné dívky v kuchyni, ale spíše jakési skryté „přirovnání“ k víle (tj. formálně nevyjádřené přirovnání): dívka, která působí v kuchyni, je jako víla – a to nikoliv svou krásou, ale svým působením, pomocí. Implicitně se tak vyrozumívá, a podle mého názoru je i klíčový, rys „pomáhání, působení někde“. Vílu tak lze nahlížet jako pomocnici.

být jako chytrá horákyně = chovat se jako chytrá horákyně = zachovat se kompromisně a takticky, vynalézavě a chytře, a tím vyhovět dvojímu protikladnému tlaku, tj. uspokojit obě strany. Atribut „chytrost“ je ve frazeologických spojeních explicitně uveden; příznak „vynalézavost v kompromisech“ se vyrozumívá implicitně, na základě znalosti dané pohádky.

16. OTESÁNEK

A) Otesánek je pohádková postava nenasytného dítěte, oživlý otesaný pařízek (PSJČ 2007–2008i; SSJČ 2011m). V české frazeologii se může vyskytovat obdoba jeho jména, Bumbrlíček. Z excerpovaných frazémů lze vydělit pouze rys nenasytnosti.

16.1 *Nenasytnost:*

být jako otesánek/bumbrlíček = jíst apod. jako otesánek/bumbrlíček = být nenasytný, jíst velmi mnoho, ládovat se.

17. KRAKONOŠ

A) Krakonoš je mocný pohádkový vládce krkonošských hor, zobrazovaný s dlouhým plnovousem. Jeho starší název je Rýbrcoul (z něm. Rübezahl). Atribut spojovaný s bázovým slovem je ve frazeologismu explicitně zmiňován:

17.1 *Nápadná vousatost:*

(být) fousatý / mít fousy jako Krakonoš = být nápadně vousatý.

18. HURVÍNEK

A) Příznak spojovaný v české frazeologii s referentem bázového slova Hurvínek se vyrozumívá z implicitního významu následujícího frazému:

18.1 *Naivita, prostota:*

představovat si něco jako Hurvínek válku = naivně si něco představovat; vykládat si něco složitého a komplikovaného velmi prostě a jednoduše.

19. ČERVENÁ KARKULKA

A) SSJČ u hesla *karkulka* uvádí, že v případě spojení *Červená karkulka* jde o jméno děvčátka z pohádky, pojmenovaného podle červené čepičky (2011c). Bázové sousloví *Červená karkulka* se vyskytuje pouze v jediném dohledaném frazému. Z jeho globálního významu lze vyvodit implicitní rys spojovaný s danou pohádkovou bytostí.

19.1 *Neměnnost, stálost:*

Je to stále jako o Červené karkulce = je to stále stejné. (Analogicky k tomu, že Karkulka je také stále „stejná“, stále nosí červené oblečení).

20. ŽÁBA SEDÍCÍ NA PRAMENI

A) Žába sice nepatří k typickým pohádkovým bytostem, ale vyskytuje se např. v pohádce K. J. Erbena *Tři zlaté vlasy Děda Vševěda* či v její době pod názvem *O Plaváčkovi*, kde sedí ve studni na pramenu vody, a je tak příčinou sucha. Tento motiv se stává zdrojem frazému žába (sedící) na prameni / sedět (někde) jako žába na prameni. Obrat přeneseně označuje skrytou příčinu dlouhodobého nezdaru a lze z něj vydělit implicitní příznak spojovaný s touto pohádkovou bytostí:

20.1 *Příčina nezdaru*

21. POPELKA

A) PSJČ (2007–2008j) definuje Popelku jako pohádkovou postavu skromné a odstrkované dívky.

K atributům skromnosti, odstrčenosti odkazuje implicitně také následující dohledaný frazém: být (někde) jako Popelka. Význam tohoto frazému je ve frazeologických slovnících vymezován jako ‚být příliš skromná a neumět uplatnit své nároky; být odstrkována (v okruhu dravějších lidí), opomíjena, zanedbávána‘ apod. Na základě toho lze pro postavu Popelky vymezit následující atributy:

21.1 *Skromnost*

21.2 *Neprůbojnost*

21.3 *Opomíjenost*

Z frazému (To jsou) střevíčky jako pro Popelku = (To jsou) boty jako pro Popelku = ‚malé a jemné botky‘ lze pro postavu Popelky vydělit příznak

21.4 *Malá chodidla (střevíčky)*

Následující pohádkové postavy, divý/lesní muž či divá/lesní žínka, mořská panna, baba Jaga, děd Vševěd, baron Prášil, brouk Pytlík, ošklivé kačátko, kocour v botách, zlatá ryba a zlatý pták, jsou v české frazeologii zastoupeny jen svým souslovným pojmenováním. Jsou tedy tvořeny jen báзовými souslovími, tj. spojeními s pojmenovací funkcí. To s sebou nese specifika v případě vyvozování příznaků těchto pohádkových bytostí. Primární otázkou, kterou je třeba v této souvislosti odpovědět ještě před samotným vyvozováním atributů, je odlišení, v jakých případech jde o frazémy a v jakých případech nikoliv.

Všechna v odstavci výše uvedená souslovná pojmenování pohádkových bytostí jsou v SČFI-2 (Čermák, 2009b) vnímána jako frazeologická, aniž by u nich bylo bráno v potaz, zda jede o *primární* pojmenování pohádkové bytosti samé, nebo o *sekundární* pojmenování ať již pohádkové bytosti, nebo kohokoliv jiného než pohádkové bytosti. A tak v případě *bázových* sousloví divý/lesní muž či divá/lesní žínka a mořská panna jsou v předmětném slovníku jako frazémy označena souslovná pojmenování právě pohádkových bytostí samých; v případě *bázového* sousloví kocour v botách je pak jako frazém označeno jednak pojmenování pohádkové bytosti a jednak přenesené pojmenování na kohokoliv jiného. V případě ostatních souslovných pojmenování jsou jako frazémy uváděna přenesená pojmenování⁸¹. V našem pojetí frazému ovšem pojmenování těchto pohádkových bytostí samých nesplňují podmínku sekundárnosti pojmenování⁸². Sekundárními se všechna tato výše uvedená souslovná pojmenování stávají v momentu jejich přenesení na někoho jiného než na pohádkovou bytost samou. Naopak v případě souslovného pojmenování pohádkových bytostí samých jde o pojmenování primární, tedy o pojmenování dosud nepojmenované (a v našem případě fikční) reality (přesněji: fikční entity). Znamená to tedy, že souslovné pojmenování pohádkových bytostí uvedených v odstavci výše není frazémem, zatímco souslovné pojmenování přenesené na kohokoliv jiného než na pohádkovou bytost (a s pojmenováním pohádkové bytosti formálně identické), se pak frazeologickým stává.

Z hlediska vyvozování atributů pro samotné takto souslovně (a primárně) pojmenované pohádkové bytosti nastává zvláštní situace: příznaky těchto bytostí, známé z pohádek, se přenesly do frazeologického pojmenování kohokoliv, kdo je daným souslovím označen, a teprve jakoby sekundárně lze z těchto frazeologických sousloví zase přiřknout tyto atributy samotným pohádkovým bytostem označeným souslovným pojmenováním. Ze sumy atributů, které jsou s danými pohádkovými bytostmi spojovány ve folklórních textech (hlavně v pohádkách) se však do frazémů promítají jen některé. Folklórní texty tedy motivovaly frazeologii jen v některých attributech. A pouze tyto atributy pak tedy můžeme zpětně zařadit do rekonstrukce frazeologického obrazu těchto pohádkových bytostí, neboť pouze tyto atributy těchto pohádkových bytostí se staly inspirací pro české frazémy.

Sémantické třídy lze tedy u těchto sousloví vyčlenit většinou na základě implicitních příznaků, jejichž východiskem jsou (pro slovníkové formulace významů) znalosti získané z pohádek. Nejde totiž o takovou formu frazémů, kde by se atributy vyvozovaly z globálního

⁸¹ Bibliografické odkazy na příslušné strany SČFI-2 uvádíme v rámci následujících tematických tříd.

⁸² Nelze však automaticky stanovit, že každé souslovné pojmenování pohádkové bytosti je jejím primárním pojmenováním. O případech tohoto typu pojednáváme v kapitole 2.2.2.2.

významu frazému jakožto celku na základě toho, co z logiky významu lze spojit právě s pohádkovými bytostmi. V případě implicitních atributů se důsledně opíráme o jejich vymezení ve frazeologických slovnících F. Čermáka (2009b)⁸³, neformulujeme tedy své zkušenosti z četby pohádek.

22. LESNÍ MUŽ nebo LESNÍ ŽÍNKÁ

A) Bázové sousloví divý/lesní muž či divá/lesní žena referuje podle SČFI-2 k pohádkové bytosti v mužské či ženské podobě, „žijící ve volné přírodě, v lese, divoce a zprav. zpustle vyhlížející“ (Čermák, 2009b, s. 194 a 422). Z paradigmatických variant „lesní/divý“ lze vydělit následující rys:

22.1 *Divokost, necivilizovanost*

V této tematické třídě nevydělujeme explicitně uvedený příznak „pobývání v lese“, protože by toto vymezení bylo nepřesné. Tuto bytost necharakterizuje samo pobývání v lese, ale právě onen volný, necivilizovaný způsob života (třeba právě v lese, ale potenciálně i někde jinde mimo civilizaci). Atribut „volné pobývání v lese“ je tedy implicitně obsažen v přesnějším rysu: „necivilizovanost“.

23. MOŘSKÁ PANNA

A) Bázové sousloví mořská panna referuje podle SČFI-2 k pohádkové bytosti „žijící v moři a mající podobu ženy, jejíž dolní část těla přechází v ocasní rybí ploutev“ (Čermák, 2009b, s. 238). Ovšem v případě, kdy je toto pojmenování přeneseno na kohokoliv jiného, a neoznačuje tedy pohádkovou bytost, pak je tímto spojením označen kdokoliv (zejména dívka), kdo se často a rád koupe v moři či ve vodě obecně. Toto přenesené (a již frazeologické) užití je tak motivováno pouze rysem „pobývání v moři“, přičemž výraz „moře“ zde zastupuje jakoukoliv vodní plochu. Implicitně tak lze z české frazeologie vydělit pro pohádkovou bytost mořské panny pouze následující příznak:

23.1 *(Časté) pobývání ve vodě*

24. BABA JAGA

A) Bázové sousloví Baba Jaga referuje podle SČFI-2 ke zlé a zpravidla staré a ošklivé ženské osobě (Čermák, 2009b, s. 33). V pohádkách představuje baba Jaga bytost týchž

⁸³ V jiných frazeologických slovnících a soupisech, z nichž jsme excerpovali, nebyla tato souslovná pojmenování pohádkových bytostí obsažena.

vlastností. Implicitně (ze stanoveného významu frazeologického sousloví jakožto celku) tak lze pro pohádkovou bytost baby Jagy vydělit tyto příznaky:

24.1 *Ošklivost*

24.2 *Zlo, zloba*

24.3 *Stáří*

2. DĚD VŠEVĚD

A) Děd Vševěd/vševěd⁸⁴ je v SČFI-2 vymezen jako „muž, kt. mnoho zná, je moudrý n. má takovou pověst, popř. (zprav. v iron. smyslu) tak vystupuje“ (Čermák, 2009b, s. 63). Spojení se užívá přeneseně a, jak vidíme, není spojováno s rysem stáří. V pohádce ovšem označuje vševědoucího starce. Proto lze z české frazeologie vydělit pro pohádkovou bytost Děda vševěda pouze následující implicitní příznak:

25.1 *Moudrost, (vše)vědoucnost*

26. BARON PRÁŠIL

A) Postava barona Prášila je do české frazeologie převzata od stejnojmenného hrdiny českého překladu pohádek německého básníka G. A. Bergera o baronu Münchhausenovi. Ve shodě s atributy pohádkové postavy je podle SČFI-2 souslovím baron Prášil přeneseně označován ten, „kdo přepjatě, s nehoráznými nadsázkami až s chvástáním lže, vypráví nehorázně nadsazené smyšlenky ap.“ (Čermák, 2009b, s. 272). Z bázevého sousloví lze pro pohádkovou bytost stanovit implicitní příznak:

26.1 *Lež, chvástání*

27. BROUK PYTLÍK

A) Postava brouka Pytlíka je převzata z dětské knížky Ferda Mravenec od Ondřeje Sekory. Ve shodě s atributy pohádkové postavy je podle SČFI-2 spojením brouk Pytlík přeneseně označována „hloupá a neschopná osoba, postava chovající se nafoukaně, domýšlivě“ (Čermák, 2009b, s. 42). Implicitní příznaky spojované s danou pohádkovou bytostí jsou:

27.1 *Hloupost, nafoukanost, domýšlivost*

28. OŠKLIVÉ KAČÁTKO

⁸⁴ Jednoslovná varianta (vševěd) není podle našeho vymezení frazeologickou jednotkou, viz kap. 2.2.2.1.

A) Spojení „ošklivé kačátko“ je převzato ze stejnojmenné pohádky od H. Ch. Andersena. Ve shodě s atributy této pohádkové postavy je podle SČFI-2 spojením ošklivé kačátko přeneseně označován „pův. neznámý n. opovrhovaný člověk, přerodivší se, proměnivší se v úspěšného a obdivovaného n. respektovaného“ (Čermák, 2009b, s. 131). Pro pohádkovou postavu ošklivého kačátka tak lze z české frazeologie vydělit implicitní příznak:

28.1 *Původní neúcta, následný obdiv*

Explicitně se vyjevující příznak *ošklivosti* však není v české frazeologii tematizován (tento rys se nepřenáší na toho, ke komu frazém referuje). Vyjevuje se pouze z obsahu dané pohádky, avšak tento atribut nemotivoval českou frazeologii.

29. KOCOUR V BOTÁCH

A) Podle SČFI-2 je spojením kocour v botách označován jednak „pohádkový kocour chodící jako člověk po dvou nohách ve vysokých botách“ (Čermák, 2009b, s. 139) a jednak „člověk obutý do bot nápadně nadměrné velikosti“ (Čermák, 2009b, s. 139). Jak jsme uváděli v textu uvozujícím tematické třídy 22–31, první uvedený význam nemůže být vnímán jako frazeologický, protože jde o primární pojmenování pohádkové bytosti kocoura v botách. Zato přenesené spojení kocour v botách je již sekundárním pojmenováním, a tudíž frazémem. Českou frazeologii inspirovala znalost pohádkového kocoura v botách právě jen rysem:

29.1 *Mající velké boty*

30. ZLATÁ RYBKA

A) Zlatá ryбка se vyskytuje např. v pohádce O Zlatovlásce od K. J. Erbena. Chycená zlatá ryba, puštěná následně na svobodu, obvykle plní svému vysvoboditeli tři přání. Tento motiv se stává zdrojem frazeologického sousloví zlatá ryбка. Podle SČFI-2 obrat označuje „vzácný, náhodný a mimořádný zdroj pomoci; možnost dosáhnout splnění těžko splnitelných přání“ (Čermák, 2009b, s. 305). Z uvedeného frazeologického sousloví lze vydělit pouze implicitní příznak spojovaný s touto pohádkovou bytostí:

30.1 *Náhodný zdroj pomoci*

Naopak příznak *zlaté barvy*, vyjevující se z formy spojení a vyplývající též ze znalosti pohádek, v nichž zlatá ryбка vystupuje, českou frazeologii nemotivoval.

31. ZLATÝ PTÁK

A) Zlatý pták se objevuje např. v pohádce O ptáku Ohniváku a lišce Ryšce od K. J. Erbena. Zlatý pták krade zlatá jablka z královské zahrady a jeho dopadení představuje

dějovou linii pohádky. Tento motiv se stává zdrojem frazeologického sousloví zlatý pták/ptáček, jež jako celek přeneseně referuje k velmi bohatému člověku (Čermák, 2009b, s. 287). Příznak *zlaté barvy*, vyjevující se z formy spojení a vyplývající též ze znalosti pohádek, v nichž zlatý pták vystupuje, českou frazeologii nemotivoval. Pro samotnou bytost pohádkového zlatého ptáka lze z české frazeologie vydělit pouze následující příznak:

31.1 *Zdroj bohatství*

Ostatní bytosti známé (nejen) z českých pohádek nejsou v souborech či slovnících, z nichž jsme frazeologický materiál čerpali, zastoupeny ani jedním frazeologickým obratem. Můžeme tak říci, že do české frazeologie byly vloženy pouze informace o výše uvedených pohádkových bytostech a dále pak informace o bytosti čerta, již je věnována pozornost v této práci dále.

4. REKONSTRUUJÍCÍ ČÁST 1

Frazeologický obraz pohádkových bytostí z tematických tříd 1–31

Na základě sesbíraného materiálu se vyjevuje, že obraz pohádkových bytostí není v české frazeologii příliš pestrý. Podíváme-li se na excerpované obraty z hlediska reference, pak shledáme, že byly vypisovány následující typy excerpceí:

Zprvė frazeologické obraty (následně zařazené do subkorpusu A), v nichž bázové slovo referuje k pohádkové bytosti a frazém jako celek tematizuje atributy (také) s těmito bytostmi spojované – a to buď přímo (být ošklivá jako čarodějnice = explicitní informace: čarodějnice je ošklivá), nebo nepřímo (koukat (na někoho) jako drak = koukat nenávistně; implicitní informace: drak je nenávistný). Součástí subkorpusu A jsou dále frazémy, které i přes referenci bázového slova k pohádkové bytosti mají jako celek jiný význam (referují k jiné skutečnosti, tj. netematizují atributy spojované s pohádkovou bytostí, např. jít se podívat na strašidlo = jít čůrat). Zařazeny sem byly také frazémy, které sice bázové slovo referující k pohádkové bytosti neobsahují, avšak jako celek tuto pohádkovou bytost pojmenovávají a tematizují nějaký její příznak (např. vodní mužíček = vodník).

Zároveň se však vyjevuje, že v mnohých excerpovaných obrazech nelze jednoznačně rozlišit, zda bázové slovo referuje k bytosti v pohádkovém kontextu, nebo mimo pohádkovou realitu⁸⁵. Projevuje se to u bytostí, jež se vyskytují/vyskytovaly jak v pohádkách, tak v reálném světě, např. král, královna, princ, princezna, kníže, šašek apod. Frazémy v obou kontextech totiž mnohdy tematizují společné, typické atributy postav z obou typů prostředí (srov. např. žít si jako král; vypadat jako šašek, apod.). Z pohádkového kontextu se tak může obraz typických vlastností té které postavy přenášet na základě jistého vzoru či čtenářské zkušenosti na bytosti reálného světa (např. ošklivá čarodějnice), nebo se naopak promítat z bytostí reálného světa do světa pohádek, zejména na základě zkušeností (např. reálná postava vůdce loupeživé bandy v 17. století, Petrovského, promítnutá do pohádkové postavy loupežníka / loupežníků Petrovských). Proto v tomto příspěvku rekonstruuje obraz pohádkových bytostí v české frazeologii na základě excerpceí z obou kontextů, avšak s tou

⁸⁵ Dichotomii *pohádkový* versus *reálný kontext* lze vnímat jako jistou analogii k termínům Lubomíra Doležela (2003): *fikční svět* versus *svět reálný*.

podmínkou, že se jedná o generickou referenci,⁸⁶ tj. odkazování k obecnému typu „pohádkové“ postavy, např. ke králi, nikoliv k exempláři (ke konkrétnímu králi).

Při sestavování obrazu daného *typu* pohádkové bytosti tedy nemohou být zařazeny frazémy s individuální referencí, tj. frazémy odkazující ke konkrétnímu představiteli určitého typu bytosti, např. k pohádkovým princeznám Šípkové Růžence (Spát jako Šípková Růženka) či princezně z Nemanic (Princezna z Nemanic); k reálnému králi Přemyslu Otakaru II. (Král železný a zlatý), k Fridrichu Falckému (Zimní král) apod. Frazémy s individuální referencí totiž tematizují pouze příznaky těchto individuálních postav, nikoliv prototypické znaky daného typu pohádkové bytosti.

Zatímco však Šípková Růženka nebo princezna z Nemanic individuálně odkazují ke konkrétním princeznám, hloupý Honza nebo baba Jaga genericky referují k obecnému typu pohádkové postavy (ač *proprium* v těchto souslovích může na první pohled mást). U Krakonoše, Hurvínka, barona Prášila, brouka Pytlíka, děda Vševěda, ale také kocoura v botách či ošklivého kačátka nastává specifická situace, neboť jsou jedinými zástupci daného typu postav, takže jejich vlastnosti ztvárněné v pohádkách a reflektované ve frazeologických obrazech jsou prototypickými příznaky těchto bytostí a snoubí se zde jak reference individuální, tak současně i generická. Tyto frazeologické obraty tedy vstoupily do rekonstrukce frazeologického obrazu. V případě otesánka/bumbrlíčka je v excerpovaných obrazech psáno malé písmeno (být jako otesánek/bumbrlíček; jíst (apod.) jako otesánek/bumbrlíček). Bázové slovo otesánek/bumbrlíček tedy v těchto frazémeh referuje k nenasatnému člověku (význam obou frazémů je specifikován jako ‚být nenasatný‘). Ovšem atribut *nenasatnosti* je primárně atributem pohádkové postavy Otesánka a teprve na základě pohádky o Otesánkovi je pak pojmenování *otesánek/bumbrlíček* v uvedených frazémeh přenášeno (již jako apelativizované *proprium*) na pojmenování jakékoliv osoby, která je nenasatná. Protože pohádková postava nenasatného Otesánka motivovala vznik daného frazému, zařazujeme Otesánka také do námi sledovaného tematického celku a daný atribut do rekonstrukce frazeologického obrazu této postavy. Pohádková bytost Otesánka je také jediným zástupcem daného typu pohádkové postavy, tj. jde o otesánka (otesaný pařízek) jménem Otesánek, který byl nenasatný tak, že snědl i rodiče a další osoby a zvířata. Protože jiného otesánka v (českých) pohádkách nemáme, vnímáme atribut *nenasatnosti* ztvárněný v dané pohádce a reflektovaný ve frazémeh, jako prototypický příznak této bytosti, a lze tak

⁸⁶ Při rozlišování generické a individuální reference se přidržujeme výkladů věnovaných této problematice v podání M. Nekuly v Příruční mluvnici češtiny (1995, s. 653–656). Individuální referencí tedy vnímáme odkaz k exempláři (zde např. Král železný a zlatý) a generickou referencí pak odkaz ke třídě, typu (zde např. žít si jako král).

řící, že se zde spojuje (stejně jako u pohádkových postav uváděných výše) jak reference individuální, tak současně i generická (jediný představitel se stává obecným typem pohádkové bytosti).

Přestože se obraty individuálně referující k pohádkové bytosti, případně k bytostem mimo pohádkový kontext, nepodílejí na vytváření výsledného obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii, zůstávají nedílnou součástí našeho tematicky zaměřeného korpusu.

Zadruhé jsme vypisovali frazeologismy (následně zařazené do složky B), v nichž bázové slovo nereferuje k pohádkové bytosti⁸⁷, a obrat jako celek tudíž nevypovídá o rysech pohádkové bytosti, nýbrž referuje k jiným skutečnostem (např. již frazeologismy typu královna květin = růže či král zvířat = lev apod., nebo např. frazém mít v hlavě strašidlo, v němž bázové slovo neoznačuje pohádkovou bytost, ale hroživou představu).

Do třetice jsme pro zajímavost excerpovali také obraty nefrazeologické povahy (následně zařazené do složky C), v jejichž jazykovém ztvárnění (jevové složce) se vyskytuje bázové slovo. Jde o terminologická sousloví (např. vodník žlutonohý referující k broukovi) či slangová sousloví (např. meteorologický drak, který v meteorologickém slangu označuje létací zařízení skříňového tvaru, upevněné na drátě a nesoucí meteorologické přístroje).

Také je třeba zmínit, která stránka frazémů (zda formální, nebo významová) je relevantní jednak v případě záměru kvantifikovat excerptce a jednak při samotném sestavování frazeologického obrazu pohádkových bytostí. Z korpusové části práce je totiž zjevné, že některé frazeologické obraty mají sice jednu formu, ale více významů (ať již ve slovnících, z nichž jsme excerptce prováděli, explicitně uvedených pod jednotlivými čísly, nebo implicitně se vyjevujících na základě výčtu významů bez číslování), např. Je to ženská jako drak = 1. pohybuje se rychle a prudce (ale také: 2. chová se energicky nebo útočně; 3. neúnavně pracuje); nebo žít si jako král = 1. žít si v blahobytu (ale také: žít si v maximálním pohodlí, spokojeně a bezstarostně – což umožňuje vydělit dvě sémantické třídy, 1. Život v blahobytu; 2. Pohodlí a bezstarostnost. Blíže k této záležitosti viz poznámka pod čarou u příslušných sémantických tříd v rámci tematické třídy KRÁL).

⁸⁷ Netýká se to však případů, kdy bázové slovo může referovat jak k pohádkové bytosti, tak k bytosti reálného světa. Tyto případy jsou popsány této kapitole výše a zařazeny do našeho korpusu pod složku A.

Obraty s jednou formou ale vícerym významem tedy byly v korpusové části práce zařazeny do vícerych sémantických tříd (analogicky podle počtu uváděných významů), avšak do výsledného přehledu o počtech excerpovaných obrátů (viz tabulka níže) je započítáváme vždy jen na základě formy, tedy jedenkrát. Protože východiskem pro sestavení obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii jsou pro nás takové frazeologické jednotky, které obsahují bázové slovo či bázové sousloví z námi vymezeného tematického celku, není možné excerpovanou materiálovou základnu uměle navyšovat započítáváním různých významů. Významová (sémanticko-funkční) stránka excerpce je pak relevantní až pro samotné rekonstruování obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii.

Do rekonstrukce frazeologického obrazu pohádkových bytostí pak tedy již promítáme všechny atributy, které lze z logiky významu frazeologické jednotky zpětně usouvztažnit s pohádkovou bytostí samou. Nad rámec samotného frazeologického obrazu pohádkových bytostí upozorňujeme v této práci na další zajímavé informace, jež lze s excerpce získat: jaké situační okolnosti frazeologické obraty odrážejí, jaké komunikační funkce (včetně případných emocionálních a evaluativních postojů) z užití frazeologické jednotky plynou a jaké jiné než komunikační funkce mohou frazémy obsahující bázové slovo ze sledovaného tematického celku plnit.

Následující tabulka přináší přehled o počtech dohledaných frazémů k jednotlivým bázovým slovům či bázovým souslovím. Čísla v tabulce ve sloupci I. udávají celkový počet všech dohledaných frazeologismů v dané tematické třídě (tj. součet frazémů ze subkorpusu A, v němž bázové slovo referuje k pohádkové bytosti, a ze subkorpusu B, v němž bázové slovo referuje k jiné skutečnosti než k pohádkové bytosti. Jinými slovy: sloupec I. uvádí celkové počty frazémů obsahujících bázové slovo z tematického celku *Pohádkové bytosti*, bez ohledu na to, k čemu bázové slovo referuje). Čísla ve sloupci II. pak uvádějí počet frazémů, v nichž bázové slovo referuje k pohádkovým bytostem (tj. součet frazémů jen ze subkorpusu A). Číslo ve sloupci III. pak představuje počty frazémů, které se ze subkorpusu A podílejí na sestavení jazykového obrazu dané pohádkové bytosti. Jde o frazémy, v nichž bázové slovo genericky referuje k pohádkovým bytostem⁸⁸. Do rekonstrukce frazeologického obrazu pohádkových bytostí tedy (ze subkorpusu A) nevstoupily jednak frazémy, v nichž pojmenování pohádkové bytosti individuálně (nikoliv tedy genericky) referuje k pohádkovým bytostem (a nikoliv tedy k *typu* pohádkové bytosti), jednak frazémy představující pouze

⁸⁸ Případně k bytostem, jež se mohou vyskytovat jak v pohádkovém, tak mimo pohádkový kontext, na něž bylo upozorněno výše (zejména král, královna, princ, princezna, kníže).

ustálené začátky pohádek a jednak frazémy, v nichž sice samo bázové slovo (v jakémkoliv synonymní variantě) referuje k pohádkové bytosti, avšak obrat jako celek netematizuje žádné atributy spojované s touto bytostí, ale má zcela jiný význam (např. jít se podívat na strašidlo = jít čurat).

K obrátům ve sloupcích I., II. a III. jsme nezapočítávali paradigmatické varianty (bdít nad někým/něčím jako vodník) ani varianty způsobené synonymním pojmenováním tematizovaných bytostí (např. mít vlasy jako vodník/hastrman): takové frazeologické obraty tedy byly započítány vždy jen jednou. Počty excerpceí vykazují, že zastoupení pohádkových bytostí v české frazeologii je poměrně skromné. Tabulka řadí bázová slova sestupně podle celkového počtu excerpceí. Kvůli čtenářskému komfortu uvádíme celou tabulku na následující straně, aby tak nedošlo k jejímu nežádoucímu rozdělení do dvou stran.

Tabulka s počty excerptcí (Table with quantity of Excerpts)

Pohádková bytost	I.	II.	III.
KRÁL	53	32	27
DRAK/DRAČICE/SAŇ	26	26	22
DUCH	24	9	9
STRAŠIDLO/BUBÁK	16	7	6
KRÁLOVNA	14	7	2
VODNÍK/HASTRMAN	8	8	8
PRINCEZNA ⁸⁹	5	5	2
ČARODĚJNICE/ČARODĚJKA	6	4	4
ŠAŠEK	6	6	6
VÍLA	5	5	5
LOUPEŽNÍK/PETROVSKÝ	4	3	3
KNÍŽE	2	1	1
HLOUPÝ (ČESKÝ) HONZA	2	2	2
CHYTRÁ HORÁKYNĚ	2	2	2
POPELKA	3	3	3
OTESÁNEK/BUMBRLÍČEK	2	2	2
KRAKONOŠ	1	1	1
HURVÍNEK	1	1	1
PRINC	1	1	1
ČERVENÁ KARKULKA	1	1	1
ŽÁBA SEDÍCÍ NA PRAMENI	1	1	1
LESNÍ MUŽ/LESNÍ ŽÍNKÁ	1	1	1
MOŘSKÁ PANNA	1	1	1
BABA JAGA	1	1	1
DĚD VŠEVĚD	1	1	1
BARON PRÁŠIL	1	1	1
BROUK PYTLÍK	1	1	1
OŠKLVÉ KAČÁTKO	1	1	1
KOCOUR V BOTÁCH	1	1	1
ZLATÁ RYBA	1	1	1
ZLATÝ PTÁK	1	1	1

⁸⁹ Jen ve dvou frazémeh bázové slovo genericky referuje k postavě princezny. Ve zbývajících frazeologických obrazech pak individuálně referuje k Šípkové Růžence či k princezně z Nemanic.

Z excerpovaných obrátů, jež vstupují do rekonstrukce jazykového obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii, lze konstatovat, že obraz pohádkových postav je tradiční, předpokládaný a nijak překvapivý. Jednotlivé postavy a s nimi spojované atributy (ať již explicitně vyjádřené, a tedy zjevné na první pohled již ze samotného jazykového vyjádření frazému, tak příznaky implicitní, jež se vyzumívají z významu frazému jako celku) představujeme v pořadí shodném s řazením tematických a většinou i sémantických tříd. Uváděné atributy zde dokládáme zpravidla jen jedním frazémem, přičemž kompletní soupis frazeologických jednotek ke každé sémantické třídě je uveden v Korpusové části 1 s komentáři, která zároveň plní dokumentační funkci.

Ke králi se tradičně váží různé vlastnosti. Nositel těchto vlastností bývá v české frazeologii spojován s pohodlím, blahobytem a bezstarostností (tyto atributy platí i pro postavu knížete: žít si jako král/kníže), hojností (královský plat), s mocí a vládou (trůnit (někde) jako král), ale též s nevšemohoucností (Táhne mu k zlému, jako králi k oběšení). Král by měl být spravedlivý, čestný a zásadový (Královo slovo má býti pevné), avšak ze zkušeností lidu může vyplývat i opak: nevěrohodnost (Králové šedivé rady mívají) či projevy královny svévole (Královská láska a neláska rovnou váhu mají). Král je rovněž spojován s příležitostným odchodem do bitvy (Chystá se jako chudý král/rytíř do boje).

Některé frazeologické obraty netematizují žádné vlastnosti, činnosti či stavy pojmenovávané bytosti krále, ale reflektují situační okolnosti, za nichž jsou obraty pronášeny. U frazémů tohoto typu není prioritní propoziční obsah (některé z těchto frazémů ani propoziční obsah nemají), ale komunikační funkce či na ně inherentně nabalené postoje. Ve významu celého spojení se tak odrážejí pragmatické rysy. Týká se to frazeologických jednotek zvolacího typu, jež odrážejí emocionální a evaluativní postoje ke komunikační situaci, případně též k obsahu sdělení: do české frazeologie byl vložen úlek, zděšení apod. (Pro pána krále!), provokace s nádechem ironie (Králi Juráni, již jsme poděláni!) a konečně provolávání slávy (Ať žije král!). Tyto komunikační funkce a postoje mluvčích frazeologický obraz krále nezakládají, ale sekundárně lze i z některých těchto obrátů vyvodit atributy pro samotný referent bázevého slova: král je vnímán jako autorita, jíž se dovoláváme při úleku a zděšení, a je rovněž nahlížen jako respektovaná osoba, jíž je provolávána sláva.

Frazémy, které představují ustálené začátky pohádek (Byl jednou jeden král), mají jako celek pouze strukturující funkci, a nevypovídají tedy nic o příznacích postavy krále. Obdobně ani frazémy, v nichž je bázevé slovo spojováno s časovou neurčitostí situovanou do dávné minulosti ((To bylo) za (časů) krále Holce = kdysi v dávné minulosti), nebo frazémy s pojmenovací funkcí, tj. frazeologické obraty sekundárně pojmenovávající náboženské

bytosti (král nebeský = Bůh či Kristus) či vyjadřující historické přezdívky panovníků (Král železný a zlatý = Přemysl Otakar II.), netematizují příznaky pohádkového krále (např. rys „dávné minulosti“ nemůže být považován za atribut krále).

Kníže v české frazeologii reprezentuje, obdobně jako král, život v bohatství a blahobytu, pohodlí a bezstarostnosti (žít si jako kníže). Bázové slovo „kníže“ je rovněž součástí frazému s pojmenovací funkcí, kníže pekel/pekelné, přičemž jde o pojmenování náboženské, případně pohádkové bytosti d'ábla/čerta/Lucifera/Satana, proto se tento obrat nepodílí na vytváření jazykového obrazu pohádkové postavy knížete v české frazeologii.

S pohádkovou postavou královny je v české frazeologii spojena kupodivu jen pýcha (Nese se jako královna (ze Sáby)). Bázové slovo se sice vyskytuje i v obratech, které jako celek pojmenovávají náboženskou bytost (Královna nebes = Panna Marie), personifikovanou skutečnost (Ledová královna = pohádkově či básnicky personifikovaná zima) nebo odrážejí situační okolnosti (Stojí to za Zdravas, královno = nevede se mi moc dobře; spojení Zdravas, královno je aluzí na stejnojmennou modlitbu z 11. století), avšak v těchto případech nejde o příznaky pohádkové postavy královny, neboť celá spojení referují k jiným skutečnostem než právě k *pohádkové* královně (čili: k Panně Marii, k personifikované zimě a k situačním okolnostem, za nichž je daný frazém užíván). Ani frazém Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času vrzala na basu se na frazeologickém obrazu pohádkové postavy královny nepodílí. Tematizovaný rys „vrzání na basu“ je motivován zvukovou shodou: jedná se o frazém převzatý z Říkadel Josefa Lady, jak je u této excerptce upozorněno v příslušné tematické třídě. Frazém jako celek má strukturující funkci: uvozuje řadu pohádek.

Princ je českou frazeologií nahlížen pouze jako nástupce panovníka, budoucí vládce (korunní princ). Jiné atributy nejsou v české frazeologii s tímto bázovým slovem spojovány.

Princezna je v české frazeologii spojována s krásou (být (krásná) jako princezna (z pohádky)), vznešeností či domýšlivostí (nosit se jako princezna).

Šaškovi je přisuzována nedůstojnost a směšnost (vypadat jako šašek).

Čarodějnice je na základě frazeologických excerptcí vymezena jako ošklivá, neupravená (být ošklivá jako čarodějnice; být neupravená jako čarodějnice) a zpravidla též stará, svárlivá a zlá bytost (stará čarodějnice) či bytost, která působí silnou, případně i kouzelnou mocí (tento sémantický rys vyplývá ovšem ze synonymní varianty bázového slova „čarodějnice“, tedy z výrazu „čarodějka“, a je implikován ve frazému Příroda je mocná čarodějka = příroda působí silnou, kouzelnou mocí).

Postavě draka jsou ve frazeologii přiděleny vlastnosti jako zlo, vzteklost, útočnost (být (na někoho) vzteklá jako dračice/saň; být (na někoho) zlá jako dračice/saň), ale též velká

rychlost až prudkost pohybu (hnát se jako drak) a obecně velká energičnost (Je to ženská jako drak). Bázové slovo „drak“ inspirovalo českou frazeologii také k vyjádření velké pracovní výkonnosti až horlivosti (být do práce jako drak). Obecně je toto bázové slovo spojováno také s negativními konotacemi: mnohdy je užíváno při klení či v jiných emocionálních frazémeh zvolacího rázu (Táhni k draku!). Některé frazémy z této tematické třídy sice obsahují bázové slovo, ale jako celek referují k jiným skutečnostem než k atributům pohádkové bytosti. Vyjadřují tak významy, jež z logiky významu frazeologické jednotky nelze zpětně usouvztažnit také s *pohádkovou* bytostí draka (koupit draka = opít se; vzít draka = utéct; domácí drak = 1. žena, hospodyně vládnuocí nad domácností, ale také: 2. zlá panovačná žena přísně střežící domácnost včetně muže). Tematizované příznaky, jež nelze usouvztažnit s pohádkovou bytostí označenou bázovým slovem *drak* (tedy „útěk“, „opití“, „pojmenování domácí hospodyně“ či „panovačné manželky“), se na vytváření obrazu draka v české frazeologii nepodílejí: bytost draka není původcem ani nositelem těchto příznaků (tj. příznaků vyjadřovaných danými frazémy).

Strašidlo se vyjevuje jako ošklivá (být ošklivý jako strašidlo) a zamračená bytost (mračit se jako bubák), strašící svou podobou a neočekávaným zjevením zejména děti (Vypadá, jako by viděl strašidlo = je vystrašený). Do jazykového obrazu strašidla se nepromítl frazém, který i přes bázové slovo referující k pohádkové bytosti tematizuje jako celek jinou skutečnost (jít se podívat na strašidlo = jít čůrat). Bázové slovo je v tomto frazému pouze komponentem k vyjádření daného atributu (močení), aniž by tento příznak postava označená bázovým slovem sama vykazovala, a byla tak jeho nositelem či původcem. Obrat jako celek tedy vyjadřuje význam neusouvztažitelný s pohádkovou bytostí strašidla označenou bázovým slovem, proto se na frazeologickém obrazu strašidla nepodílí.

Duch představuje v české frazeologii nehmotnou antropomorfizovanou bytost záporných či kladných vlastností (dobrý duch; zlý duch), slabou (být slabý jako duch), tichou, neslyšně a neočekávaně se zjevující či mizící (zjevit se (někde) jako duch).

Rovněž obraz vodníka není v české frazeologii nijak překvapující. Vymezen je jako vodní bytost (vodní mužík) zelené barvy (zelený mužíček) a rovných, dlouhých, zplihlých vlasů (mít vlasy jako vodník), promočený (Teče z něj jako z hastrmana), bedlivě střežící něčí kroky (bdít nad někým/něčím jako vodník), někdy též jako osamělý jedinec (Na topole nad jezerem seděl vodník podvečerem). Z deminutivních výrazů „mužík“ či „mužíček“, ve výše již uvedených frazeologických souslovích vodní mužík či zelený mužíček, lze vyvodit rys drobné mužské postavy.

Loupežník je pak českou frazeologií ztvárněn jako zamračená, nazlobená bytost (koukat jako Petrovský/petrovští/loupežník) olupující někoho o něco (loupežník srdcí panenských). Uvedený frazém jako celek pojmenovává svůdce žen. Do sestavení jazykového obrazu loupežníka v české frazeologii ovšem daný obrat nevstupuje tímto globálním významem (nelze vydedukovat rys: loupežník je svůdce žen), ale pouze svým obecným rysem loupení, páchání loupeží.

Víla je českou frazeologií nahlížena jako krásná, okouzlující bytost (být krásná jako víla), lehce a elegantně se pohybující (vznášet se jako víla), dobré, ochraňující stvoření (dobrá víla) či pomocnice (kuchyňská víla).

Postava hloupého Honzy je v české frazeologii spojena pouze s naivitou, prostoduchostí a hloupostí (tvářit se jako hloupý Honza).

Postava chytré horákyne je naopak spojována s chytrostí, vynalézavostí v kompromisech (chovat se jako chytrá horákyne).

V případě postavy Otesánka se daný atribut, nenasytnost, vyrozumívá z globálního významu frazému jíst jako otesánek/bumbrlíček.

Rovněž postava Krakonoše motivovala českou frazeologii nápadným znakem, kterým se tato pohádková bytost vyznačuje: výraznou vousatostí (být fousatý jako Krakonoš); postava Hurvínka pak svou naivitou a prostotou (představovat si něco jako Hurvíněk válku); Červená karkulka svou barevnou neměnností, stálostí (Je to stále jako o Červené karkulce = je to stále stejné) a konečně žába sedící na prameni je v české frazeologii, obdobně jako v pohádkách, nahlížena jako skrytá příčina nezdaru (sedět (někde) jako žába na prameni = být příčinou nezdaru).

Pohádková postava Popelky je v české frazeologii spojována se skromností, neprůbojností a opomíjeností a také s malou velikostí chodidel (střevíčků).

Následující pohádkové postavy jsou v české frazeologii zastoupeny jen svým souslovným pojmenováním. Tato pojmenování i atributy, primárně spojované s danými pohádkovými bytostmi, se pak zpravidla přenášejí na kohokoliv dalšího, kdo je daným bázovým souslovím označován. Z těchto bázových sousloví lze pak pro pohádkovou bytost někdy vydělit explicitně uvedený příznak, častěji však příznaky implicitní, jejichž východiskem jsou znalosti získané z pohádek (tzn. nevyrozumívají se z jazykového ztvárnění daného sousloví). Do české frazeologie se ze znalostí pohádkových bytostí z folklórního materiálu promítly právě jen následující atributy těchto postav: divý/lesní muž či divá/lesní žena jsou spojeni s divokostí (necivilizovaností); mořská panna s častým pobýváním ve vodě;

baba Jaga je spojována s ošklivostí, zlobou a stářím; děd Vševěd s moudrostí a (vše)vědoucností, baron Prášil se lží a chvástáním, brouk Pytlík s hloupostí, nafoukaností a domýšlivostí. Postava Ošklivého kačátka je spojována s původním opovrhováním a následným obdivem; kocour v botách pak bývá spojován s velkými botami. Zlatá ryбка představuje nečekaný zdroj pomoci a zlatý pták pak zdroj bohatství. V případě přenášení těchto pojmenování (i atributů) na kohokoliv jiného (tj. nepojmenováváme-li tak samotné pohádkové bytosti) dochází k naplnění jejich frazeologické podstaty, neboť tak jde již o pojmenování sekundární. Na případné odchylky v přenášných příznacích upozorňujeme v korpusové části příspěvku. Zde shrneme, s ohledem na tematiku a cíle příspěvku, pouze atributy spojované s pohádkovými bytostmi samými.

Nedílnou součástí Korpusové části 1 s komentáři představují ty typy frazeologických excerpce, které do rekonstrukce obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii nevstoupily (a ani vstoupit nemohly). Jde o:

a) takové frazémy ze subkorpusu A, v nichž bázové slovo referuje k individuálním referentům, jež představují konkrétní zástupce odpovídajícího obecného typu pohádkové bytosti. Jak jsme již v této kapitole uváděli, v našem tematicky zaměřeném korpusu jde výhradně o frazémy s proprii Šípková Růženka či princezna z Nemanic.

Naopak ostatní pohádkové postavy zastoupené v našich excerpcech proprii (případně souslovím tvořeným apellativem a propriem) samostatný typ pohádkové bytosti představují, a tudíž do rekonstrukce obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii vstupují. Jde o pohádkové postavy Krakonoše, Popelky, Hurvínka, hloupého Honzy, Otesánka, baby Jagy, děda Vševěda, barona Prášila a brouka Pytlíka. Totéž se týká i dalších pohádkových bytostí, u nichž dochází k propojení individuální a generické reference, jak bylo uváděno v této kapitole výše. Tato frazeologická sousloví přitom neobsahují proprium: ošklivé kačátko, kocour v botách, zlatá ryбка, zlatý pták a žába sedící na prameni;

b) frazémy ze subkorpusu A představující ustálené začátky pohádek. V našem korpusu jsou tyto obraty spojené s bázovým slovem „král“ či „královna“. Tyto frazémy nevypovídají nic o pohádkových bytostech krále či královny, ale jejich funkcí je strukturovat text pohádek, a uvádět tak krále či královnu „na scénu“:

Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času brnkala na basu⁹⁰ = Byl jeden král, (ten) na dudy hrál, královna za času vrzala na basu; Byl jednou jeden král;

c) takové frazémy ze subkorpusu A, v nichž bázové slovo referuje k pohádkové bytosti, avšak celé spojení netematizuje žádné její atributy, ale ani funkce či situační okolnosti, které by vyplývaly z užití frazeologické jednotky v daném kontextu. Bytosti označené bázovými slovy nejsou v těchto typech frazémů vykonavateli daných příznaků ani původci vyjadřovaných situačních okolností, ale jsou pouze komponentem k vyjádření atributů a okolností připisovaným někomu jinému. Obraty tohoto typu se v Korpusové části 1 s komentáři vyskytly pouze v tematické třídě KRÁL, DRAK a STRAŠIDLO. Tematizovány tak byly následující skutečnosti:

- časová neurčitost situovaná do dávné minulosti: (To bylo) za (časů) krále Holce = kdysi v dávné minulosti;
- útěk: vzít draka = utéct;
- opití: mít draka = koupit si draka = opít se;
- pojmenování hospodyně v domácnosti či panovačné manželky: domácí drak = 1. žena, hospodyně vládoucí nad domácností (ale také: 2. zlá panovačná žena přísně střežící domácnost včetně muže);
- močení: jít se podívat na strašidlo = jít čůrat;

d) frazeologické obraty kompletně shrnuté v subkorpusu B. Jsou to frazémy, v nichž bázové slovo nereferuje k pohádkové bytosti a obrat jako celek ani netematizuje žádné jejich vlastnosti, stavy nebo činnosti. Takovéto typy frazeologických jednotek byly dohledány pouze pro následující tematické třídy:

- KRÁL: např. král ptactva = slavík; králové stok = čističi záchodů;
- KRÁLOVNA: např. královna zbraní = pěchota; královna moře = Benátky;
- ČARODĚJKA/ČARODĚJNICE: např. upalování čarodějnic = fanatické, kruté mocenské pronásledování lidí, odsuzování a perzekuce apod.;
- STRAŠIDLO: např. mít v hlavě strašidlo = hrozivou představu;
- DUCH: např. být jako z kozy duch = být slabý jako kozí dech, mít chatrné zdraví;
lidský duch = duševní síla, nadání, inteligence;
Do svatého Ducha nespúšťej se kozicha = pranostika spojená s Dušičkami (2. 11.);

⁹⁰ Srov. Říkadla (1955) od Josefa Lady.

- LOUPEŽNÍK: např. dvaatřicet loupežníků = označení soupravy hracích karet (v žertovném smyslu).

Typy excerpce, jež jsou výše uvedeny v bodech a)–d), do sestavení obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii nevstupují, ale jsou výsledkem snahy o co nejúplnější soupis frazeologických obrátů obsahujících bázové slovo či bázové sousloví z tematického celku Pohádkové bytosti. Znamenají tak přidanou hodnotu této studie a – pro mnohdy i překvapující či úsměvný význam celého obrátu – určité oživení (zejména v případě frazeologických obrátů ze subkorpusu B).

Bonusem celého registru ustálených jednotek s pohádkovou tematikou jsou také excerpované obraty nefrazeologického typu (zařazené do subkorpusu C), zejména terminologická či slangová sousloví obsahující bázové slovo z tematického celku Pohádkové bytosti. Tyto obraty jsme do korpusu zařadili pro zajímavost a zpestření.

5. KORPUSOVÁ ČÁST 2 S KOMENTÁŘI

Jak již bylo avizováno, Korpusová část 2 s komentáři sumarizuje pouze frazeologické obraty z tematické třídy ČERT. Během excerpcí se totiž vyjevilo, že česká frazeologie disponuje formálně i funkčně velmi širokou škálou frazeologických jednotek s bázovým slovem „čert“ (včetně různých synonymních, slovnědruhových a tvaroslovných variant). Daný korpus tak zahrnuje 52 sémantických tříd, jež prostřednictvím svého názvu buď vyjadřují to, co z logiky významu frazeologického obratu vyplývá pro samu pohádkovou bytost čerta, a lze tedy zahrnout do jeho frazeologického obrazu, nebo reflektují komunikační či ne-komunikační funkce, jež z užití frazému obsahujícího bázové slovo „čert“ vyplývají, nebo do třetice vyjadřují příznaky, které vyplývají z významu frazeologické jednotky jakožto celku a s pohádkovou bytostí nemají takřka nic společného, tj. nelze je s ní usouvztažnit.

V některých frazeologismech je totiž bázové slovo pouze součástí (komponentem) obratů k vyjádření daných atributů, okolností a funkcí, aniž by sama bytost čerta označená bázovým slovem tyto příznaky vykazovala, zatímco v jiných obrazech je i sama pohádková bytost označená bázovým slovem nositelem nebo vykonavatelem příznaků, okolností či funkcí (zobecněných v názvech sémantických tříd). Např. z frazému Ta ví, kde čert večerí je patrné, že příznak „klevetnictví“ nelze spojit s pohádkovou bytostí čerta, ale pouze s tím, ke komu frazém jako celek referuje. Ale např. atribut „neskromnost“ lze z frazeologické jednotky Dej/podej/nastrč čertu prst a (hned) chce celou ruku / paži / tě celého spojit nejen přeneseně s kýmkoliv jiným, kdo se tímto způsobem v dané komunikační situaci zachoval a ke komu daný frazém přeneseně referuje, ale také (jakoby zpětným logickým krokem) se samotnou bytostí čerta, neboť se to vyrozumívá z obsahu frazeologického obratu.

Ukázalo se také, že příznak představující název sémantické třídy (např. „*Chytrost, mazanost, vychytralost*“) lze z některých excerpcí usouvztažnit jen s tím, ke komu frazém jako celek referuje (např. být tam, kde všem čertům ocasy svazovali = ‚být mazaný‘ – tj. mazaný je ten, ke komu obrat jako celek referuje; z obsahu tohoto konkrétního frazému nelze vyvodit, že by byl chytrý i sám čert), zatímco z jiných excerpcí lze spojit jak s pohádkovou bytostí samou, tak s tím, ke komu frazeologické spojení referuje (např. Mluví dvakrát do roka s čertem = ‚je chytrá‘ – tj. konzultuje s čertem, proto je chytrá; implicitní informace: čert je chytrý, a je proto chytrý i ten, kdo s ním konzultuje).

V tematických třídách 1.–31., shrnutých v Korpusové části 1 s komentáři, se vyskytuje jen minimum frazeologických obratů, které (z logiky významu frazeologické jednotky jakožto

celku) nevyjadřují příznaky usouvztažitelné s pohádkovou bytostí samou. Ojedinelé obraty tohoto typu se vyskytují pouze v tematické třídě KRÁL, DRAK a STRAŠIDLO, přičemž u příslušných názvů sémantických tříd explicitně uvádíme, že vyjadřují významy neusouvztažitelné s pohádkovými bytostmi označenými bázovým slovem.

V tematické třídě 32 (ČERT) je ovšem takovýchto excerpce velké množství. Proto jim jsou v Korpusové části 2 primárně rezervovány sémantické třídy 32.26–32.52. Sémantické třídy 32.1–32.25 naopak primárně tematizují prostřednictvím názvu sémantické třídy příznaky, jež lze z daných excerpce přisoudit pohádkové postavě čerta. Česká frazeologie ovšem často zahrnuje také frazémy, z jejichž významu lze tytéž příznaky (zase z jiných frazeologických obrátů s tímž bázovým slovem) přisoudit pouze tomu, ke komu obrat jako celek referuje, a bázové slovo „čert“ se tak stává pouze komponentem těchto obrátů. Mnohé sémantické třídy 32.1–32.25 proto zahrnují excerpce uvedeného dvojího typu, tedy jednak ty, v nichž je daný příznak usouvztažitelný přímo s pohádkovou bytostí čerta (mnohdy zároveň i usouvztažitelný s tím, ke komu frazém jako celek referuje), a jednak ty, v nichž je tentýž příznak usouvztažitelný pouze s tím, ke komu obrat jako celek referuje (tedy nikoliv s bázovým slovem referujícím k pohádkové bytosti). Oba tyto typy excerpce v sémantických třídách důsledně a explicitně odlišujeme.

Během rozřazování excerpce do jednotlivých sémantických tříd bylo třeba vyrovnat se také se skutečností, že v řadě frazeologických jednotek sice globální význam celého spojení netematizuje příznak pohádkové bytosti (vyjadřuje obecný příznak či okolnosti, nebo vyjadřuje příznak kohokoliv jiného, k němuž obrat jako celek referuje), ale pro pohádkovou bytost lze z daného obratu implicitně vyvodit (zpětným logickým krokem) příznak jiný. Např. frazeologismus trást se na korunu/krejcar/peníze jako čert (na hříšnou duši) jako celek tematizuje „lakotu“, byť nikoliv lakotu čerta. Pro postavu čerta lze implicitně vyvodit skutečnost, že „se ‚třese‘ na duše hříšníků“ = tj. trestá hříšníky, odnáší jejich duše. V takových případech řadíme obraty jak do sémantické třídy na základě příznaku z globálního významu (čímž se vyjevuje, s jakými všemi skutečnostmi je bázové slovo „čert“ v české frazeologii spojováno), tak do sémantické třídy odrážející příznak, který lze zpětně přisoudit samotné postavě čerta (čímž se vyjevuje, na základě jakých příznaků je utvořen obraz této bytosti v české frazeologii). Na toto dvojí zařazení je přitom v Korpusové části 2 důsledně upozorňováno formou odkazů k sémantické třídě, kde je týž frazeologický obrat také uveden. V těch případech, kde by se mohlo toto zpětné implicitní vyvození příznaku bázového slova jevit jako méně průhledné, uvádíme do závorky tzv. „implicitní informaci“, na základě které

jsme konkrétní frazém zařadili do dané sémantické třídy a tematizovaný příznak označili zároveň za příznak dané pohádkové bytosti čerta.

Pokud je bázové slovo označující pohádkovou bytost čerta nositelem či vykonavatelem daného příznaku, pak je relevantní pro zapojení do obrazu pohádkové bytosti čerta v české frazeologii. Stejně jako v případě předchozích 31 tematických tříd, tak i v této třídě poukazujeme na komunikační funkce a postoje mluvčích, jež vyplývají z užití frazeologického obratu v daném kontextu, případně též na situační okolnosti, jež jsou frazeologickými jednotkami reflektovány.

Pokud bázové slovo označující pohádkovou bytost čerta není nositelem či vykonavatelem uváděných atributů, pak frazém, v němž se toto bázové slovo vyskytuje, do výsledné rekonstrukce frazeologického obrazu označované pohádkové bytosti nevstupuje, avšak je nedílnou součástí Korpusové části 2 s komentáři.

32. ČERT

A) Čert je v SSJČ nahlížen jako „(v náboženských představách a v pohádkách) nadpřirozená bytost obývající peklo, zosobňující zlo, nepřátelská člověku a představovaná obyčejně v podobě člověka s chlupy, rohy, kopytem a s ocasem“ (SSJČ, 2011b). S bázovým slovem „čert“ v tomto vymezeném (pohádkovém) významu jsou v české frazeologii spojovány následující skutečnosti:

32.1 *Zlo, zlé úmysly, (zlomyslné) škození:*

V následujících frazeologických obrazech je čert implicitně představován jako ztělesnění zla a zloby, nebo se bázové slovo vyskytuje ve výrazech vyjadřujících (explicitně či implicitně) zlomyslnost, pot'ouchlost s cílem ublížit někomu nebo jakkoliv uškodit. Tyto rysy lze usouvztažnit s postavou čerta bez ohledu na to, že toto zlé, zlomyslné jednání a projevy jsou ve frazeologických obrazech přenášeny na kohokoliv jiného. Prohlásíme-li například o někom, že je „učiněný d'ábel“, nebo že „je na mě jak luciáš“ apod., sdělujeme tím, že je v prvním uvedeném příkladu krutý, zlý člověk a v druhém uvedeném příkladu, že je zlý, přísný. Z obratů lze „zpětně“ vyvodit implicitní informaci: také d'ábel/luciáš je krutý, zlý, přísný apod.):

hotový/učiněný d'ábel = 1. krutý, nepříjemný člověk (ale také: 2. živý, bujný člověk – viz 32.7); d'ábelské/d'áblovy nástrahy = zlé, zlomyslné léčky, s cílem provést něco zlého, ublížit; d'ábelský plán = zlovolný záměr provést něco zlého, ublížit, zničit apod.; (mít) d'ábelský pohled = vypadat nebo dívat se zle, zlomyslně, popř. divoce; Je na mě jak luciáš = velmi

přísný, zlý; spolčit se s ďáblem = být zlý, zlomyslný apod.; Ďáblí v něm sedí = 1. je zlý (ale také: 2. je neposedný – viz 32.7); Ďábel neore ani nekopá, a proto vždy o zlém přemýšlí; Čert vždy musí svou králku provést/vyvésti⁹¹; Je to taková čertova podšívka = je poťouchlý; být čertem drbaný (zastaralé) = mít čertovské, zlé úmysly; topit čertem = mít nekalé úmysly; kutit čerty = mít nekalé úmysly; To by v tom byl čert, aby/kdyby... = To by v tom měl prsty čert, kdybych to nepřekonal apod.; vyhnat z někoho ďábla = násilím někoho napravit. (Z daného frazeologismu lze implicitně vyvodit atribut zla, škození: když z někoho ďábla nevyženeme, dotýčný bude páchat zlo a škodit; ďábel je ztělesnění zla, tzn. vyhnat z někoho ďábla = vyhnat z někoho zlo. Pro tematizování násilí je daný obrat zároveň řazen do třídy 32.10); zlá moc/síla = ďábel jako ztělesněné zlo. (Daný frazém sice neobsahuje bázevé slovo, avšak jako celek představuje frazeologické pojmenování pohádkové bytosti čerta, proto je do tohoto subkorpusu A zařazen. Do této sémantické třídy je zařazen na základě vyjadřovaného příznaku zla. Zároveň je obsažen v sémantické třídě 32.23, vyjadřující sekundární pojmenování čerta samého).

V některých frazeologických obrazech je s bázevé slovem spojen příznak krádeže, odcizení něčeho (32.14). Z významu daných frazémů však vyvozujeme, že krádež ve smyslu „obohacení se o něco“ není cílem daného jednání. Čert usiluje o škození druhým, a proto například bere i věci. Z tohoto důvodu jsme dané obraty zařadili do této sémantické třídy, která akcentuje konečný cíl, tj. uškodit někomu (a nikoliv „něco odcizit“), ale také do sémantické třídy 32.14 akcentující sám způsob škození (tj. krádež, odcizení):

Co by čert želízko ukradl = co by něco čert vzal; Čert na tom má ruku / na tom sedí = o věci, kterou nelze najít; Kde nic není, ani čert nebere.

V následujících obrazech je pak čert představen jako *trvale škodící, nepolepšitelná, případně též nevděčná bytost*:

Čert vždycky čertem bude; Čert čerta káže; Čert nikdy nespí = čert je kdykoliv připraven škodit; v každou chvíli může přijít neštěstí, nehoda apod.; Což se z ďábla urodí, ďábel jest; Co od čerta přišlo, zase k čertu odešlo = 1. od čerta nikdy nevzejde nic dobrého (ale také: 2. nespravedlivě nabyté jmění je nestálé⁹²); Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění (pro tematizování pekla je frazém zařazen také do sémantické třídy 32.25); Pán Bůh spolčil, čert dělil; Čert zlým za dobré, a pole dobrým za zlé se odměňuje = čert dobro oplácí zlem,

⁹¹ Václav Flajšhans (2013) uvádí, že daný frazeologismus je podle Jungmanna odvozen od zvyku o letnicích, kdy chodili hoši a děvčata s „králem a krádkou“ po vsi, dům od domu; podle jiných jde o hru šachy, když někdo obratně vyvede svou dámu. Na základě druhého zmiňovaného významu usuzujeme, že daným frazeologismem je prezentována „moc“, (zlo)vůle čerta: vždy musí svou králku vyvésti = vždy musí ukázat svůj vliv a škodit, pokoušet apod.

⁹² Frazém v tomto druhém možném významu netematizuje žádné atributy čerta.

pole naopak zlo dobrem: čím více je vláčeno, oráno a hnojeno, tím je úrodnější. Do této sémantické třídy řadíme také frazém Kde ďábel nic nezmůže, aspoň zasmradí. Obrat konkrétně tematizuje čertovo zapáchání, a proto je též řazen do sémantické třídy 32.21). Implicitně lze ovšem vyvodit obecnější příznak škození: čert neustále úmyslně škodí. A kde nemá možnost páchat zlo a škodit, alespoň „zasmradí“ (čímž také škodí); nějakým způsobem tedy škodí trvale. Nevděk čerta se vyjevuje také z obratu Když ďábel byl nemocen, sliboval jest dobrým býti – a když ještě pozdraven, ďábel horší nežli prve byl (pro rys pokrytectví a neupřímnosti je daný obrat zařazen též do sémantické třídy 32.4).

Bázové slovo se ve významu *škodící bytosti* vyskytuje též v některých posměšných či nelichotivých výrociích o ženách/babách:

V dvou babách vězí tři čerti = Baba jest třikrát horší nežli čert = Baba horší nežli čert(ice); Kde je kozel zahradníkem, stará bába poručníkem, tam aby byl čert služebníkem.
V souborech frazeologických jednotek se také vyskytují výroky formulované z pohledu mužů, podle nichž ženské uvažování a chování komplikuje mužské očekávání, přání, jednání apod. Ženy jsou v nich dávány do souvislosti s čertem. Nejen ženy, ale i čert je tedy v těchto obrazech nahlížen jako bytost škodící, komplikující něčí záměry: Kam čert nemůže, nastrčí bábu/ženskou = Kam ďábel nemůže, tam babu pošle = Kde sám čert nestačí, tam starou babu strčí = Co nemůže ďábel dovesti, to baba vše hledí svěsti.

32.2 *Darebáctví, případně drzost:*

V této sémantické třídě akcentujeme projevy darebáctví ve smyslu uličnictví, nezbednosti, rozpustilosti a případně také drzosti, nikoliv tedy projevy darebáctví ve smyslu ničemnosti, zlovolného ubližování apod. Tím tedy odlišujeme frazémy obsažené v této třídě od obratů uvedených v sémantické třídě 32.1.

V následujících frazeologických obrazech je čert implicitně představován jako darebák, uličník (tyto rysy lze přisoudit čertovi přesto, že dané atributy jsou frazeologickými obraty přenášeny na kohokoliv jiného):

být čertem svěcený; provést někomu čertovinu = způsobit někomu darebáctví; být namísto čerta = působit samé pohoršení, nepříjemnosti, potíže apod.; mít (s někým) čertovy hody = mít s někým trápení, je to dareba; Čerti/čertovina mu koukaj/koukají/kouká z očí / z každého oka = je dareba; Čert ho na vrbě strojil/dělal = Čert ho pletl na vrbě, když měl dlouhou chvíli = je to darebák; Čert se do něho obul = je nezbedný; Vybral čertovi mladé = je to velký

darebák⁹³. Rys darebáctví v uvedeném frazému implicitně spojujeme též s postavou čerta, neboť ten, na koho je tento příznak přenášen, není darebákem kvůli samotnému skutku odcizení něčeho, ale kvůli tomu, že přijal malé čerty za své, spolčil se s nimi, čímž se stal jako oni darebákem. Obdobně interpretujeme slovníkem stanovený význam („je to dareba“) následujícího frazému: Vybral troje čerty a o trojích ještě ví = je to dareba.

Bázové slovo „čert“ se vyskytuje také jako komponent ve frazeologických výrazech vyjadřujících projevy darebáctví, uličnictví, nezbednosti, rozpustilosti, drzosti apod. kohokoliv jiného než čerta samého:

Čertovi ocas vytrhla (o ženě) = je darebnice; Na čerta by dotřel (*zastaralé*) = je drzý; Jest dobrý/správné čertu v dary/dar dáti – s dovětkem „nového léta“ nebo „Štědrého večera“ (*zastaralé*) = je to ničema, darebák. Tyto frazeologické obraty tedy nevytvářejí obraz čerta v české frazeologii, neboť netematizují atributy pohádkové bytosti samé.

32.3 Ošidnost, nedůvěryhodnost, nebezpečí:

Sémantická třída shrnuje frazeologické obraty s významem ošidnosti, nedůvěryhodnosti, nebezpečí. Ošidnost je zde vymezena sémem „záłudný, skrývající v sobě nečekané nebezpečí“, ne tedy sémem „vědomě klamný“ (který je akcentován v následující sémantické třídě). V těchto frazémech je postava čerta (implikovaná ve výrazu „čertovina“) implicitním nositelem či původcem daných příznaků:

V tom je nějaká čertovina = je v tom skryto něco nepříznivého, nedůvěryhodného apod. (implicitní informace: čertovina neboli čertovské jednání nevzbuzuje důvěru, skrývá v sobě potenciální nebezpečí); zavánět čertovinou = jevit se podivně a mít známky skrytého problému, komplikace; čuchat/čichat/větřit/tušit (v něčem) čertovinu = cítit nebo tušit v něčem skrytý problém, komplikaci; To smrdí čertem = je to nebezpečné; Co je/jde šeptem, to je/jde (s) čertem = co je sdělováno potichu, je podezřelé, vyvolává to nedůvěru a může svědčit o nečestném úmyslu (implicitní informace: čert nevěstí nikdy nic čestného, vzbuzuje jen nedůvěru); Tu čert spí (popadneš ho za ocas) = je to nebezpečné; Čert si tu hraje (slovenské rčení) = je to nebezpečné; Nevolej čerta, mohl by se ti zjevit = nezahrávej si, nerouhej se, je to nebezpečné.⁹⁴

Bázové slovo „čert“ se objevuje také v (lidových) názvech různých ošidných věcí, jevů, špatných bytostí apod. Tato frazeologická sousloví zařazujeme do subkorpusu A, neboť

⁹³ Srov. Vybere čertovi mladé, kdyby na hnízdě seděl (= je to velký chytrák).

⁹⁴ Tento frazeologismus je založen na tabuové představě, podle níž se cokoliiv mocného a zlého přivolá pouhou zmínkou.

v nich bázové slovo referuje k (pohádkové) bytosti čerta. Protože však daná spojení jako celek netematizují atributy této postavy, ale označují jiné skutečnosti, nebyly zařazeny do rekonstrukce obrazu čerta v české frazeologii, avšak jsou rovnocennou součástí našeho korpusu:

čertovy obrázky = karty – zpravidla na mariáš; čertovo kopýtko/kopyto = něco záludného, ošidného; čertovo koření = tabák; d'áblův/d'ábelský vynález = 1. objevení, vytvoření něčeho důmyslného a jeho využití v praxi, které však přináší nežádoucí efekt, zkázu (ale také: 2. zařízení, které místo spolehlivé služby přináší svému uživateli jen subjektivní nepříjemnosti a potíže); d'áblův advokát = člověk v dobrovolné roli obhájce nepopulárního druhého či nepopulárního opatření.

32.4 *Lež, pokrytectví, neupřímnost, faleš, lest, úmyslně klamné jednání:*

Bázové slovo „čert“ se vyskytuje také v mnohých frazeologických výrazech vyjadřujících pokrytectví, taktizování, lhaní apod.

V následujících frazeologismech je daný příznak explicitně spojen s bázovým slovem, nebo jej lze implicitně vyvodit z významu frazému jako celku a s postavou čerta zpětně usouvztažnit:

Když d'ábel byl nemocen, sliboval jest dobrým býti – a když ještě pozdraven, d'ábel horší nežli prve byl (pro rys nevděčnosti je obrat zařazen také do sémantické třídy 32.1); Lichva a lest dělá d'áblu čest; V andělské postavě čert!; Nedarmo čert svou mateř bil, že se neuměla vymluviti / Proč čert bábu bil? Že se neuměla vymluviti (Dané obraty jsou do této sémantické třídy zařazeny kvůli nucení ke lži, výmluvám: když se bába nevymluví, bude bita. Pro rys násilí je obrat zařazen také do sémantické třídy 32.10).

V následně uvedených frazémích je bázové slovo pouze komponentem k vyjádření daných příznaků (vyjevujících se z významu frazému jakožto celku), a nejedná se tedy o atributy čerta samého (neboť je nelze ani zpětně jako jeho příznaky vyvodit a usouvztažnit s bázovým slovem):

mluvit andělsky d'ábelsky = všemožně se snažit přesvědčit – pochvalou, slibem, hrozbou či zastrašováním; pálit svíčku pánubohu i čertu = i bohu svíčku i čertu oharek rozsvítiti = každému svatému svíčku a čertu dvě = d'áblu dvě svíčky a bohu jedna = být obojaký; (Někdy třeba i) čertu svíčku zapálit/rozsvítit/zažehnout = nepříteli si naklonit darem, zdvořilostí apod.; Drží Pána Boha za nohy a čerta za rohy = je pokrytec; jednoho čerta vyhnat a deset

jiných vehnat (*zastaralé*) = je pokrytec⁹⁵; i s čertem trefit (*zastaralé*) = 1. být obojaký (ale také: 2. umět si poradit – viz 32.8); Vylže se i čertům z pekla; mít od čerta vypůjčené uši = všechno slyšené překroutit; Modlí se před kaplí a čert mu sedí v kápi = pokrytec; Bohu slouží tak, aby čerta nerozhněval (*zastaralé*) = chovat se vypočítavě, obojakým způsobem.

32.5 Pokoušení, nástrahy:

Čert je v české frazeologii představován také jako úmyslně špatný rádce, pokušitel svádějící někoho ke špatnostem. Projevem a konečným cílem tohoto jednání je také úmyslné škození a zlo, ovšem tuto sémantickou třídu odlišuje od sémantické třídy 32.1 právě rys pokoušení, podněcování ke špatné akci, ponoukání ke zlu⁹⁶ či úmyslně špatné rady:

Čert mu dal nouzi = poslechnul čertovu špatnou radu; Čert vám dal nos = čert vám to záměrně špatně poradil; Čert mu to našeptal/napískal/nahodil/navalil/spískal/dal na harc apod. = (o nějaké nerozvážnosti); poradit se s čertem = rozhodnout se vzhledem k výsledku špatně; upsat se/duši čertu/d'áblu = 1. (v pohádce) slíbit čertu svou nesmrtelnou duši za slib výhod (ale také: 2. zavázat se nerozvážně a být za to vytreptán nebo muset pro to nadměrně obětovat); spolčit se s d'áblem = nechat se svést ke špatnostem; Čert mu nedal dobře dělat = dopustil se chyby; Kdež Pán Bóh cierkev vzdělává, tam d'ábel kapli(ci) = Není toho kostelíčka, kde by neměl čert svou kapli = čert všude číhá a pokouší člověka; Čert má mnoho cukru, a proto i hřích činí sladkým; Do svého d'ábel lžici medu vpustil a do cizího dvě⁹⁷; Čert o samotách nejvíc uloví = člověk o samotě podléhá více pokoušení, a tedy hřeší; Anděl v pravdě pomáhá a čert ho ke lži nabádá.

Některé frazeologické obraty vyjadřují jako celek snahu překonat čertovo pokoušení. Ovšem i z těchto obrátů lze zpětně vydělit rys pokoušení a spojit ho s bazovým slovem: bojovat/zápasit s d'áblem = 1. překonávat pokušení (ale také: 2. bojovat proti nepříteli); přemáhat d'ábla; Bděte, neboť d'ábel jako lev řvoucí obchází, hledaje, koho by sežral/pohltil = buďte opatrní a nenechte se zlákat, a tím i zničit; Odstup (ode mne), satane/satanáši = nechci s tebou/tím mít nic společného.

32.6 Rychlost, prudkost, horlivost pohybu:

⁹⁵ Srov.: Bitím podaří se jednoho čerta vyhnati, a deset jiných vehnati.

⁹⁶ Proto do této sémantické třídy neřadíme např. obraty d'ábelské/d'áblový nástrahy = zlé, zlomyslné léčky; d'ábelský plán = zlovolný záměr provést něco zlého, ublížit, zničit apod., v nichž není cílem někoho k něčemu ponoukat, ale aktivně mu sám (nástrahami, plány) ublížit, uškodit.

⁹⁷ Tento frazém byl nalezen pouze u F. L. Čelakovského, jenž však daný obrat nevysvětluje. Jeho význam odvozujeme na základě možné analogie s významem frazeologismu Čert má mnoho cukru, a proto i hřích činí sladkým. Cukr a med činí i hřích sladkým – a tak čert sladí nejen sobě, ale dvojnásobně pak cizím, aby je o to více pokoušel a sváděl ke hříchu.

Mnohé frazémy s bázovým slovem „čert“ tematizují velkou rychlost, horlivost, prudkost až zběsilost pohybu a tyto rysy lze označit za explicitní či implicitní příznak (pohádkového) čerta:

jet/jezdit/hnát se/běžet apod. jako čert = rychle jet (implicitní informace: čert je rychlý); Běží (apod.), jako když ho (všichni) čerti honí = divoce, jakoby v panice; Běží jako čert k židovi = rychle pospíchá; (být) rychlý jako ďábel; ďábelská jízda = velká rychlost; Pes žere jako s čertem o základ = horlivě, hltavě; Baby se ztratily, jako když lucifer jede na svini = rychle; Lítá jak hasačert = rychle a vztekle (pro rys vzteklosti je obrat zařazen také do sémantické třídy 32.11); vyletět odněkud jako čert (z pekla) = zběsile; vyletět na někoho jako čert = slovně nebo fyzicky se za někým prudce rozběhnout; vyskočit/vyletět jako čert/čertík ze škatulky/z krabičky; Utíká jako ďábel před křížem = bázlivě, horlivě (pro rys bázně je obrat zařazen také do sémantické třídy 32.13); Když se žebrák na koně dostane, ani čert ho nedohoní = utíká rychleji, nežli utíká sám čert; i zde lze vygenerovat implicitní informaci: čert je rychlý (tedy i přes dodatek, že žebrák na koni je rychlejší). Obrat je zařazen též do sémantické třídy 32.9; Utíká jako ďábel před křížem = bázlivě, horlivě (pro implicitní příznak strachu čerta před křížem zařazujeme tento obrat také do sémantické třídy 32.13).

32.7 *Divokost, neposednost, přemíra energie:*

Rychlost, prudkost či horlivost jsou nebo mohou být též součástí příznaků, které vymezují tuto sémantickou třídu 32.7. Avšak zatímco u frazémů ze sémantické třídy 32.6 akcentujeme především onen časový rozměr („rychle, prudce, horlivě – s malou spotřebou času“), v této sémantické třídě 32.7 pak zdůrazňujeme příznak kvalitativní. Tato třída je tedy vymezena obraty vyjadřujícími neposednost, divokost, přemíru energie apod., jež lze s bázovým slovem souvztažnit:

(Všichni) čerti s ním šijí = chvíli neposedí; mít čerta v těle = být divoký; být jako čert = být velmi živý, plný energie, popř. rozpustilých nápadů; Je to kvítko z čertovy zahrádky = je čilý, divoký; být jako čertem/ďáblem posedlý = chovat se a mluvit nepochopitelně divoce, nevypočitatelně, event. ztřeštěně; prudce pobíhat sem a tam⁹⁸; vrhnout se do práce jako ďas / být do práce jako čert = plný elánu do práce; být/lítat jako Lucifer = vztekle, prudce a bouřlivě pobíhat sem a tam; prchlivě reagovat na nepříznivou zprávu či zjištění, rušící něčí plány (pro rys vzteklosti a prchlivosti je obrat zařazen také do sémantické třídy 32.11); hotový/učiněný ďábel = 1. živý, bujný (ale také: 2. krutý – viz 32.1); čertův chlapík

⁹⁸ Podle pověry se člověk ovládnutý čertem chová divoce, nepřirozeně apod.

= 1. divoký, bujný, nezkrotný (ale také: 2. vykutálený, mazaný – viz 32.8); čertova holka = čilá, divoká; Ďáblí v něm sedí = 1. je neposedný (ale také: 2. je zlý – viz 32.1); Čert s ním obšívá dírky = je neposeda; Dovádějí, jako by čerty z řetězu pustil = divoce, nezbedně.

32.8 *Chytrost, mazanost, vychytralost:*

Bázové slovo „čert“ se také vyskytuje ve výrazech vyjadřujících chytrost, mazanost, důvtipnost, ale i vychytralost apod. Výrazy vyjadřující „vychytralost“ zároveň nesou příznak lstivosti: vychytralý znamená ‚lstivě chytrý‘ (SSJČ, 2011t). Tyto obraty jsou proto zařazeny jak do této sémantické třídy, tak i do třídy 32.4. Ze všech následujících frazémů lze příznak chytrosti, mazanosti či vychytralosti implicitně (zpětně) přisoudit též postavě čerta samého, přestože tyto rysy jsou frazémem přeneseně přiřazovány komukoliv jinému:

Mluví dvakrát do roka s čertem = je chytrá (tj. konzultuje s čertem, proto je chytrá; implicitní informace: čert je chytrý, a je proto chytrý i ten, kdo s ním konzultuje); Čert k ní chodí na radu = je velmi chytrá (Z významu frazému nelze vyvodit informaci, že by čert byl hloupý. Frazém referuje k bytosti, která je natolik chytrá, že i čert k ní chodí na radu – a tak je čert také chytrý.); Ten je za/nad devět čertů = je chytrý (Frazém nebyl zařazen do sémantické třídy 32.9 *Velká či malá míra/množství něčeho*, neboť jednak ve výrazové stránce frazému není uveden příznak, který by byl spojením „za/nad devět čertů“ intenzifikován, a jednak z významu daného obratu tak, jak je zde uveden a převzat z frazeologických slovníků, neplyne intenzifikace daného příznaku. Frazém má pouze význam „je chytrý“, nikoliv „je velmi chytrý“); Má d'ábla v nose = je důvtipný (implicitní informace: je důvtipný díky d'áblu zapříčinění: čert mu sedí v nose, a tak mu radí; čerta lze považovat nejen za původce, ale též za nositele daného příznaku důvtipnosti); čertův chlapík = 1. vykutálený, mazaný (ale také: 2. divoký, bujný, nezkrotný – viz 1.7); Vybere čertovi mladé, kdyby na hnízdě seděl = je velký chytrák.⁹⁹(Z významu frazému nevyplývá, že by byl čert hloupý, ale že ten, k němuž obrat jako celek referuje, je natolik chytrý, že by přelstil i chytrého čerta. Proto obrat zařazujeme do této sémantické třídy. Zároveň zde uvádíme také to, že frazeologismus má sice význam „je velký chytrák“, avšak nemůže být zařazen do sémantické třídy *Velká či malá míra/množství něčeho*, neboť žádná z obou propozic v tomto frazému nevyjadřuje velkou nebo malou míru či množství něčeho, co je tematizováno v druhé propozici.¹⁰⁰); Za svatého se nehodí a za čerta/d'ábla je hloupý = je to budižkničemu (Z významu tohoto frazému je

⁹⁹ Srov.: Vybral čertovi mladé (= je to velký darebák).

¹⁰⁰ Podrobněji je kritérium zařazení frazeologických obrátů do sémantické třídy *Velká či malá míra/množství něčeho* vysvětleno v odpovídající sémantické třídě, tj. 31.9.

možné vyvodit informaci, že čert je chytrý – kdežto ten, k němuž frazém jako celek referuje, je hloupý na to, aby byl čertem.). Čert si z něho udělá kočičák = je šibal, na kterého čert jednou vyzraje. Význam tohoto frazému tak, jak je uveden ve frazeologických slovnících a ve shodě s tím i zde, nabízí dvojí možnou interpretaci. Ta se odvíjí od dvojího možného významu výrazu „šibal“, tj. 1. šibal jako šprýmař a 2. šibal jako darebák (SSJČ 2011q). Odtud pak plyne dvojí možný význam frazému jakožto celku: 1. čert je mazaný, a tak si poradí s každým šibalem – šprýmařem (ale také: 2. čert ho jednou potrestá, jako každého šibala – darebáka. Proto obrat zařazujeme jak do této sémantické třídy, tak do třídy 32.12); i s čertem trefit (*zastaralé*) = 1. umět si poradit (ale také: 2. být obojaký – viz 32.4).

Ve třech následujících frazémech nelze tematizovaný příznak (zpětně) usouvztažnit s postavou čerta:

být tam, kde všem čertům ocasy svazovali (*zastaralé*) = být mazaný; vědět, kde čert vejce snese = být velmi chytrý, důvtipný (implicitní informace: vědět i nemožné, tj. vědět i to, kde čert vejce snese. Postava čerta není v tomto frazému nositelem atributu chytrost); být všemi ďábly podšitý = být mazaný (implicitní informace: být mazaný díky ďáblovi zapříčinění; z významu daného frazému se vyjevuje, že ďábel je původcem, nikoliv však nositelem daného příznaku *mazanosti*).

Excerptována byla také řada frazeologismů tematizujících chytrost, mazanost apod., v nichž však bázové slovo nereferuje k pohádkové bytosti čerta, ale nese význam „velká či malá míra nebo množství“ tematizované vlastnosti. Obraty tohoto charakteru tedy nemohly být zařazeny do subkorpusu A (a vstoupit do rekonstrukce obrazu pohádkové bytosti čerta v české frazeologii), ale uvádíme je v subkorpusu B.

32.9 *Velká či malá míra/množství něčeho:*

Do této sémantické třídy řadíme takové frazeologické obraty, v nichž je význam „velká nebo malá míra či množství něčeho“ vyjádřen formou celých propozic. V těchto propozicích referuje bázové slovo k pohádkové bytosti, proto jsou tyto frazémy součástí subkorpusu A. Propozice však jako celek vyjadřuje velkou nebo malou míru či množství něčeho, co je buď tematizováno v jiné propozici (jež je součástí daného frazému), nebo vyjadřuje velkou nebo malou míru či množství něčeho, co se vyjevuje ze situačního kontextu. Tento situační kontext lze vnímat jako skrytou propozici, neboť propozice vyjádřená frazémem nemá v těchto typech frazémů sama o sobě žádnou funkci. V obratech s oběma vyjádřenými propozicemi dochází k tzv. křížení propozic, v nichž některé mohou být též nevětné, tj. vyjádřené zejména formou infinitivu. V obratech s jednou vyjádřenou a druhou

skrytou propozicí pak dochází k (implicitní) sémantické determinaci propozic: formálně vyjádřená propozice (tj. frazeologická jednotka) je sémanticky závislá na nevyjádřené propozici (tj. na situačním kontextu). Propozice obsahující bázové slovo „čert“ ovšem netematizují žádný příznak (vlastnost, činnost či stav) pohádkové bytosti. Do této sémantické třídy je zařazujeme na základě jejich intenzifikační funkce: intenzifikují obsah jiné propozice, tj. vyjadřují velkou či malou míru nebo množství toho, co je v dané propozici tematizováno. Obraty tohoto typu jsou tedy součástí tohoto korpusu. Nevytvářejí obraz čerta samého, ale poukazují na intenzifikační funkci daných obrátů za použití bázového slova:

křičet/vyvádět, jako když ho (všichni) čerti berou / jako by ho všichni čerti brali = velmi křičet/vyvádět; Má všeho dost jako čert plev (*slovenské rčení*) = má všeho hodně (tj. tak hodně, jak hodně má sám čert; příznak je zesílen přirovnáním k čertovi, který má hodně plev); Umí to jako všichni čerti = umí to hodně – tj. tak hodně, jako umí hodně čert (příznak je zesílen přirovnáním k čertovi, který hodně umí); I čert by mu salutýroval = tak moc je něco zdařilé apod. (Frazém je formálně tvořen jen jednou propozicí. V ní je čert představitelem „něčeho velkého“, takže jeho salutýrování má „zaručenou“ intenzitu. Tím je intenzifikována míra jakékoliv vlastnosti, kterou frazém doplňuje, např. Je hezký/chytrý/pracovitý atd. (... že i čert by mu salutýroval).¹⁰¹ V obratu Když se žebrák na koně dostane, ani čert ho nedohoní (= utíká rychleji, nežli utíká sám čert) je míra žebrákovy rychlosti zesílena přirovnáním k čertovi, s nímž bývá v lidovém povědomí spojována mj. i rychlost, prudkost pohybu, viz 32.6). Ve frazeologickém obratu být neúprosný, jako když čerta o spasení prosí (= zcela neúprosný, nemilosrdný) je pak míra neúprosnosti zesílena přirovnáním k prosbě čerta o vykoupení, což je požadavek zcela nesplnitelný.

Bázové slovo čert se vyskytuje také v obrazech k vyjádření malé/menší míry či malého množství něčeho, nebo k vyjádření prázdnoty:

Je tam, jako by čert vyletěl = pusto; Není tak hrozný čert, jak ho malují = nic není tak špatné, jak se na první pohled zdá.

Do této sémantické třídy jsme nezařadili množství excerpovaných obrátů, v nichž samo bázové slovo má význam velké či malé míry nebo množství něčeho, takže nereferuje k pohádkové bytosti. Tyto obraty jsou uvedeny v subkorpusu B.

32.10 *Násilí:*

¹⁰¹ Způsobu verbalizace situačního kontextu v tomto frazému a jejímu dopadu na typ mezipropozičního vztahu věnujeme detailnější pozornost v kapitole 7.

Bázové slovo „čert“ je v některých obratech spojeno s rysem násilí. V následujícím obratu je jeho vykonavatelem samotná postava čerta, jde tedy o její příznak:

Nedarmo čert svou mateř bil, že se neuměla vymluviti / Proč čert bábu bil? Že se neuměla vymluviti. Implicitně z významu celého frazeologického spojení vyplývá také další příznak, jenž lze s postavou čerta usouvztažnit: nabádání ke lži, výmluvám (když se bába nevymluví, bude bita), proto obrat řadíme také do třídy 32.4.

Bázové slovo se dále vyskytuje ve frazému, který jako celek vyjadřuje násilí páchané někým jiným. Bázové slovo se tak stává pouze součástí (komponentem) tohoto obratu:

vyhnat z někoho d'ábla = násilím někoho napravit. Implicitně lze z tohoto frazeologického obratu vyvodit další atribut čerta: zlo, školení (když z někoho d'ábla nevyženeme, dotyčný bude páchat zlo a škodit.; d'ábel je ztělesnění zla, tzn. vyhnat z někoho d'ábla = vyhnat z někoho zlo). Obrat je tedy zároveň řazen do třídy 32.1.

32.11 *Klení, rozčilování, hněv, vztek apod.:*

V mnohých excerpovaných obratech vyjadřujících vzteklost, rozčilování, podráždění, hněv, popudlivost, znesváření apod. je daný atribut přímo tematizován, nebo se implicitně vyjevuje z propozičního obsahu celého spojení. Z obsahu následujících frazémů lze daný příznak spojit nejen s tím, ke komu obrat jako celek referuje, ale též se samotnou postavou čerta, neboť z implicitních významů daných frazeologických obratů lze zpětně vyvodit, že čert je nositelem nebo vykonavatelem daných příznaků (a na základě toho tedy lze tyto frazémy zařadit do celkového obrazu pohádkové bytosti čerta v české frazeologii):

koukat (se)/tvářit se/mračit se jako belzebub¹⁰²/lucifer/čert = koukat (se)/tvářit se/mračit se jako sedm/devět/sto čertů (případně s dovětkem „a desátý lucifer“) = rozzlobeně se tvářit; Hledí jako čert do baně/do kubaně = kouká zamračeně, nevrle; Tluče sebou jako d'ábel v pekle = je nevrlý, hněvivý; Lítá jak hasačert = lítá rychle a vztekle (pro příznak rychlosti pohybu je obrat zařazen také do sémantické třídy 32.6); být/lítat jako Lucifer = prchlivě reagovat na nepříznivou zprávu či zjištění, rušící něčí plány; vztekle, prudce a bouřlivě pobíhat sem a tam (pro rys divokosti je obrat zařazen také do sémantické třídy 32.7); Vjel do něj d'ábel = začal se náhle chovat nekontrolovatelně, zuřil (implicitní informace: d'ábel do něj vjel a zuří v něm, takže se i dotyčný nekontrolovatelně chová a zuří; d'ábel je původcem i nositelem tohoto příznaku).

¹⁰² Belzebub, kníže d'áblů, je v Bibli uváděn jako bůh Akaron (Kr 1,3). Lucifer, satan, je s ním zaměňován až později, původně to byl název planety Venuše (= lat. nosič světla).

V jiných obrazech se bázové slovo stává pouze komponentem k vyjádření předmětných situačních okolností. Postava čerta tak není vykonavatelem nebo nositelem daného příznaku:

poslat někoho k čertu = proklínat, s klením zahánět pryč¹⁰³; zavadit o čerta = zaklít; Na čertu líhá, na ďáblu vstává = stále kleje; Čertí se jak baba Petrova = je vztekloun; Co slovo, to hrom a čert = stále kleje; Ďábel mezi nimi zavichřil = znesvářili se (implicitní informace: znesvářili se kvůli ďáblu zapříčinění – zavichřil mezi nimi, tj. znesvářil je. Ďábel je původcem, ne však přímým účastníkem tohoto sváru, nelze tedy vyvodit závěr, že by čert byl znesvářený.); Berou ho všichni čerti = zuří (implicitní informace: berou ho čerti, proto zuří – čerti jsou původcem daného příznaku, avšak nikoliv jeho vykonavatelem, nelze tedy vyvodit závěr, že čerti zuří); Když ženské perou, čerti je berou, a když chléb pekou, div se nevztekou; čertova historie = zamotaná, protivná historka, příběh.

Mnohé frazémy s bázovým slovem „čert“ se užívají v reakci na nezdár, nepříjemné překvapení a při klení. Tyto frazémy tedy netematizují žádné atributy (vlastnosti, činnosti, stav) čerta, ale jsou vázány na situační kontext, v němž jsou pronášeny. Do této sémantické třídy jsou zařazeny na základě pragmatických složek vyjadřovaného významu, které odrážejí postoj mluvčího k promluvové situaci, a vyjadřují tak různé komunikační funkce:

Čert aby do toho...!; K čertu (se vším/s ním/tím)!; U všech čertů/u čerta ...!; Kýho čerta, (odkud jsi?); Ke všem čertům!¹⁰⁴; U čerta/ďábla! = k sakru; Čerte d'áble!; Ve jménu všech ďáblů!; Ďasa (máš pravdu)!; Čert/kat aby to spral!; Čert aby to vzal!; Tu máš, čerte, kropáč!; Jdi k čertu!; Aby mě čert rozedřel/vzal!; Aby ti čert hlavu strhl!; Aby se v tom čert vyznal = je to tak zamotané; Čert ti děkuj!; Čert mě může vzít (když to vidím) = rozčiluje mě to; Kterej čert v tom vězí? = nechápu, proč to nejde... apod.; (To je k vzteku), co čert nechtěl = to je jako naschvál; To nám byl čert dlužen = to je jako naschvál; Čert tě tam byl dlužen = rozmrzelá poznámka: byl jsi tam zbytečný, napáchal jsi tam škody apod.; Kýž tě čert z rosola snědl!

Bázové slovo „čert“ se také vyskytuje v (podrážděné, anebo žertovné) reakci na nezvaného hosta: Koho to sem čerti nesou? / Kterej čert ho sem nese?

Excerpován byl také výraz, jímž dochází k dovolávání se čerta na důkaz pravdivosti tvrzení, správnosti jednání apod.: At' mě vezme čert (jestliže...)!

Excerpovány byly také další frazeologické obraty, které sice tematizují daný rys (nadávání, klení, vztekání apod.), avšak bázové slovo „čert“ v těchto obrazech vyjadřuje

¹⁰³ Srov. poslat něco k čertu = hodit něco za hlavu.

¹⁰⁴ Srov. jít ke všem čertům = jít pryč, kamkoliv; Šlo to ke všem čertům = zničilo se to.

velkou míru něčeho. Obraty jako celek vyjadřují velkou intenzitu daného příznaku klení či vztekání (nadávat/klít jako čert/d'ábel; řádit jako čert), a byly tudíž zařazeny do subkorporu B.

32.12 *Hlídaní a trestání hříšníků, nemilosrdnost:*

Z následujících excerpceí se vyjevuje, že postava čerta je aktivním vykonavatelem tematizovaného atributu, tj. hlídání a trestání hříšníků:

být na něco (někoho) jako čert na hříšnou duši = hlídat něco/někoho jako čert; Jako čert hříšné duše držeti; Čert si ho poznamenal = tj. pro jeho špatnost, aby ho následně mohl potrestat; čert ho má rád = tj. pro jeho špatnost, následně ho potrestá; Čert naň ušil plachtu¹⁰⁵ = potrestal ho pro jeho špatnost; Zacházejí s ním jako čert s hříšnou duší = nešetrně, neobratně; Číhá naň jak d'ábel na hříšnou duši = lačně; Čertu sloužil, čert ho vzal = choval se špatně, skončil v pekle; Přijde čert na d'ábla = čert si zlého člověka najde a potrestá ho; čertu do kuchyně přijít (zastaralé) = neujít trestu – padnout do rány tomu, u koho má nějaký vroubek; Čerti v pekle kněžimi orati budou; Sedí na něm jako čert na kovadině = stále ho pronásleduje, hlídá; Jsi-li dobrý, méně na tobě čert má = čert trestá hříšníky podle míry jejich provinění; Čert chce mítí nějakou šrůtku¹⁰⁶ = nějakou „kořist“, kterou by potrestal za její hříchy; Čert po samotách nejvíc uloví = člověk o samotě podléhá více pokušení, a tak má čert více hříšníků; Čert za vlásek lapne a pazourem drží = hříšníka lapne a spravedlivě potrestá; Koho má čert vzítí, netřeba ho klítí = čert sám hříšníka potrestá až dost – odnese ho do pekla; Čím kdo pěknější, tím čertu milejší = pěkní lidé jsou více vystaveni pokušení, a tak i více hřeší; Hřích d'áblu smích = d'ábel rád trestá hříšníky; Čert si z něho udělá kočičák = je šibal, na kterého čert jednou vyzraje. (Výše jsme představili dvě možné interpretace uvedeného významu frazému jako celku. Ty se odvíjejí od dvojího možného významu výrazu „šibal“: 1. čert ho jednou potrestá, jako každého šibala – darebáka (ale také: 2. čert je mazaný, a tak si poradí s každým šibalem – šprýmařem. Proto obrat zařazujeme jak do této sémantické třídy, tak do třídy 32.8). Kdyby čertův v pekle a vlkův v lese nebylo, dávno by kněží a pastuchové hladem zemřeli = kdyby nebyli čerti a neodnášeli hříšníky do pekla, neměli by se lidé čeho obávat, a nechodili by tudíž ani do kostela. (Frazém je do této sémantické třídy zařazen na základě implicitní informace, že čerti trestají hříšníky. Kvůli rysu „strachování se“ je obrat zařazen též do sémantické třídy 32.13). Co jednou čertu a lakomci v hrdlo přijde, toho žádný nevykoupí. (Pro postavu čerta lze implicitně vyvodit nemilosrdné trestání hříšníků: jakéhokoliv hříšníka se zmocní, toho již nepustí. Obrat je proto zařazen do této sémantické třídy. Zároveň je také

¹⁰⁵ Srov.: Čert na něho už šije pytel (o zlém člověku: = brzy zemře).

¹⁰⁶ Šrůtkem masa (neboli tzv. *zákrčím*) je většinou myšlen čistě zaříznutý plát či hranol masa.

uveden v sémantické třídě 32.36, neboť tematizuje lakotu, byť nikoliv lakotu čerta, jak uvádíme níže.); třást se na korunu/krejcar/peníze jako čert (na hříšnou duši). (Pro postavu čerta lze implicitně vyvodit skutečnost, že „se třese“ na duše hříšníků. Obrat je proto zařazen do této sémantické třídy. Zároveň je také uveden v sémantické třídě 32.36, neboť obrat jako celek tematizuje lakotu, byť nikoliv lakotu čerta.).

Excerpovány byly také frazeologismy, které jako celek tematizují smrt, umírání (a jsou proto zařazeny do sémantické třídy 32.32). S bytostí čerta však v těchto obrazech nelze spojit rys smrti, ale (posmrtné) trestání/odnášení hříšníků. Kvůli tomuto implicitnímu, zpětně vyvozenému příznaku bázevého slova, tj. trestání a odnášení hříšníků, zařazujeme tyto obraty též do této sémantické třídy:

Čert na něho už šije pytel¹⁰⁷ = brzy zemře; Už se na něho chystá/strojí čert = o zlém člověku: brzy umře; Vzal ho ďábel za starý dluh; Už ho čerti melou/smaží/praží/perou/žerou/odnesli apod. = hříšník už je po smrti; Čert se ho už dočkal; Čert ho už odnesl/vzal = o špatném člověku: už umřel.

32.13 *Strach, strachování:*

Bázevé slovo se vyskytuje v mnohých výrazech vyjadřujících strach, strachování se apod. V následujících excerpích jde o atributy, jež lze usouvztažnit s postavou čerta a formulovat tak, že čert se bojí kříže a svěcené vody:

bát se někoho (něčeho) jako čert kříže / svěcené vody¹⁰⁸ = vyhýbat se někomu (něčemu) jako čert kříži / svěcené vodě; Utíká jako ďábel před křížem = bázlivě, horlivě (pro příznak velké rychlosti zařazujeme tento obrat také do sémantické třídy 32.6); Leze jak čert ke kříži = se strachem, pomalu a nerad; Čerta křížem, svině kyjem se zbavíš, ale ničím zlého člověka. V této souvislosti uvádíme, že neslučitelnost kostela a čerta (nikoliv však s atributem strachu) se vyjevuje implicitně také z obrátů, jež jako celek tematizují marné, zbytečné počínání (32.32) či náhodné počínání (32.33).

Jiné excerpte z této sémantické třídy netematizují atributy bytosti označené bázevým slovem, ale za pomoci bázevého slova pak jako celek vyjadřují projevy strachu či strachování se někoho jiného:

Nepiš čerta na stěně, sám se on namaluje = neboj se; malovat čerta na zeď = strachovat se, vytvářet katastrofické scénáře¹⁰⁹; Neboj se čerta, ale zlého člověka. Kdyby čertův v pekle

¹⁰⁷ Srov.: Čert naň ušil plachtu = stihl ho trest.

¹⁰⁸ V křesťanské symbolice jsou ďábel (čert) a kříž či svěcená voda nesmiřitelné protiklady.

¹⁰⁹ Srov.: Nevolej čerta, mohl by se ti zjevit = nezahrávej si, nerouhej se.

a vlkův v lese nebylo, dávno by kněží a pastuchové hladem zemřeli = kdyby nebyli čerti a neodnášeli hříšníky do pekla, neměli by se lidé čeho obávat, a nechodili by tudíž ani do kostela (frazém je do této sémantické třídy zařazen na základě implicitní informace, že lidé se bojí čertů. Pro rys „trestání hříšníků“ je daný frazeologismus zařazen též do sémantické třídy 32.12).

32.14 *Krádež, odcizení něčeho:*

Bázové slovo „čert“ se vyskytuje také v jednom frazému vyjadřujícím krádež, odcizení něčeho. Nejedná se však o příznak čerta samého, proto tento frazeologický obrat jazykový obraz čerta nevytváří:

Čerta by vzal, kdyby se mu dal/netřepetal = je velký zloděj.

Dohledány byly i další obraty, z jejichž významu lze vyvodit tento příznak pro samotnou postavu čerta. Z významu daných frazémů však vyvozujeme, že krádež ve smyslu „obohacení se o něco“ není cílem daného jednání. Čert usiluje o školení druhým, a proto například bere i věci. Z tohoto důvodu jsme dané obraty zařadili jak do této sémantické třídy akcentující sám způsob školení (tj. krádež, odcizení), tak do sémantické třídy 32.1 *Zlo, zlé úmysly, zlomyslné školení*, která akcentuje konečný cíl, tj. uškodit někomu (a nikoliv „něco odcizit“):

Co by čert želízko ukradl = co by něco čert vzal; Čert na tom má ruku / na tom sedí = o věci, kterou nelze najít; Kde nic není, ani čert nebere.

32.15 *Stejnost, neměnnost situace, identita někoho/něčeho s někým/něčím:*

Bázové slovo „čert“ je komponentem řady frazeologických obrátů vyjadřujících stejnost, neměnnost situace, případně identitu někoho/něčeho s někým/něčím. Postava čerta je přitom nositelem tohoto příznaku:

Je to čert jako d'ábel = prašť jako uhod'; Je to jeden čert; Čert jako d'ábel, oba jsou černí; Čert řekl uhlíři: my oba černí jsme; Byli u jednoho čerta na radu = jsou stejní; vyhánět/vymítat čerta d'áblem/belzebubem = zlo zažehnavat zlem (pro implicitní příznak zla zařazujeme tento frazém také do sémantické třídy 32.1).

Bázové slovo se vyskytuje také ve výrazech vyjadřujících vztah „stejný ke stejnému“; spolek:

Holič lazebníka drbe, čert d'ábla škube; Trefil čert na d'ábla, pištec na bubeníka = trefil svůj na svého; Čert na d'ábla jede = Čert d'ábla přinesl chocholátého = svůj k svému; Čert čertu oka nevykline = svůj svému neublíží.

32.16 *Všudypřítomnost, nepředvídatelnost:*

V následujícím dohledaném frazeologickém obratu je čert zpodobován jako bytost všudypřítomná, nepředvídatelná: Ďábel tkví v maličkostech.

32.17 *Nevšemohoucnost:*

V jediném dohledaném frazeologickém obratu je čert zpodobován jako bytost, jejíž vliv není všemocný. Bůh je mocnější než čert: Co bůh dá, čert nevezme.

32.18 *Nenasytlost, velká chuť k jídlu, vybíravost:*

Bázové slovo „čert“ se vyskytuje také ve výrazech vyjadřujících nenasytlost, velkou chuť k jídlu či vybíravost. Pouze jedna excerpce z této sémantické třídy tematizuje atribut čerta samého, jde tedy o jeho příznak:

být mlsný jako čert = být vybíravý (nikoliv ‚být velmi mlsný‘) (Čermák, 2009a, s. 71).

V následujících excerpcích nejde o příznaky bytosti označené bázovým slovem, ale o vlastnosti kohokoliv jiného, ke komu obraty jako celek referují. Do výsledného obrazu čerta se tedy tyto obraty nepromítají:

Snědl by čerta kus (i s rohama / i s odřenou hlavou); Ten by sežral i z čerta kule/droby; Po čertu droby sežere = 1. je velký jedlík (ale také: 2. má hlad).

32.19 *Neskromnost:*

V jedné excerpce je čert představován jako neskromná bytost:

Dej/podej/nastrč čertu prst a (hned) chce celou ruku / paži / tě celého.

32.20 *Nespravedlnost:*

V jednom z excerpovaných frazémů je čert zpodobován jako nespravedlivá bytost:

Čert vždycky na větší hromadu dává/klade = z pohledu druhého: bohatý, úspěšný apod. člověk dostává paradoxně ještě víc, ač to nepotřebuje.

32.21 *Zápach:*

Bázové slovo „čert“ bylo dohledáno v jednom frazému vyjadřujícím zápach jakožto čertův příznak: Kde ďábel nic nezmůže, aspoň zasmradí. Implicitně tak lze potvrdit další, dříve již uváděný příznak škození: čert úmyslně škodí. A kde nemá možnost páchat zlo,

škodit, alespoň „zasmradí“ (čímž také škodí). Obrat jsme tedy zařadili také do sémantické třídy 32.1.

V dalších dvou dohledaných frazeologismech s tímto globálním významem nereferuje bázové slovo k pohádkové postavě čerta, ale k jiným skutečnostem, pro byly tyto obraty zařazeny do subkorpusu B (Pustit ducha z břucha a čerta z řiti = pouštět větry; smdět jako čert/d'ábel = velmi intenzivně zapáchat). Ani obrat To smrdí čertem nebyl do této sémantické třídy zařazen, neboť netematizuje čertův zápach, ale jako celek vyjadřuje, že je něco nebezpečné (viz 32.3).

32.22 *Tmavá barva kůže, očí a vlasů:*

Excerpován byl také jeden obrat, v němž je tematizován příznak tmavé barvy kůže, očí a vlasů. Tyto atributy lze usouvztažnit nejen s tím, ke komu frazém jako celek referuje, ale též s postavou čerta samotného, neboť spojení „jako čert“ zde nevyjadřuje „velkou míru něčeho“, ale jde o přirovnání k bytosti čerta:

být černý jako čert/d'ábel = snědý; tmavooký či tmavovlasý (nikoliv ‚být velmi černý‘) (Čermák, 2009a, s. 70).

32.23 *Sekundární pojmenování čerta samého:*

Excerpce frazémů s bázovým slovem „čert“ zahrnují i takové obraty, které jako celek netematizují žádné atributy bázového slova, ale mají pojmenovací funkci: pojmenovávají samu postavu čerta. Z některých těchto frazeologických sousloví přitom lze s pohádkovou bytostí spojit některé rysy, jež implicitně vyplývají z daných obratů (pobývání v pekle, zlo atd., proto jsou tato frazeologická pojmenování pohádkové bytosti čerta zařazena také do jiných sémantických tříd). Sama pohádková (nebo nábožensky pojatá) bytost čerta je v české frazeologii zpodobována následujícími obraty:

kníže pekél / kníže pekelné = v pohádkách a náboženských představách vládce všech d'áblů, popř. jeden z d'áblů (z daného frazeologického sousloví lze pro postavu čerta vyvodit skutečnost, že pobývají v pekle, proto je daný obrat zařazen též do sémantické třídy 32.25, reflektující tuto skutečnost); zlá moc/síla = v pohádkách a náboženských představách krutá nadpřirozená síla, zpravidla personifikovaná, škodící lidem, též d'ábel jako ztělesněné zlo (pro rys zla a úmyslného školení uvádíme toto frazeologické sousloví také v sémantické třídě 32.1); padlý anděl = v náboženské představě d'ábel, satan.

32.24 *Negativně evaluativní rysy:*

V jednom dohledaném frazeologismu je užito predikativum s hodnotící funkcí vyjevující negativní rysy. Čert je tak nahlížen jako opice boží. Frazém odráží negativní hodnotící postoje uživatelů k této bytosti, nikoliv atribut, jehož nositelem by byla skutečně sama pohádková bytost čerta. Daný obrat proto do jazykového obrazu čerta v české frazeologii nevstupuje, ale podává doplňující informaci o tom, s jakými hodnotícími postoji je tato bytost spojována:

Ďábel jest (pravá) opice boží.

32.25 *Život/Pobývání v pekle:*

Z následujících frazeologických obrátů lze pro pohádkovou postavu implicitně vyvodit skutečnost, že žije či pobývá v pekle, nebo má co do činění s peklem (odnáší tam hříšníky apod.). Tato sémantická třída je tedy specifická v tom, že vyjadřuje implicitně vyvozený příznak pro samotnou pohádkovou bytost, přestože z globálních významů těchto frazémů vyznívají jiné příznaky či funkce. Dané frazémy jsou zařazeny jak do této sémantické třídy, tak do sémantických tříd na základě významu frazeologismu jakožto celku.

kníže pekel / kníže pekelné = v pohádkách a náboženských představách vládce všech d'áblů, popř. jeden z d'áblů. Frazeologické sousloví má jako celek pojmenovací funkci – pojmenovává pohádkovou bytost čerta, proto je obrat zařazen též do sémantické třídy 32.23, shrnující frazeologické pojmenování čerta samého.

Dohledán byl také obrat Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění. Frazém jako celek tematizuje trvalé škození, nepolepšitelnost, nevděčnost apod., proto je zařazen také do sémantické třídy 32.1).

Následující sémantické třídy (32.26–32.52) shrnují frazeologické obraty, které *jako celek referují k jiným skutečnostem*. Jsou zastoupeny takovými frazeologickými obraty, v nichž je bazové slovo „čert“ pouze komponentem k vyjádření různých atributů a situačních okolností, aniž by tyto příznaky (alespoň v některých frazémech z každé příslušné sémantické třídy) postava čerta sama vykazovala. Tyto frazémy ani nevyjadřují komunikační či jiné (nekomunikační) funkce, jež z užití bazového slova plynou. Jazykový obraz pohádkové bytosti čerta tedy není založen na těchto attributech, ale i tyto sémantické třídy mají v našem korpusu své opodstatnění: odrážejí, s jakými dalšími skutečnostmi je bazové slovo „čert“ v české frazeologii spojováno.

V některých případech lze ovšem pro postavu čerta vyvodit z implicitního významu frazému jiný příznak, než který vyplývá z frazému jakožto komplexní jazykové jednotky. V takovém případě upozorňujeme na tyto vyvoditelné příznaky pohádkové bytosti a obrat zařazujeme jak do sémantické třídy vystihující globální atribut nevztahující se však na postavu čerta samého, tak do sémantické třídy vystihující atribut, jenž lze zpětně přiřknout též pohádkové bytosti čerta.

32.26 *Časové okolnosti:*

Kde tě čerti nosí? = proč jdeš tak pozdě?; Dřív pojedje čert na praseti, než... = to se nestane tak brzy nebo nikdy; Když byl čert malý chlapec / malé pachole = dávno.

32.27 *Věková diference:*

Když se tvůj čert narodil, můj už chodil okolo lavice = jsi mladší a méně zkušený než já.

32.28 *Přírodní jevy a zákonitosti, výroky o počasí:*

Bázové slovo „čert“ se také vyskytuje v některých pranostikách (vyjadřujících lidovou zkušenost založenou na pozorování přírodních jevů a zákonitostí):

O svatém Norbertu chladno jde už k čertu. = pranostika na 6. 6.; Radší čerta než hřib před svatým Janem viděti, to se stele k hladu. = pranostika na 24. 6.

Výroky o počasí jsou v české frazeologii s bázovým slovem „čert“ zastoupeny následujícími frazémy:

Čerti se radují = Čerti se (tam) žení = Starý čert má svatbu = je velká vichřice; Čerti (n. svatí) hrají kuželky = hřmí.

32.29 *Neurčité místní okolnosti – dynamické či statické:*

bloudit/běhat od čerta k ďáblu = 1. chodit z místa na místo, být unavený; 2. chodit bezcílně; 3. bloudit; 4. shánět něco; chodit/běhat apod. po všech čertech = po všech končinách; poslat někoho k čertu¹¹⁰ = s klením zahánět pryč (pro příznak klení je obrat zařazen také do sémantické třídy 32.11); jít ke všem čertům = jít pryč, kamkoliv¹¹¹; být v čerty = být pryč, být někde ztracený; jít v čerty (do pekla) = jít pryč.

32.30 *Nepříznivé okolnosti:*

¹¹⁰ Srov. poslat něco k čertu = hodit něco za hlavu.

¹¹¹ Srov. Šlo to ke všem čertům = zničilo se to; Ke všem čertům = klení.

Tato sémantická třída shrnuje frazeologické obraty, které vyjadřují (většinou obecně pojaté) nepříznivé okolnosti, nepříjemnou či nebezpečnou situaci, potíže apod.:

být na čertově výměnku = mít se špatně; Hned byl čert vápeníkem = hned bylo zle; Už je čert odvázan = dostali jsme se do nepříjemné situace; Čertem jsi se potázal = špatně jsi pochodil; Trn v noze, myš v strouze, čert mezi babami: kde to přebývá, tam dobře nebývá.

Bázové slovo se objevuje také ve výrazech vyjadřujících špatnou, neschůdnou cestu nebo nevhodný přístup někam. Od frazeologismů zařazených do sémantické třídy 32.29, vyjadřujících neurčitě místní okolnosti, se tyto obraty liší tematizováním nebezpečných, nepřístupných míst (byť třeba zároveň i neurčitých):

Vršek, jako by tam čerti baby do pekla tahali = srázný vrch; Tady čert vozil svou mámu = je tu špatná cesta; chodit/jezdit, kudy čert káže = chodit po nebezpečných místech; po čertech d'áblech = po různých nepřístupných a vzdálených cestách.

32.31 *Zmar:*

Bázové slovo „čert“ bylo rovněž dohledáno ve frazému vyjadřujícím zmar a ve frazému, jenž je pronášen jako reakce na zmaření něčeho:

Všecko to šlo k čertu = zničilo se to; Čert to/ho/něco vzal/vem = nic není nenahraditelné, už se tím nebudu trápit, zabývat.

32.32 *Marné, zbytečné počínání:*

Následující excerpovaný obrat jako celek vyjadřuje marnost, zbytečnost počínání. Tento příznak nelze zobecnit pro postavu čerta. Z implicitního významu frazému lze ovšem zpětně vyvodit jinou informaci: čert nebude chodit do kostela (na ofěru – darovat peníze na církevní účely). V této souvislosti uvádíme, že ve frazémech tematizujících strach (32.13) se odráží skutečnost, že čert se bojí kostela (kříže a svěcené vody). Z obratu spadajícího do této sémantické třídy však lze pro postavu čerta vyvodit jiný příznak než strach: obrat implicitně vypovídá o neslučitelnosti čerta a kostela:

nosit čerta na ofěru = utrácet peníze nadarmo, zbytečně.

32.33 *Náhodné počínání:*

dát to čertovi na ofěru = zkusit to nazdařbůh, jen tak, náhodně. Z daného frazeologismu lze, podobně jako u výše uváděného obratu, vyvodit implicitní příznak pro samotnou postavu čerta – neslučitelnost s kostelem a církevních záležitostech obecně: nelze předpokládat, že by čert daroval cokoliv na církevní účely.

32.34 *Podřadné, druhořadé činnosti:*

Z následujícího dohledaného frazému lze vyvodit informaci, že nouze vede leckdy k podřadným, druhořadým činnostem či ke spokojení se s málo příznivým řešením:

V nouzi čert i mouchy lapá = z nezbytnosti se lze spokojit i s málem nebo s málo příznivým řešením či s vykonáváním podřadné práce. Z daného frazeologismu ovšem nelze zobecnit, že čert lapá mouchy.

32.35 *Smrt, umírání:*

Excerpovány byly také frazeologismy s významem věci posledních (smrt, umírání). Tuto sémantickou třídu spojuje význam smrti či umírání, vyjevující se z frazeologismů jako komplexních jazykových jednotek. Pro bytost označenou bázovým slovem však nelze vydělit rys umírání, ale (posmrtné) trestání/odnášení hříšníků. Kvůli tomuto implicitnímu, zpětně vyvozenému příznaku bázového slova, tj. trestání a odnášení hříšníků, zařazujeme tyto obraty též do sémantické třídy 32.12:

Čert na něho už šije pytel¹¹² = brzy zemře; Už se na něho chystá/strojí čert = o zlém člověku: brzy umře; Vzal ho ďábel za starý dluh; Už ho čerti melou/smaží/praží/perou/žerou/ odnesli apod. = hříšník už je po smrti; Čert se ho už dočkal; Čert ho už odnesl/vzal = o špatném člověku: už umřel; Čert o něho nestojí a Pánbůh ho nechce = je to zlý člověk; říká se patrně hlavně o tom, kdo dlouho umírá.

32.36 *Lakota:*

třást se na korunu/krejcar/peníze jako čert (na hříšnou duši).¹¹³ Pro postavu čerta lze ovšem implicitně vyvodit skutečnost, že „se třese“ na duše hříšníků. Proto je daný drzém zařazen též do sémantické třídy 32.12. Opálil by čerta prázdným měchem = je lakomec; Co jednou čertu a lakomci v hrdlo přijde, toho žádný nevykoupí. (Pro postavu čerta lze implicitně vyvodit jiný příznak než lakotu – nemilosrdnost: jakéhokoliv hříšníka se zmocní, toho již nepustí. Obrat je proto zařazen též do sémantické třídy 32.12).

Frazém být lakomý jako čert byl zařazen do subkorpusu B, neboť bázové slovo zde vyjadřuje velkou míru pojmenovávané vlastnosti, čili nereferuje k pohádkové bytosti samé.

32.37 *Lenošení, ledabylost:*

¹¹² Srov.: Čert naň ušil plachtu = stihl ho trest.

¹¹³ Podle populární katolické mytologie čert všemožně usiluje o získání duše hříšníků.

Bázové slovo se vyskytuje také ve výrazech vyjadřujících příznaky nicnedělání, oddávání se nečinnosti, případně nedbalé dělání něčeho:

Zahálka je čertův polštář = lenošení narušuje morálku; dělat něco, aby d'ábel / čert čertu za zlé neměl = jen aby se neřeklo, ledabyly.

32.38 *Fyzické nedostatky, případně nemoci:*

Čert na něm mlátil/tloukl hrách = má neštovice; Jedním okem kouká do pekla a druhým ke všem čertům = šilhá.

32.39 *Ošklivost, případně též špinavost:*

Utekla čertu z bělidla = je nehezká, černá, špinavá

Bázové slovo „čert“ ve frazému být ošklivý/šeredný/škaredý jako čert/d'ábel (= být nepříjemně ošklivý) nerefereje k pohádkové bytosti, ale nese příznak velké míry tematizované vlastnosti, zde konkrétně intenzifikuje rys ošklivosti, přičemž zastupuje adverbium „nepříjemně“. Obrat je tedy zařazen do subkorpusu B.

32.40 *Strojení se, úprava zevnějšku:*

Vdovec našel čertův kartáč = strojí se; Vdově někdy čert štětky půjčuje, a vdovce sám češe = oba se rádi strojí, aby se zase líbili.

32.41 *Výběr bez kritérií:*

Nevybírá: z kraje, jak čert židy/sedláky bere = bere bez výběru jednoho po druhém.

32.42 *Neodbytnost, dotěrnost:*

Toho nevykouříš ani čertovým hovnem = je velmi dotěrný.

32.43 *Upovídánost apod.:*

Čerta by z pekla vyloudil = má dobrou vyřídilku; Ta ví, kde čert večeří = je klevetnice; Ani sám by toho čert na holi nepřeskočil = Těch klevet!

32.44 *Nutnost jasného a jednoznačného vyjadřování:*

Vaše řeč budiž ano, ano, ne, ne, a co nad to je, od d'ábla je = mluvíte vždy jasně a jednoznačně.

32.45 *Nutnost hledět si svých záležitostí:*

Pán Bůh spáril/stvořil volky, čert spolky (hled' každý sám své tobolky) = hled' si svého.

32.46 *Pevné rozhodnutí nebo naopak nejistota realizace:*

Bázové slovo se vyskytuje v řadě frazémů vyjadřujících pevné rozhodnutí, „v každém případě“:

Udělám to, i kdyby čert na koze/praseti jezdil/skákal; Kdyby byl čert na čertu/d'ábel na d'áblu = Kdyby čert na čertovi stál = Kdyby čert na žebrákovi jezdil = Kdyby v tom čerti byli.

Bázové slovo „čert“ bylo nalezeno také v jednom frazému vyjadřujícím nejistotu realizace záměrů: Je to ještě u čerta = je to ještě nejisté.

32.47 *Zpytování svědomí:*

Léhá na čertově plachtě = má špatné svědomí.

32.48 *Vzít si něco na starost:*

čerta za rohy držet (slovenské) = vzít si na starost.

32.49 *Komihání nohama:*

Kolíbá čerta = komíhá vsedě nohama.

32.50 *Počet bez pevných mantinelů:*

leč čert, leč dva = o jednoho víc, nebo méně, to už je jedno.

32.51 *Bohatství:*

Bohatý, rohatý = význam daného spojení nebyl ve frazeologických slovnících specifikován. Usuzujeme, že obrat vyjadřuje, že kdo je bohatý, ten své bohatství nabyl nečestným způsobem, čili má nějaké spolky s čertem. Z daného frazeologického spojení tedy nelze vyvodit závěr, že by byl přímo čert bohatý.

32.52 *Žert:*

Korpusovou část excerpce s bázovým slovem referujícím k postavě pohádkového čerta uzavírají žertovná pořekadla a přísloví:

Čert neví, kde má ženská brousek / kde má ženská poslední brousek? (Odpověď: Na bříše, ježto nabrousivše nůž o kamna obyčejně o zástěrku na bříše jej otírávají.); Čert oběti pobere, ale oltář zůstane = věno se brzo rozkutálí, ale žena zůstane na krku.

B) Subkorpus B shrnuje takové frazeologické obraty, v nichž bázové slovo neodkazuje k pohádkové postavě čerta, tj. k nadpřirozené bytosti v podobě člověka s chlupy, rohy, kopytem a ocasem a pobývající v pekle, ale má jiné významy. Obrat jako celek pak netematizuje atributy pohádkové bytosti ani nevyjadřuje situační okolnosti nebo komunikační či jiné funkce spojované s pohádkovou bytostí.

Výraz „čert“ může označovat *zápor* (*nikdo, nic*) (SSJČ, 2011b). Tento význam nese bázové slovo v následujících frazémeh:

Čert věř ženám = nikdo nevěř ženám; Čert mu věř = nevěř mu; Čerta starého ti to pomůže = nepomůže ti to; Čerta starého někomu dát = nic nikomu nedat; nestojí za čerta = nestojí za nic; Čerta víme, co v něm rachotí = nevíme; To ti čerta starého pomůže = nepomůže ti to; Stojí to za starého čerta = nestojí to za nic; Je po tom sto čertů = nestojí to za nic; Čerta na tom/něm záleží = nezáleží na tom; Ani čert tomu nerozumí = nikdo; (udělat něco), až čert umře a peklo shoří = nikdy; Drží slovo jako čert půst = nedrží; Chlupatého čerta dbám = nedbám; Čerta tomu rozumím = nerozumím; neříct čerta ani d'ábla = neříct nic; Čert kuší věř, když jest napjata = nevěř; Čert ví, kdo/co/který/jaký/čí/kam/kde... atd. = nevím, kdo...atd. Nebojí se ani čerta = nikoho; Měl by platiti, a peníze u d'ábla = neplatí.

Obdobná situace nastává také u frazeologismů, v nichž bázové slovo nese význam *někoho/něčeho neurčitého, libovolného*. To se projevuje v následujících obratech:

... nebo kterým čertem = dodatek k něčemu předchozímu; význam: „nevím čím; čímkoliv“; nějakým čertem = něčím; (co tu je něčeho a) jakých čertů ještě / kterého čerta ještě = čeho dalšího; Který čert? = v otázce po původci něčeho nepříjemného.

Do tohoto subkorpusu řadíme také frazeologické obraty, v nichž bázové slovo (nebo jeho synonymní či slovnědruhové varianty a deriváty) slouží k vyjádření měrových okolností: bázové slovo se tak stává nositelem významu *velká (či naopak malá) míra/množství něčeho* (SSJČ, 2011b). Na tomto místě podotýkáme, že velká míra vlastnosti je samozřejmě implicitní součástí také jiných příznaků (a tím i různých sémantických tříd ze subkorpusu A – např. „Rychlost, prudkost, horlivost“ – 32.6, „Divokost, neposednost, přemíra energie“ – 32.7 atd.), avšak v těchto frazémeh ze subkorpusu B jsou intenzita vlastnosti, děje či stavu, nebo množství něčeho vyjádřeny explicitně – a to jak ve výrazové části, tak v idiomatické části (tj. ve vyjadřovaném významu uvedeném ve frazeologických slovnících, a uváděných

tedy i u frazeologických jednotek v našem korpusu). Ve výrazové stránce těchto frazémů jsou velká míra či množství vyjádřeny pomocí intenzifikačních přirovnání (např. *jako čert* apod.¹¹⁴), adjektiv (*d'ábelský* apod.) či adverbii (*d'ábelsky, po čertech, na všechny čerty* apod.) a v sémanticko-funkční (idiomatické) stránce je tento příznak explicitně uveden prostřednictvím měrových adverbii (*hodně, velmi, intenzivně* apod.) či měrových adjektiv (*velký, mimořádný* apod.):

Bolí/štípe/pálí/zebe/píchá (...) to jako čert / d'as / všichni čerti / d'ábel = hodně; Mrzí mne co čert = hodně; Je to tvrdé jako čert = hodně tvrdé; být hořký jako čert = velmi hořký; být pyšný jako čert = velmi pyšný; být lakomý jako čert = být čertovsky lakomý = být velmi lakomý; Klouže to jako čert = velmi to klouže; nadávat/klít jako čert/d'ábel = sprostě a intenzivně nadávat; řádit jako čert = velmi se zlobit, rozčilovat; smdět jako čert/d'ábel = velmi zapáchat; být ošklivý/šeredný/škaredý jako čert/d'ábel = být nepříjemně ošklivý; d'ábelský křik = velký křik; být divoký/vzteklý jako d'ábel = být d'ábelsky vzteklý/zuřivý = být velmi divoký/vzteklý, chovat se velmi divoce a agresivně; mít něčeho na všechny čerty = mnoho; děti jako čertů = mnoho; být po čertech drahý = být velmi drahý; (být) po čertech chytrý/mazaný = být velmi chytrý, obvykle jednat ve svůj prospěch (pro explicitní tematizování chytrosti je obrat zařazen také do třídy 32.8); d'ábelská chytrost = mimořádná rozumová schopnost či důvtipnost (pro explicitní tematizování chytrosti je obrat zařazen také do třídy 32.8); d'ábelsky chytře = velmi promyšleně a záludně, často ve snaze nachytat někoho (pro implikovaný rys záludnosti je obrat zařazen také do sémantické třídy 32.4 a pro explicitní tematizování chytrosti je obrat zařazen též do třídy 32.8); být chytrý/mazaný jako čert = velmi mazaný; čertovsky mazaný (pro explicitní tematizování chytrosti je obrat zařazen také do třídy 32.8).

Pouze jeden excerpovaný frazém vyjadřuje *malou míru* něčeho: čerta platný = málo platný.

C) Obraz čerta se vyskytuje také v ustálených obrazech nefrazeologické povahy. Jde jednak o dvojslovné či víceslovné termíny, nebo o slovní spojení z nomenklatury obchodní či výrobní - tj. označení různých druhů zboží, výrobků, zařízení, ale i rostlin a zvířat:

- Bázové slovo čert v *lidových nebo terminologických názvech rostlin*:

¹¹⁴ Do subkorpusu B řadíme pouze takové frazeologické obraty s komponentem *jako čert* (apod.), u nichž byl ve frazeologických slovnících vymezen význam velké míry či množství. Neřadili jsme sem tedy automaticky všechny formálně obdobné frazémy. Srov. např. Je na mě jak luciáš = je na mě velmi přísný, zlý (subkorpus A, sémantická třída 32.1; bázové slovo zde referuje k bytosti čerta a implikuje přísnost, zlobu. Tento příznak lze zpětně spojit s pohádkovou bytostí čerta: čert je přísný, zlý), kdežto např. být lakomý jako čert (subkorpus B, neboť bázové slovo zde nerefereje k pohádkové bytosti, ale vyjadřuje intenzitu jiného komponentu v daném frazému = být velmi lakomý).

čertův spár/spárek = plavuň vidlák; čertovo žebro = kaprad'; Bot. hřib satan = jedovatý hřib se světlým kloboukem, na spodu karmínově červeným; rouškatá houba z čeledi chorošovitých (*Boletus satanas*); Bot. čertkus luční = luční bylina s hlávkami modrých kvítků a s krátkým, jakoby ukousnutým oddenkem; bot. rod *Succisa*: č. luční; složené slovo čertiroh (vyskytující se v pohádkách) označuje kouzelnou bylinu, která plní přání; čertovo lejno = droga *asa foetida*¹¹⁵ = asa smrdutá; geol. čertovo břemeno = typ vyvřelých hornin (durbachitů).

- Bázové slovo čert v *terminologických názvech zvířat*:

Zool. d'ábel medvědovitý = savec z čeledi vačnatců dravých (*Scarophilus ursinus*); Zool. mořský d'as = jedlá mořská ryba, rod ryb ostnoploutvých (*Lophius piscatorius*).

- Bázové slovo čert v *lidových názvech příslušníků určitého etnika*:

Rudý d'ábel = Indián.

- Bázové slovo čert v názvech škodlivých věcí: čertův likér = druh lihoviny, rum, jeřabinka apod. Podotýkáme na okraj, že v tomto případě nejde o frazeologické sousloví, jako tomu bylo u formálně blízkých frazeologických sousloví uvedených v sémantické třídě 32.3, tj. v (lidových) názvech různých ošidných věcí, jevů, špatných bytostí apod. V případě tohoto frazému jde o primární pojmenování určitého druhu kořalky, zatímco v obrazech ze sémantické třídy 32.3 jde o pojmenování sekundární (např. hrací karty = primární pojmenování x čertovy obrázky = sekundární pojmenování hracích karet).

- Doplňujeme také to, že v zemědělském slangu (tedy nikoliv ve frazeologii) je bázovým slovem „čert“ pojmenováván *vyorávač brambor*. Složenina „hasáčert“ pak představuje technické zařízení na přesívání mouky, kdežto přeneseně je pak tímto obratem označována *zlá žena*.

Excerpce frazeologických obrátů s bázovým slovem čert zakončujeme výpisem pěti obrátů, u nichž neznáme jejich přesný význam, a proto je neřadíme do žádné z výše uvedených sémantických tříd. Tyto frazémy byly excerpovány z Čelakovského (1949) a ani sám autor neobjasňuje jejich smysl. U jednoho takového frazému dokonce v poznámce uvádí, že význam obrátu mu není znám. V jiných souborech frazeologismů, z nichž jsme excerpci prováděli, se tyto příklady nevyskytují, s výjimkou prvního uvedeného, který zmiňuje též V. Flajšhans. Ovšem ani on nepodává výklad tohoto frazému.

¹¹⁵ Asa smrdutá či asant neboli čertovo lejno je rostlina, která produkuje intenzivně páchnoucí pryskyřici a je hojně používána v perské a indické kuchyni, kde nahrazuje česnek a cibuli.

Jest čert a dvě neděle; Čert ze sítí piští a z houští střelu pouští;¹¹⁶Čert starý, a proto dobrý není; Trhl čert na Boha svého; To je čert a ne kukačka!

¹¹⁶ Sám Čelakovský (1949, s. 32) u tohoto frazeologismu uvádí, že neví, co přesně znamená. Domnívá se však, že slovem *sítí* se naráží na *sytost* a slovem *houští* zase na *hojnost, bohatství*.

6. REKONSTRUUJÍCÍ ČÁST 2

Frazeologický obraz pohádkové bytosti čerta z tematické třídy 32

Stejně jako v případě tematických tříd 1.–31., i v této 32. tematické třídě byly z hlediska reference dohledány obraty trojího typu:

1) Frazeologické obraty (následně zařazené do subkorpusu A), v nichž bázové slovo referuje k pohádkové bytosti a jež jako celek tematizují atributy (také) s těmito bytostmi spojované. Tyto atributy se vyjevují z explicitního vyjádření (např. Čert mu to našeptal/napískal/nahodil/navalil/spískal/dal na harc apod. = čert ho pokoušel, poradil mu to), nebo se vyzumívají implicitně (např. Co jednou čertu a lakomci v hrdlo přijde, toho žádný nevykoupí. = pro postavu čerta lze implicitně vyvodit nemilosrdné trestání hříšníků: jakéhokoliv hříšníka se zmocní, toho již nepustí). Součástí subkorpusu A jsou dále frazémy, v nichž bázové slovo referuje k pohádkové bytosti, ale obraty jako celek mají jiný význam (referují k jiné skutečnosti, tj. netematizují atributy spojované s pohádkovou bytostí, např. Kolíbá čerta = komíhá vsedě nohama). Zařazeny sem byly také frazémy, které sice bázové slovo referující k pohádkové bytosti neobsahují, avšak jako celek tuto pohádkovou bytost pojmenovávají a tematizují nějaký její příznak (např. zlá moc = čert, ďábel).

V tematické třídě ČERT se v mnohých sémantických třídách vyskytují frazémy, z jejichž významu lze usouvztažnit nějaký příznak nejen s tím, kdo daný atribut vykazuje a ke komu frazém jako celek referuje, ale jakoby zpětným logickým krokem lze tento příznak usouvztažnit též s referentem samotného bázového slova a na základě toho také označit čerta za nositele či původce daného atributu. Hovoříme tak o implicitním (zpětném) vyvození daného příznaku pohádkové bytosti. Výsledkem excerpcí tohoto typu jsou sémantické třídy 32.1–32.25.

Jak jsme již upozorňovali v kapitole 5., mnohé sémantické třídy 32.1–32.25 však shrnují excerpce dvojího typu: jednak ty, v nichž je daný příznak usouvztažitelný přímo s pohádkovou bytostí čerta (a zároveň usouvztažitelný i s tím, ke komu frazém jako celek referuje), a jednak ty, v nichž je tentýž příznak (vyjevující se zase z jiných excerpcí v rámci téže sémantické třídy) usouvztažitelný pouze s tím, ke komu obrat jako celek referuje (tedy nikoliv s bázovým slovem referujícím k pohádkové bytosti). Oba tyto typy excerpcí jsou v Korpusové části 2 s komentáři odlišovány a v této Rekonstruuující části 2 reflektovány.

2) Excerptovány byly také frazeologické obraty (následně zařazené do subkorpusu B), v nichž bázové slovo „čert“ nereferuje k pohádkové bytosti, a frazém jako celek tedy netematizuje atributy této pohádkové postavy (např. nestojí za čerta = nestojí za nic).

3) Vypisovány byly konečně i obraty nefrazeologického typu (následně zařazené do subkorpusu C) obsahující bázové slovo. Jde o lidové či terminologické názvy či o slangové výrazy (např. lidový název pro kaprad': čertovo žebro; botanický název hřib satan = jedovatý hřib se světlým kloboukem, na spodu karmínově červeným; rouškatá houba z čeledi chorošovitých (*Boletus satanas*); v zemědělském slangu je bázovým slovem „čert“ pojmenován *vyorávač brambor* atd.).

Z excerptů se vyjevilo, že některé frazeologické obraty mají pro danou formu více různých významů. Např. frazeologismus hotový/učiněný ďábel nese význam 1. krutý, nepříjemný člověk, ale také: 2. živý, bujný člověk. Do výsledného přehledu o počtu excerptovaných obrátů s bázovým slovem „čert“ (v tabulce níže) započítáváme obraty na základě formy, tedy vždy jen jedenkrát. Sémantickou variabilitu pak, stejně jako v případě pohádkových bytostí z tematických tříd 1.–31., zohledňujeme jednak v korpusové části (zařazováním daných obrátů do vícero sémantických tříd) a jednak při samotném rekonstruování obrazu pohádkové bytosti „čerta“ v české frazeologii. Např. tedy uváděný frazém hotový/učiněný ďábel byl zařazen do sémantické třídy 32.1 *Zlo, zlé úmysly, (zlomyslné) škození* i do sémantické třídy 32.7 *Divokost, neposednost, přemíra energie* a ve výsledném jazykovém obrazu čerta se na základě tohoto frazému objevuje spojitost se zlem, zlobou, ale též s divokostí a přemírou energie.

Do frazeologického obrazu čerta tak promítáme všechny atributy, které lze z logiky významu frazeologické jednotky zpětně spojit s pohádkovou bytostí samou. Stejně jako v předchozích tematických třídách, tak i v případě tematické třídy ČERT vyvozujeme z některých frazémů další zajímavé informace, jež se však na jazykovém obrazu pohádkové bytosti nepodílejí. Z pragmatické složky jejich významu totiž vyplývají okolnosti užití těchto frazeologických obrátů, zejména specifikace komunikační situace, příznakové komunikační funkce a postoj mluvčího ke sdělované skutečnosti i k obsahu sdělení.

Následující tabulka přináší přehled o počtech dohledaných frazémů k bázovému slovu „čert“. Číslo ve sloupci I. udává celkový počet všech dohledaných frazeologických obrátů v dané tematické třídě (tj. součet frazémů ze subkorpusů A a B). Číslo ve sloupci II. pak uvádí počet frazémů, v nichž bázové slovo referuje k pohádkové bytosti (tj. součet frazémů jen

ze subkorpusu A). Číslo ve sloupci III. pak představuje počet frazeologických jednotek, které ze subkorpusu A mohly vstoupit do rekonstrukce obrazu čerta v české frazeologii, neboť utvářejí výsledný obraz této pohádkové bytosti. Které frazeologické obraty vstoupily a které naopak nebyly zařazeny do rekonstrukce obrazu pohádkové bytosti čerta v české frazeologii, důsledně uvádíme v Korpusové části 2 v jednotlivých sémantických třídách.

Tabulka č. 2 s počty excerpce

Table n. 2 with quantity of Excerpts

Pohádková bytost	I.	II.	III.
ČERT	345	301	210

S pohádkovou postavou čerta jsou v české frazeologii spojovány následující atributy (uvedené též v Korpusové části 2 v sémantických třídách 32.1–32.25):

Nositel těchto vlastností bývá neposedný, divoký, živý a plný energie, popř. rozpustilých nápadů (Všichni čerti s ním šijí; Je to kvítko z čertovy zahrádky; mít čerta v těle), (být jako čert). Zpodobován bývá také jako bytost vyznačující se velkou rychlostí, horlivostí, prudkostí až zběsilostí pohybu (vyletět odněkud jako čert (z pekla); vyskočit/vyletět jako čert/čertík ze škatulky/z krabičky).

Čert je dále českou frazeologií nahlížen jako poťouchlý (čertova podšívka) až darebácký a uličnický (Čerti/čertovina mu koukaj/koukají/kouká z očí / z každého oka). Často bývá zpodobován jako špatný rádce či pokušitel (Čert mu to našeptal; Čert mu nedal dobře dělat; Anděl v pravdě pomáhá a čert ho ke lži nabádá.), jako bytost skrývající v sobě nečekané nebezpečí, záludnost, ošidnost (Čerti/čertovina mu koukaj/koukají/kouká z očí / z každého oka), mnohdy také jako trvale škodící, nepolepšitelná a zlomyslná postava (Čert vždycky čertem bude; Čert čerta káže). Škození ze strany čerta může mít také podobu odcizování věcí. Cílem takového jednání tedy není „krádež“ sama o sobě, ale škození jako takové (Čert na tom má ruku / na tom sedí = o věci, kterou nelze najít). Ojediněle je čert v české frazeologii spojován s rysem násilí (Nedarmo čert svou mateř bil, že se neuměla vymluviti).

Čert bývá vzteklý (Berou ho všichni čerti), rozzlobený nebo zamračený (koukat (se)/tvářit se/mračit se jako belzebub/lucifer/čert).

Mnohé frazémy s bázovým slovem „čert“ se také užívají v reakci na nezdár, nepříjemné překvapení a při klení. Tyto frazémy netematizují žádné atributy čerta (nepodílejí se tedy na jazykovém obrazu čerta), ale jsou vázány na situační kontext, v němž jsou

pronášeny. Pragmatické složky vyjadřovaného významu odrážejí emocionální a evaluativní postoj mluvčího k promluvvové situaci, a vyjadřují tak různé komunikační funkce (Čert aby do toho...!; K čertu (se vším/s ním/tím)!; U všech čertů / u čerta ...!; Aby ti čert hlavu strhl! Kterej čert v tom vězí? To nám byl čert dlužen).

S čertem je v české frazeologii dále spojována lež, faleš či jakékoliv úmyslně klamné jednání či pokrytectví, neupřímnost (Lichva a lest dělá d'áblu čest; V andělské postavě čert!). Bývá také nevďěčný. Neoplácí dobro, pomoc apod. vděkem, ale spíše toto dobrodiní jen zneužije ve svůj prospěch (Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění/odvděčí; Když d'ábel byl nemocen, sliboval jest dobrým býti – a když ještě pozdraven, d'ábel horší nežli prve byl).

Někdy bývá lakomý (třást se na korunu/krejcar/peníze jako čert) či přímo nenasytý. Vstřícné jednání s takovým člověkem nevede k jeho uspokojení, ale bude chtít stále víc: s postavou čerta je v české frazeologii spojena tedy i neskromnost (Dej/Podej/Nastrč čertu prst a (hned) chce celou ruku / paži / tě celého).

Čert je velmi chytrý, mazaný až vypočítavý (být chytrý/mazaný jako čert; vědět, kde čert vejce snese).

Bývá nositelem také dalších vlastností. Je mlsný až vybíravý (být mlsný jako čert = být vybíravý, nikoliv „být velmi mlsný“). Z jedné excerpce se vyjevuje také rys nespravedlnosti (Čert vždycky na větší hromadu dává/klade).

Pokud jde o frazeologický záznam fyzických vlastností, pak čert bývá zpodobován jako nehezky či špinavý (být ošklivý/šeredný/škaredý jako čert/d'ábel) a jako bytost, která zapáchá (smrdět jako čert/d'ábel; Kde d'ábel nic nezmůže, aspoň zasmradí). Čertova černá barva se stává zdrojem pro označení snědého či tmavovlasého člověka, obvykle muže (být černý jako čert/d'ábel).

Čert je bytost žijící v pekle (kníže pekel / kníže pekelné), ale svou mocí zasahující na zemi: je to bytost všudypřítomná (Ďábel tkví v maličkostech). Ovšem i čert má v lidovém povědomí své hranice – bojí se kříže či svěcené vody. A tak intenzita strachu může být v české frazeologii vyjádřena např. formou přirovnání k čertovu strachu (bát se někoho/něčeho jako čert kříže / svěcené vody). Tato přirovnání jsou také analogicky užívána u sloves vyjadřujících důsledky, který z tohoto strachu plyne (vyhýbat se někomu/něčemu jako čert kříži / svěcené vodě; Utíká jako d'ábel před křížem).

Na základě excerpce z české frazeologie však nelze o čertovi jednoznačně říci, že by to byla bytost výhradně záporná. Na jednu stranu má sice velkou míru špatných vlastností a bývá zpodobován mj. také jako ztělesnění zla (zlá moc), na stranu druhou ale sleduje (hlídá) zlé lidi a jejich hříšné duše odnáší do pekla, či je jakkoliv jinak trestá (Zacházejí s ním jako

čert s hříšnou duší – tj. nešetrně; Jsi-li dobrý, méně na tobě čert má; Hřích d'áblu smích). Při tomto trestání může být čert až nemilosrdný (Co jednou čertu a lakomci v hrdlo přijde, toho žádný nevykoupí).

Mnohé frazeologické jednotky ze subkorpusu A (shrnuté do sémantických tříd 32.26–32.52) vyjadřují, s jakými dalšími atributy a skutečnostmi je bázové slovo „čert“ v české frazeologii spojováno, aniž by ovšem tyto příznaky postava čerta sama vykazovala a byla jejich nositelem či původcem. Obraty tohoto typu tedy frazeologický obraz pohádkové postavy čerta nevytvářejí:

Excerpovány byly obraty vyjadřující jako celek časové okolnosti (Když byl čert malý chlapec / malé pachole = dávno), neurčité místní okolnosti (jít v čerty (do pekla) = jít pryč), výroky o počasí (Čerti se (tam) žení = je velká vichřice) a pranostiky (Radši čerta než hřib před svatým Janem viděti, to se stele k hladu. = pranostika na 24. 6.), všeobecně nepříznivé okolnosti (být na čertově výměnku = mít se špatně; Čertem jsi se potázal = špatně jsi pochodil) či přímo pocity zmaru (Všecko to šlo k čertu) nebo marného počínání (nosit čerta na ofěru = utrácet peníze nadarmo, zbytečně). Z excerpce lze také vyvodit informaci, že nouze vede leckdy k podřadným, druhořadým činnostem či ke spokojení se s málo příznivým řešením: (V nouzi čert i mouchy lapá).

K dalším vyjadřovaným atributům, opět nikoliv takovým, které by bylo možno z daných frazeologických spojení usouvztažnit s postavou čerta samého, patří hrozící nebezpečí (To smrdí čertem), ledabylost (dělat něco, aby d'ábel/čert čertu za zlé neměl = jen aby se neřeklo), lakota (Co jednou čertu a lakomci v hrdlo přijde, toho žádný nevykoupí), pevné rozhodnutí (Udělám to, i kdyby čert na koze jezdil) či naopak nejistota (Je to ještě u čerta = je to nejisté), zpytování svědomí (Léhá na čertově plachtě = má špatné svědomí), neodbytnost (Toho nevykouříš ani čertovým hovnem), upovídánost (Čerta by z pekla vyloudil), identita (stejnost) někoho nebo něčeho (Je to čert jako d'ábel; Čert jako d'ábel, oba jsou černí), bohatství (Bohatý, rohatý = kdo je bohatý, ten své bohatství nabyl nečestným způsobem, čili má nějaké spolky s čertem).

Z některých excerpce se vyjevují různé potřeby, konkrétně nutnost (potřeba) jasného a jednoznačného vyjadřování (Vaše řeč budiž ano, ano, ne, ne, a co nad to je, od d'ábla je) nebo nutnost hledět si svých záležitostí (Pán Bůh spánil / stvořil volky, čert spolky (hled každý sám své tobolky)).

Bázové slovo „čert“ také slouží jako komponent ve frazémeh vyjadřujících fyzické projevy či vlastnosti, zejména fyzické nedostatky (Jedním okem kouká do pekla a druhým ke všem čertům = šilhá), nemoci (Čert na něm mlátil/tloukl hrách = má neštovice), nehezký a nečistý vzhled (Utekla čertu z bělidla), ale také komíhání nohama (Kolíbá čerta). V jednom frazeologickém obratu s bázovým slovem „čert“ je překvapivě tematizována snaha o úpravu zevnějšku, strojení se (Vdovec našel čertův kartáč).

Zcela ojediněle je v české frazeologii tematizováno náhodné počínání (dát to čertovi na ofěru = zkusit to nazdařbůh, jen tak, náhodně); náhodnost výběru (Nevybírá: z kraje, jak čert židy/sedláky bere), počet bez pevných mantinelů (leč čert, leč dva = o jednoho víc, nebo méně, to už je jedno), věková diference (Když se tvůj čert narodil, můj už chodil okolo lavice) a brání si něčeho na starost (čerta za rohy držet). Bázové slovo „čert“ je také komponentem v jediném dohledaném žertovném pořekadle dialogického typu (Čert neví, kde má ženská brousek. Odpověď: Na břicho, ježto nabrousivše nůž o kamna obyčejně o zástěrku na břicho jej otírávají).

Dohledány byly konečně i frazémy, jež s využitím bázového slova „čert“ slouží k vyjádření posledních věcí (zlého, hříšného) člověka, tedy smrti a umírání (Už ho čerti melou; Už se na něho chystá/strojí čert = o zlém člověku: brzy umře).

Ze snahy o co nejúplnější soupis frazémů s „čertovskou tematikou“ jsme do našeho korpusu zařadili i obraty, které i přes to, že obsahují bázové slovo „čert“ (v různých tvaroslovných, synonymních a slovnědruhových variantách), jeho frazeologický obraz nevytvářejí, neboť nejen obrat jako celek, ale ani samo bázové slovo nereferuje k pohádkové postavě, nýbrž má jiný význam. Tyto obraty jsou součástí subkorpusu B:

Patří sem zaprvé frazeologická spojení, v nichž bázové slovo „čert“ označuje *zápor*: *nikdo, nic* (Čert věř ženám = nikdo nevěř ženám; To ti čerta starého pomůže = nepomůže ti to).

Zadruhé je to případ frazeologismů, v nichž bázové slovo „čert“ nese význam *někoho/něčeho neurčitého, libovolného* (... nebo kterým čertem = dodatek k něčemu předchozímu; význam: „nevím čím; čímkoliv“; nějakým čertem = něčím).

Do třetice jde o takový typ frazeologických jednotek, v nichž bázové slovo „čert“ slouží k vyjádření měrových okolností: intenzita vlastnosti, děje či stavu, nebo množství něčeho jsou přitom vyjádřeny explicitně – pomocí intenzifikačních přirovnání (např. ...*jako čert* apod.), adjektiv (*d'ábelský* apod.) či adverbii (*d'ábelsky, po čertech, na všecky čerty* apod.) a v sémanticko-funkční (idiomatické) stránce je tento příznak explicitně uveden

prostřednictvím měrových adverbii (*hodně, velmi* apod.) či měrových adjektiv (*velký, mimořádný* apod.): (*Bolí/štípe/pálí/zebe/píchá (...)* to jako čert / ďas / všichni čerti / ďábel = hodně; *ďábelský křik* = velký křik; *být po čertech drahý* = být velmi drahý) atd. Pouze jeden excerpovaný frazém vyjadřuje *malou míru* něčeho (*čerta platný* = málo platný).

Stejně jako u tematických tříd uvedených v Korpusové části 1, i u této tematické třídy z Korpusové části 2 s komentáři uzavíráme excerpované obraty subkorpusem C, v němž shrnujeme obraty nefrazeologického rázu, obsahující bázové slovo „čert“ (včetně různých tvaroslovných, slovnědruhových či synonymních variant). Jde tak o lidové či terminologické názvy a slangové obraty. Subkorpus C tak představuje pouze zpestření excerpce a obraty v něm zařazené se samozřejmě na výsledném obrazu čerta v české frazeologii nepodílejí.

Pohádkové bytosti ďábla se v polské frazeologii okrajově dotýkají A. M. Lewicki a A. Pajdzińska. Ve společné, teoreticky zaměřené stati *Frazeologia* (1993) věnují mimo jiné kratičkou pozornost světu prizmatem frazeologie a zmiňují, že svět je rozdělen na sféry dobra a zla. Dobro je ve frazeologii doménou Boha a andělů, zlo pak sférou ďáblů, Satana, pekla. Zatímco však anděl je, podle autorů, trvale spojený s dobrotou, mírností, dokonalostí a krásou, „diabeł budzi ambiwalentne uczucia: chociaż jest zły i złośliwy, z powodu swej niezwykłej mocy, sprytu i przebiegłości bywa objektem ludzkiego podzimu. W polszczyźnie odnajdujemy też utrwalone przeświadczenie, że diabeł to upadły anioł (aniołek s różkami) kuszacy ludzi do grzechu (diabeł kogoś podkusił, ktoś zaprzedał duszę diabłu)“ [ďábel vzbuzuje ambivalentní pocity: ačkoli je zlý a zlomyslný, z původu své neobvyklé moci, chytrosti a mazanosti bývá objektem lidského obdivu. V polštině najdeme také fixní přesvědčení, že ďábel je padlým andělem (*anděl s růžky*), který láká lidi k hříchu (*ďábel někoho pokoušel, někdo zaprodal duši ďáblu*)] (Lewicki – Pajdzińska, 1993, s. 124). Ačkoliv další informace o postavě ďábla autoři neuvádějí, ani nedokládají svá tvrzení přímými excerpce z frazeologických slovníků, je již z těchto několika málo uváděných atributů zjevné podobné ambivalentní vnímání této postavy v polském i českém prostředí.

Postava čerta motivovala k výzkumům také Annu Gálisovou, která této postavě věnovala studii *Obraz čerta v slovenskej frazeológii – rozostrené hranice medzi mytológiou, kresťanstvom a populárnou kultúrou* (2020).

7. ZDŮVODNĚNÍ ROZDÍLŮ V ŘAZENÍ NĚKTERÝCH FORMÁLNĚ OBDOBNÝCH FRAZÉMŮ

Během excerpcování daného materiálu se ukázalo, že česká frazeologie je natolik strukturně i sémanticky různorodá, že bylo třeba vyrovnat se s určitými klasifikačními složitostmi: některé frazeologické obraty, v nichž báze slovo či bázev slovní spojení referuje k pohádkové bytosti, nebylo možné roztrždit na základě sémantického rysu vyvoditelného z věcného (pojmového, nočního) významu těchto frazémů, neboť netematizují žádné vlastnosti či jiné atributy (činnosti, stavy), jež by z logiky významu frazeologické jednotky bylo možné zpětně usouvztažit s pojmenovávajícími pohádkovými bytostmi. Takovéto obraty tedy byly zařazeny do samostatných sémantických tříd na základě pragmatických složek významu, jež se podílejí na zapojení frazeologické jednotky do kontextu. Tyto frazémy odrážejí situační okolnosti, za nichž jsou pronášeny (např. Král je mrtvý, ať žije král! = situace je stejná, nic se nezměnilo), a vyjadřují komunikační funkce, postoje, případně též konotace, jež vyplývají z užití frazeologické jednotky v daném kontextu (např. obraty užívané k svolávání slávy: Ať žije král!, k vyjádření údivu či zděšení: Pro pána krále! apod.). V případě frazeologických obrátů odrážejících hodnotící postoje a emoce (včetně klení) hovoříme o emocionální a evaluativní vrstvě pragmatické složky významu. O negativních konotacích svědčí užití některých bázev slov v kletbách a emocionálních frazémech zvolacího rázu. U těchto frazémů není prioritní propoziční obsah, ale expresivní komunikační funkce. Týká se to některých obrátů z tematické třídy DRAK a ČERT: např. tisíc draků (zastaralé) = výraz nevole; obdobný význam nese např. obrat K čertu!; Táhni ke draku = jdi pryč; obdobný význam nese např. obrat Jdi k čertu; To je na draka = je to špatné, neradostné, nevyvíjí se to uspokojivě; obdobný význam nese např. obrat Aby mě čert rozedřel/vzal! atd.

Některé frazeologické obraty vyjadřují jiné (tedy ne komunikační) funkce. Z excerpcí se vykazaly tři typy těchto funkcí: intenzifikační, strukturující a pojmenovací. Rozdíly v rozřazování excerpcí vykazují právě frazémy s intenzifikační funkcí. Tyto typy frazémů byly dohledány v tematických třídách KRÁL, DRAK a ČERT.

V této kapitole tedy budeme věnovat pozornost frazémům s intenzifikační funkcí a jejich klasifikaci v korpusových částech. Rozdíly v třídění těchto frazémů se odvíjí od skutečnosti, že nositelem intenzifikační funkce je v některých frazémech samo bázev slovo a v jiných případech pak celá propozice. Na několika konkrétních příkladech doložíme

různé formální typy frazeologických jednotek, jež s danými bázovými slovy plní intenzifikační funkci, a budeme se dále snažit ukázat, že identická či obdobná forma frazeologických jednotek lišících se pouze bázovým slovem („král“, „drak“ či „čert“) nemusí mít identickou či obdobnou sémanticko-funkční strukturu.

V případě frazémů se sémantickým příznakem „velká míra či množství něčeho“ můžeme zaznamenat tři typy obrátů.

1) Zprv jde o propoziční frazeologická spojení, v nichž uvedený příznak nese propozice jako celek (přičemž samo bázové slovo, jež je součástí dané propozice, referuje k pohádkové bytosti). Frazémy tohoto typu se vyskytují pouze v tematické třídě ČERT a jsou řazeny do subkorpusu A, do sémantické třídy *Velká či malá míra/množství něčeho* (32.9). Ve frazeologických obrazech tohoto typu přitom můžeme zaznamenat různé mezipropoziční vztahy¹¹⁷:

a) V některých frazémeh dochází k tzv. křížení propozic, přičemž některé tyto propozice mohou být nevětné. Nevětné propozice jsou vždy nominalizací větné propozice. Realizovány jsou dějovými substantivy, dějovými adjektivy, přechodníky nebo infinitivy. Např. ve frazému křičet, jako když ho všichni čerti berou je bázové slovo „čert“ součástí propozice *všichni čerti ho berou*. Tato propozice jako celek vyjadřuje intenzitu něčeho, co je tematizováno v jiné propozici daného frazému, tj. vyjadřuje intenzitu nevětné propozice *křičet*. Celé frazeologické spojení tak nese význam „velmi křičet“.

b) V jiných frazémeh dochází k inkorporaci jedné propozice do propozice jiné, a to ve funkci nějakého jejího participantu. Dokladem těchto typů frazeologických spojení je např. obrat Má všeho dost jako čert plev. Frazém jako celek nese význam „má všeho hodně“ (tj. tak hodně, jak hodně má čert plev; propozice *má všeho dost* je zesílena inkorporováním propozice *čert má hodně plev*, jež je ve výsledném frazému formálně vyjádřena jako větné přirovnání s elidovaným predikátem). Obdobným příkladem je též frazém Umí to jako všichni čerti = „umí to hodně“ (tj. tak hodně, jako umí hodně čert; propozice *umí to hodně* je zesílena inkorporováním propozice *všichni čerti to umí*).

c) V české frazeologii se také vyskytují takové typy propozic, které jako celek vyjadřují intenzitu něčeho, co sice není tematizováno v jiné propozici (jež by byla součástí frazému), ale co se vyjevuje ze situačního kontextu. Po formální stránce se tedy jedná o frazeologické obraty tvořené pouze jednou propozicí. Ovšem situační kontext lze vnímat

¹¹⁷ Mezipropoziční vztahy zde nahlížíme obdobně jako Josef Hrbáček (1994).

jako další (skrytou) propozici, neboť formálně vyjádřená propozice v těchto „situačních frazémeh“ nemá sama o sobě žádnou funkci, ale získává ji právě až v daném situačním kontextu. Příkladem může být frazém I čert by mu salutýroval, jehož význam je ve frazeologických slovnících vymezen jako „tak moc je něco zdařilé“. Vidíme, že frazém je formálně tvořen jen jednou propozicí. V ní je čert představitelem „něčeho velkého“, takže jeho salutýrování „má váhu“. Tím je intenzifikována míra jakékoliv vlastnosti, kterou frazém doplňuje, např. Je hezký/chytrý/pracovitý atd. (... že i čert by mu salutýroval). Způsob verbalizace situačního kontextu má pak přímý dopad na typ mezipropozičního vztahu. Výsledkem může být a) sémantická determinace propozic¹¹⁸, při níž je formálně vyjádřená propozice (tj. původní frazeologická jednotka) sémanticky závislá na situační propozici, aniž by propozice ztrácely svou formální autonomnost, např.: *Je chytrý. I čert by mu salutýroval.* b) Propozice mohou být též formulovány jako syntakticky nerovnocenné, a může tak docházet ke křížení propozic: *Je tak chytrý, že i čert by mu salutýroval.*

2) Zadruhé se vyskytují taková frazeologická spojení, v nichž samo bázové slovo nese význam „velká míra či množství něčeho“. Obraty tohoto typu se vyskytují pouze v tematické třídě ČERT a jsou zařazeny do subkorpusu B. Bázové slovo tedy nerefereje k pohádkové bytosti a propozice jako celek pak tematizuje jakýkoliv příznak, který je bázovým slovem intenzifikován. Např. frazém Klouže to jako čert nese význam „velmi to klouže“. V tomto případě (a v mnohých jiných, např. Bolí/štípe/zebe (...) to jako čert atd.) nelze uvažovat o inkorporaci jedné propozice do propozice jiné, tj. nelze říci, že by frazém vedle propozice: *klouže to/bolí to/štípe to/zebe to...* obsahoval též další propozici: *čert klouže/bolí/štípe/zebe...* Tyto typy frazémů mají jen jedinou propozici.

Ve frazémeh s intenzifikujícím bázovým slovem jsou intenzita vlastnosti, děje či stavu, nebo množství něčeho vyjádřeny jak ve výrazové části (tj. v jazykovém vyjádření), tak v části idiomatické (uvedené u jednotlivých frazémů ve slovnících české frazeologie jako jejich význam). Ve výrazové stránce frazému je intenzifikační příznak vyjádřen pomocí intenzifikačních přirovnání (*jako čert / jako všichni čerti / co čert* apod., např. být hořký jako čert = být velmi hořký), adjektiv (*d'ábelský*, např. d'ábelský křik = velký křik, tj. velká intenzita křiku) či adverbii (*d'ábelsky, čertovsky, po čertech, na všechny čerty* apod., např. mít něčeho na všechny čerty = mít něčeho mnoho). V idiomatické části frazému je intenzifikační

¹¹⁸ Josef Hrbáček (1994) v souvislosti se sémantickým podřazováním propozic užívá termín *sémantická subordinace*.

příznak vyjádřen měrovými adverbii (*hodně, velmi, intenzivně* apod.) či měrovými adjektivy (*velký, mimořádný* apod.).

Zajímavé je zjištění, že v české frazeologii lze najít formálně obdobná spojení s bázovými slovy „král“, „drak“ nebo „čert“, avšak frazémy nevyjadřují tytéž významy, byť by na první pohled nemusel být rozdíl ve významu hned patrný. Zajímavé je například srovnání frazémů s následující strukturou:

(být) + po BS (lokál sg./pl.) + ADJ.,

příčemž

(být) představuje infinitiv slovesa *být* a jakožto bezpříznakový tvar reprezentuje různé potenciální gramatické tvary slovesa v daných frazeologických obratech; kulaté závorky značí potenciální vypustitelnost tohoto slovesa;

po představuje českou předložku *po*;

BS (lokál sg./pl.) představuje bázové slovo ve tvaru 6. pádu jednotného či množného čísla;

ADJ. představuje adjektivum (v jakémkoliv tvaru).

Uvedená struktura je reprezentována např. následujícími frazeologickými obraty:

(být)¹¹⁹ po čertech chytrý = být velmi chytrý

Ale: Tys po draku chytrý = kletba (nikoliv ‘Tys velmi chytrý’) (PSJČ, 2007–2008c).

Srovnajme také frazémy se strukturou:

BS(ADJ.) + S,

příčemž

BS(ADJ.) představuje bázové slovo v adjektivní slovnědruhové platnosti;

S představuje substantivum v jakémkoliv tvaru.

Uvedená struktura je zastoupena např. následujícími frazeologickými spojeními:

d'ábelská chytrost = mimořádně velká chytrost (tj. velká intenzita této vlastnosti)

ALE: královská odměna = štedrá, hojná, vydatná odměna. (V tematické třídě KRÁL je uvedený příznak „velké míry něčeho“ implicitní součástí sémantické třídy 1.1 *Život v blahobytu, hojnost*); dračí símě = něco, co působí zlo a zkázu (adjektivum „dračí“ zde nemá intenzifikační funkci, ale implikuje zlo, zlobu. Frazém je tedy v tematické třídě DRAK zařazen do sémantické třídy 8.1 *Zlo, zloba, vzteklost až útočnost*).

¹¹⁹ Slovesné frazeologismy ponecháváme v takovém tvaru (neurčitým či naopak určitým), v jakém byly převzaty ze souborů české frazeologie a idiomatiky. Jak již bylo avizováno, infinitiv slovesa *být* zastupuje různé potenciální gramatické tvary slovesa v daných frazeologických obratech, tedy i např. 2. os. sg. indikativu přezenta se zájmenem: *ty jsi* (či složenou podobu tohoto tvaru, tj. *tys*).

Podíváme-li se v této souvislosti do SSJČ na vymezení významů hesel *čert*, *král* a *drak*, pak shledáme, že v případě hesla *čert* je uvedeno 7 různých významů, přičemž u významu pod číslem 5 je stanoveno, že výraz *čert* „označuje značnou míru, množství; velmi, mnoho“. Doloženo je to příklady jako „*dluhů bylo na čerty; je po čertech chytrý; peněz bylo po čertech málo*“ (SSJČ, 2011b). U hesel *král* a *drak* význam „velkého množství“ uveden není. Podíváme-li se dále na vymezení významů hesla *královský*, vidíme, že v SSJČ je uvedeno 5 různých významů, přičemž u významu pod číslem 5 je stanoveno, že výraz *královský* znamená „štědrý, hojný“, a je zde uveden příklad královská odměna (SSJČ, 2011i).

3) Zatřetí může být příznak „velké míry či množství něčeho“ také implicitní součástí konkrétněji vymezených příznaků. Např. některé frazeologismy z tematické třídy DRAK nesou implicitní příznak „velké míry“ v rámci konkrétněji vymezeného příznaku „velkého pracovního nasazení“: být do práce jako drak = být (velmi) horlivý, výkonný; dělat jako drak = být (velmi) pracovitý.

Podíváme-li se na vymezení významů hesla *drak* ve SSJČ (2011d), pak je zde uveden příklad Je do práce (do všeho) jako drak, přičemž toto spojení (obsažené též v různých frazeologických slovnících) je zařazeno pod význam číslo 1, tj. pohádková obluda, nikoliv „velká míra, množství něčeho“ (neboť, jak jsme již zmiňovali, tento intenzifikační význam je jakožto jeden z významů uváděn pouze v případě hesla *čert*). V idiomatické stránce těchto frazémů (tak, jak byly excerповány ze slovníků české frazeologie) také není explicitně tematizována „velká míra“ jako nutná součást významu: intenzifikační výraz je uveden v závorce, čímž je signalizována jeho vypustitelnost: být do práce jako drak = být (velmi) horlivý, výkonný. Bázové slovo „drak“ tedy není nositelem příznaku „velké míry či množství něčeho“. Srovnajme:

Spojení *jako drak* z frazému být do práce jako drak nelze vymežit samotným intenzifikačním výrazem „velmi“. Význam frazému nelze formulovat „být do práce velmi“,

Ale: Spojení *jako čert* z výše uváděných frazémů typu Bolí to jako čert lze vymežit intenzifikačním výrazem „velmi“, tj. význam frazému lze formulovat „velmi to bolí“.

Příznak „velké míry“ je pak v případě bázového slova „drak“ nepochybně implicitní součástí konkrétněji vymezeného příznaku *pracovní výkonnosti až horlivosti*, a zařazen tedy do sémantické třídy „*Pracovní výkonnost až horlivost*“ (8.4). Název této sémantické třídy odráží to, co z významu daných spojení plyne pro postavu označenou bázovým slovem. V tomto případě vyjadřuje spíše onu stránku vnitřního zaujetí, snaživosti, pracovního zanícení než vyjadřování kvantity konané práce samé.

Rovněž v případě tematické třídy KRÁL zaznamenáváme některé frazémy, jež příznak „velké míry něčeho“ zahrnují v rámci konkrétněji pojatých příznaků, konkrétně v rámci příznaků „štedrost, hojnost, vydatnost“. Dokladem je již výše uváděné spojení královská odměna. Obdobným případem pak je frazém královský plat.

Také v případě některých frazeologických obrátů z tematické třídy ČERT může být intenzita vlastnosti implicitní součástí konkrétnějších významů, jako např. *neposednost, přemíra energie* (např. být jako čert = být velmi neposedný, plný energie; frazém je tedy zařazen do sémantické třídy *Divokost, neposednost, přemíra energie* 32.7) či *rychlost, prudkost pohybu* (např. jet jako čert = jet rychle; vylétnout odněkud jako čert = vylétnout prudce; frazém je tedy zařazen do sémantické třídy *Rychlost, prudkost, horlivost pohybu* 32.6). Za zmínku stojí také frazém Ten je za/nad devět čertů = je chytrý. Frazém nenesl význam „velká míra, množství něčeho“, neboť jednak ve výrazové stránce frazému není uveden příznak, který by byl spojením *za/nad devět čertů* intenzifikován, a jednak z významu daného obrátu tak, jak je zde uveden a převzat z frazeologických slovníků, neplyne intenzifikace daného příznaku (v idiomatické stránce chybí intenzifikační výraz „velmi“ apod.). Frazém má pouze význam „je chytrý“, nikoliv „je velmi chytrý“, a je tudíž zařazen do sémantické třídy *Chytrost, mazanost, vychytralost* (32.8).

Vidíme tedy, že každý frazeologický obrát je jako celek jedinečný, a tak nelze uvést žádný komponent, jenž by v české frazeologii vždy (ve všech frazémeh) plnil intenzifikační funkci. Frazeologické jednotky s intenzifikační funkcí jsou realizovány rozličnou formální strukturou a naopak frazémům s touž nebo obdobnou formou nelze a priori a automaticky přiřazovat týž nebo obdobný významový průsečík či funkční směřování. Např. komponent *jako čert* má v některých frazémeh význam „velmi“, v jiných je pak implicitní součástí konkrétněji vymezeného příznaku a má význam „rychle“ či „prudce“, kdežto komponent *jako drak* nese význam „horlivý“; komponent *po čertech* nemá stejnou funkci jako komponent *po draku* (viz výše: Tys po čertech chytrý versus Tys po draku chytrý) atd.

8. ANALOGIE A KOMPARACE V PROFILOVÁNÍ JAZYKOVÉHO OBRAZU V TÉTO PRÁCI A V POLSKÝCH ENTOLINGVISTICKÝCH PŘÍSTUPECH

V této kapitole poukážeme na to, že námi navrhovaný způsob profilování jazykového obrazu, který představujeme na frazeologickém materiálu, a profilování jazykového obrazu realizované v polských etnolingvistických přístupech¹²⁰ mají několik společných rysů¹²¹:

1) Rozčleňování excerpce v rámci tematických tříd do subkorpusů A a B lze do určité míry chápat jako jistou obdobu výběru kategorizačního komponentu pro utváření profilu. Podstatu tohoto kategorizačního komponentu ilustrují J. Bartmiński a Niebrzegowska-Bartmińska (2007, s. 316) na (v naší práci již zmiňovaném) příkladu chrpy. Ta může být kategorizována jako rostlina, květina, bylina či plevel. Výběr kategorizačního komponentu (tj. zda jím bude rostlina, květina, bylina či plevel) pak ovlivňuje konkrétní podobu a strukturu profilu chrpy. V našem tematickém celku je tímto kategorizačním komponentem právě takový význam bazového slova či bazového sousloví, který referuje k pohádkové bytosti samé¹²². Forma bazového slova totiž v některých tematických třídách (KRÁL, KRÁLOVNA, ČARODĚJNICE, STRAŠIDLO, DUCH, LOUPEŽNÍK a ČERT) nese různé významy, čili slovo tak – coby jednota výrazu (formy) a významu – referuje k různým skutečnostem. V každém z těchto významů by bylo rozdílné celé schéma výkladu (tj. celá struktura kognitivní definice), neboť kognitivní struktury se u jednotlivých významů liší. Například v tematické třídě DUCH by byla jiná podoba a struktura profilu ducha jakožto antropomorfizované bytosti a ducha ve smyslu dechu, dýchání. Protože předmětem našeho zkoumání je frazeologický obraz pohádkových bytostí samých, znamená to, že kategorizačním komponentem relevantním pro utváření profilu pohádkových bytostí jsou pro nás jen takové významy bazových slov, jež referují k pohádkovým bytostem. Frazémy s tímto významem bazových slov jsou zařazeny v této práci do subkorpusu A. Významy bazových slov, jež referují k jiné skutečnosti než k pohádkovým bytostem, a jsou tedy součástí frazémů

¹²⁰ Např. publikace J. Bartmińskiego (2016, s. 86–88) uvádí příklady kognitivních definic hesel „strygoń“ a „deszcz“ (sice bez dokumentačního materiálu) připravených pro polský etnolingvistický slovník (SSSL).

¹²¹ Rozdíly v šíři zkoumaného materiálu v této práci (tj. frazeologická materiállová základna) a v polské etnolingvistice (folklor) nejsou v této souvislosti relevantní.

¹²² Na slovo nahlížíme jako na jednotu formy (výrazu) a významu. Forma slova pak v našem chápání referuje prostřednictvím svého významu k označované skutečnosti. Forma plysémního slova pak prostřednictvím svých různých významů referuje k různým skutečnostem. Vyjadřujeme-li se tedy v této kapitole dále v tom smyslu, že významy bazových slov referují k pohádkovým bytostem, nenegujeme tím skutečnost, že význam slova je jen jednou jeho stránkou, nutně vázanou na druhou jeho složku, tj. formu.

zařazených do subkorpusu B, se na profilování obrazu pohádkových bytostí nepodílejí. Je přitom samozřejmé, že nadřazené kategorie (tematické třídy) nemusí vždy nutně podléhat variabilitě: některé tematické třídy mohou obsahovat jen frazémy s významy bazových slov referujícími k pohádkové bytosti (a shrnovat tedy jen excerpce v subkorpusu A). Frazémy s bazovými slovy či bazovými souslovími shrnutými v subkorpusu B, a nereferujícími tedy k pohádkovým bytostem, jsou pak jen nedílnou součástí tematicky zaměřeného korpusu, ale frazeologický obraz pohádkových bytostí nevytvářejí.

2) V rámci kategorizačních komponentů jsou v polské etnolingvistice vymezovány různé významové podkategorie, tzv. *fazety*. V našem návrhu kognitivní definice rovněž vyčleňujeme tyto významové podkategorie, fazety, a nahlížíme je obdobně jako polská lingvistika (např. Bartmiński 2016, podrobněji viz poznámka pod čarou č. 123). Fazety mají v naší práci charakter otázek, které napadají běžného uživatele jazyka při snaze pojmově uchopit realitu a které lze pak také zpětně rekonstruovat z toho, co je v jazykovém materiálu uloženo. Námi prováděná analýza frazémů z tematického celku *Pohádkové bytosti* tak odpovídá – v obecné rovině – na otázky, jaká každá sledovaná pohádková bytost je (tj. jaké *vlastnosti* v excerpovaných obrazech vykazuje) a co dělá (jaké *činnosti* a *stavy* jsou s ní spojovány). Jemnější diferenciaci těchto otázek by se vyjevila při sestavování kognitivních definic konkrétních pohádkových bytostí. V této práci jsme se omezili jen na ilustrativní ukázkou kognitivní definice *krále*, u něž bylo možné (na základě analýzy a kategorizace frazémů obsahujících bazové slovo „král“ referující k bytosti panovníka) vymezit tři fazety: 1. Jaký je?, 2. Co dělá? a 3. Jaký je způsob jeho života?¹²³

¹²³ V této souvislosti upozorňujeme na odlišné vnímání profilu u Ireny Vaňkové a jejích spoluautorek, viz např. Vaňková, I. – Čurdová, V. (2014) či Vaňková, I. – Vitkovskaya, V. (2014). Uvedené autorky v avizovaných příspěvcích vnímají profil jako **variantu pojmu**, tedy jako každou jednu součást struktury pojmu (příčemž termínem „pojem“ mají na mysli „význam“). To, co vnímají jako tyto varianty významu sledované entity, do určité míry koresponduje s tím, co v naší studii nazýváme fazetami (v návaznosti na polskou lingvistiku, již uvádíme v této poznámce níže). Těmito složkami významu/pojmu (a tedy jednotlivými profily) mají například v případě somatismů na mysli „1. VZHLED/MANIFESTACE (vlastnosti části těla vnímatelné prostřednictvím smyslů, zejména zraku); 2. LOKALIZACE (chápání dané části těla jako jedinečně lokalizované a) vzhledem k celému tělu nebo b) vzhledem k okolnímu prostoru, a to ve stabilní poloze i pohybu); 3. FUNKCE (povaha části těla umožňující, že se s ní obvykle nějak zachází, že člověku k něčemu slouží); 4. GESTO (využití části těla v kontextu sémiotického chování v širokém smyslu slova)“ (Vaňková, I. – Čurdová, V., 2014, s. 73). V naší studii tyto varianty významu nevnímáme jako profily, ale jako období fazet, jimž by odpovídaly otázky (sledující zvolenou entitu, třeba právě – jak je tomu v případě uvedených autorek – jako konkrétní somatismus) např. takto zformulované: 1. JAK JE SMYSLY VNÍMATELNÝ?; 2. KDE SE NACHÁZÍ?; 3. JAKOU MÁ FUNKCI, K ČEMU SLOUŽÍ?; 4. JAK JE VYUŽÍVÁN V SÉMIOTICKÉM CHOVÁNÍ / K VYJÁDRĚNÍ JAKÝCH TĚLESNÝCH I NETĚLESNÝCH PROJEVŮ SLOUŽÍ? Fazety by samozřejmě mohly mít i jinou formální podobu, tedy není nutné je formulovat přímo jako otázky: tutéž funkci by splnila obecná formulace, kterou daná otázka zastupuje (např. Jaký je? = vlastnosti; Co dělá? = činnosti a stavy... atd). Obdobným způsobem nahlíží na fazety také polská etnolingvistika: Bartmiński (2016, s. 83–92) uvádí příklady hesel *strzygoń* a *deszcz*, která byla připravena pro SSSL, a dodává, že kognitivní definice je založena na kategoriálním, fazetovém uspořádání definičních vět. U prvního uvedeného hesla byly vymezeny fazety *vzhled*, *vlastnosti*,

3) *Atributy* (vlastnosti, činnosti a stavy) pohádkových bytostí (vyvozované z významů frazémů pro účely rekonstrukce frazeologického obrazu sledovaných postav) lze vnímat jako jistou obdobu „polských“ *vnitřních charakteristik* v jednotlivých fazetách (tedy konkrétních charakteristik v jednotlivých významových podkategoriích, otázkách). Lze tak říci, že atributy alias vnitřní charakteristiky fazet jsou odpověďmi na otázky položené ve fazetách, a to výhradně takovými odpověďmi, jež jsou – s ohledem na námi zvolenou materiálovou základnu – uloženy ve frazémeh a z nich zpětně vyvozovány. Atributy korespondují se sémantickými třídami obsaženými v korpusových částech práce (konkrétně v subkorpusu A): ty prostřednictvím svých názvů odrážejí z excerpce vyvozené *vlastnosti* pohádkové bytosti, nebo *činnosti* či *stavy* s touto bytostí spojované.

4) S vnitřními charakteristikami v rámci fazet souvisí další pojmy polské etnolingvistiky, tzv. *profilování* a *profil*. Oba pojmy byly nejprve definovány v pracích Anny Wierzbické (1985 a další), do češtiny pak byla tato problematika shrnutá ve stati spoluautorů J. Bartmiňského a Niebrzegowské-Bartmiňské (2007), v překladu Daniely Lehárové. To, co se vyprofiluje v rámci fazet u sledovaného kompozičního komponentu, je pak v polské lingvistice nazýváno *profilem*. Lze tak říci, že profily jednotlivých pohádkových bytostí jsou tedy součtem vnitřních charakteristik (atributů) ve fazetách. Toto pojetí nahlíží na profil z hlediska fazetové struktury. Ovšem na pojem *profilování* a *profil* lze také nahlížet z hlediska faktorů spojených se subjektem člověka jakožto interpretátorem jazykového obrazu. Na profilování daných pojmů se pak v tomto smyslu podílí, slovy Tokarského (1991, s. 137), způsob něčí racionality, něčího vědomí o světě, něčího systému hodnot, něčího hlediska. Vytváření profilu je tedy, v tomto kontextu, spojeno s určitou organizací scény, „ať již na úrovni individuálního řečového aktu, anebo na úrovni společenské konvence“ (Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2007, s. 315). V této práci profilujeme pohádkové bytosti z pohledu běžných uživatelů českého jazyka, ustáleného a zachyceného ve frazeologii. Frazeologický materiál je odrazem „naivní“ lidské racionality, běžného vědomí o světě a tradičních hodnot. Námi předkládaná práce tedy představuje výsek jazykového obrazu světa – výsek s ohledem na zvolenou tematiku (pohádkové bytosti) i jazykovou základnu (českou frazeologii).

5) Jednotlivé sémantické třídy v obou korpusových částech práce odpovídají přirozeným, nikoliv vědeckým kategoriím. Jak uvádí Vaňková a kol., přirozené kategorie

činnosti/působení, čas a místo činnosti/působení, původ, způsob obrany. U druhého hesla pak byly vymezeny fazety *vzhled, původ, vlastnosti, působení, čas, událost, lokalizace, předpovědi a věštby spojené s deštěm, ovládání deště a události dešti předcházející* (Bartmiňský, 2016, s. 91).

„mají neostré hranice, jedna přechází v druhou, vycházejí z přirozeného postoje ke světu [...]“
(2005, s. 83).

9. NÁVRH PROFILOVÉ KOGNITIVNÍ DEFINICE

Obraz někoho/něčeho založený na aplikaci zde navrhované metodiky analýzy frazémů by mohl být výrazným materiálovým zdrojem pro sestavování tzv. kognitivních definic v etnolingvistických slovnících. „Ve srovnání s tradiční jazykovědnou lexikografií je explikace hesel v etnolingvistickém slovníku dosti specifická. Vyplývá to už z antropologického založení etnolingvistiky, která prožívá renesanci snad právě proto, že se ve svém přístupu tolik liší od neosobního charakteru popisu, jaký je vlastní tradičním lingvistickým směrům“ (Bartmiński, 2016, s. 93). „[...] orientace etnolingvistického slovníku odpovídá požadavkům, jaké po dlouhá léta postuluje Anna Wierzbicka. Kognitivní definice uvádí veškeré součásti významu, stabilizované v kolektivním vědomí uživatelů jazyka (vyjádřené/vyjádřitelné v jazykovém textu), a uspořádává je tak, aby byly v souladu se strukturami tohoto ‚naivního‘ vědomí. V praxi jde o posloupnost definic odpovídajících na otázky, které napadají ‚prostého člověka‘, například co předmět dělá (*děšť* nebo *sníh padá*; *slunce zachází/zapadá za hory*; *oheň hoří, plane*; *vítr vane, fouká, hvízdá*), jaký je, odkud pochází, jak se dá před ním chránit atd. Definice je tedy svého druhu vyprávěním o světě, které se opírá o lidové citace, vytěžené z příslušných pramenů a ‚fazetově‘ uspořádané“ (Bartmiński, 2007, s. 304).

Etnolingvistický slovník dosud česká lingvistika postrádá. První počiny v polské lingvistice realizovali v tomto směru lublinští jazykovědci a folkloristé již v roce 1980, kdy vyšel *Słownik ludowych stereotypów językowych* (*Slovník lidových jazykových stereotypů*), zkušební svazek rozsáhlého slovníkového díla. V tomto zkušebním svazku byly představeny teoretické a metodologické přístupy a zpracováno 11 pojmů (stereotypů) různého typu (např. bratr, hvězda, hej, láska, kůň...). Jak uvádí Čurdová (2015), od roku 1996 vycházejí postupně jednotlivé díly finálního slovníku pod názvem *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (*Slovník lidových stereotypů a symbolů*), jejichž řazení bylo inspirováno pořadím, v jakém byl podle Bible stvořen svět (Vesmír, Rostliny, Živočichové, Člověk, Společnost, Náboženství + Démonologie, Čas + Prostor + Rozměry + Barvy). Lublinští jazykovědci spolu s folkloristy na slovníku pracují dodnes.

(Česká) frazeologická spojení s bázovými slovy z vymezeného tematického celku *Pohádkové bytosti* tvoří materiálovou základnu k sestavení (českého) frazeologického obrazu pohádkových bytostí. Ten pak může posloužit jako podklad k sestavení kognitivní definice

sledovaných entit. Protože je však v této práci sledován výhradně jeden úhel pohledu (úhel pohledu běžného uživatele češtiny, uložený právě ve frazeologii), půjde o kognitivní definice založené na jednom profilu. Nazýváme je tedy *profilovými* kognitivními definicemi. Pro účely sestavení komplexnějších kognitivních definic (a tedy *stereotypových* kognitivních definic) pohádkových bytostí by se do výsledné podoby hesel mohly (a měly) promítnout také výsledky vzešlé z dalších profilů – z dalších materiálových zdrojů, jimiž by bez pochyby měly být české lidové pohádky, říkanky a jiné žánry českého folklóru; užitečným přínosem by mohly být též výsledky vzešlé z dotazníkového šetření, zaměřeného na výzkum „typických“ charakteristik jednotlivých typů pohádkových bytostí (tj. „typických“ ve smyslu běžnými uživateli jazyka vnímaných jako běžné, ustálené, prototypové). Právě údaje získané z takto zaměřených dotazníkových šetření využívá jako materiálový zdroj J. Bartmiński např. při výzkumu stereotypu matky (2016, s. 115–131). Otázkou však zůstává, nakolik mohou být odpovědi respondentů skutečně relevantní pro sestavení jazykového obrazu sledovaného pojmu, uvážíme-li, že mnohé atributy (charakteristiky) nemusí být doložitelné ze systémových dat (získaných ze slovníkových definic sledovaného pojmu či z jeho slovotvorných nebo sémantických derivátů) nebo z jiných materiálových zdrojů (např. z textů pohádek apod.). Zřejmě by se zde měly vzít v potaz statistické údaje vypovídající o četnosti uvedených charakteristik. Na druhou stranu ale, jak uvádí Bartmiński, „vysoká statistická pozice vlastnosti implikuje její jazykovou (sémantickou) relevantnost, ale nízká pozice neimplikuje, že údaj jazykově relevantní není [...]“ (2016, s. 122). Přijmeme-li tedy podle Bartmińského význam pojmu jako otevřenou strukturu (2016, s. 122), pak by bylo možné započítat do jazykového obrazu sledovaného pojmu i ty méně frekventované údaje získané z dotazníků.

Na příkladu pohádkové postavy krále uvádíme možný návrh profilové kognitivní definice vzešlý z námi navrhované metodiky analýzy a na ní založené kategorizace frazeologických jednotek. Jak jsme již opakovaně zmiňovali, do těchto typů definic vstupují jen ty frazémy, které vyjadřují atributy sledované entity, třeba právě pohádkové bytosti (v případě krále tedy bytosti ve významu panovníka, vládce, nikoliv krále ve významu toho, kdo má výlučné postavení v určitém oboru či prostředí). Pro kognitivní definice přitom platí, že význam pojmu v pravém slova smyslu nedefinují, ale spíše explikují (objasňují). V polském entolingvistickém slovníku (SSSL) jsou mnohá hesla natolik rozsáhlá, že připomínají spíše kapitoly v monografii. V předkládané práci profilovou kognitivní definici navrhujeme ve formě tabulky, jejíž návrh uvádíme níže.

Námi navrhovaná definice by mohla být graficky a formálně rozvržena jinak, důležitým prvkem však zůstává to, které excerpce se na frazeologickém obrazu krále podílejí a které (z důvodů uvedených v této práci) nikoliv. Způsob rozřazení excerpce, zahrnutý v Korpusové části 1 s komentáři a založený na navrhované analýze, představuje vhodný podklad pro sestavení tohoto typu definice. Opakujeme tedy, že do námi sestavované profilové kognitivní definice mohou vstupovat jen excerpce zařazené do subkorpusu A. Z nich je však třeba vyloučit ty, které se na frazeologickém obrazu pohádkové postavy krále nepodílejí: tj. jednak frazémy, které odkazují ke *komunikačním funkcím a postojům mluvčího* a z kterých zároveň nejde sekundárně vyvodit nějaký atribut pro generický referent bázevého slova (např. obraty užívané k vyjádření provokace s nádechem ironie apod.: Králi Juráni, už jsme poděláni!), a jednak frazémy, jež plní při užití v textu *strukturující funkci*, neboť odkazují k *ustáleným začátkům pohádek* (např. Byl jednou jeden král), nebo *pojmenovací funkci*: jako celek označují náboženské (případně potenciálně i pohádkové) bytosti (král pekla = Satan, Lucifer či jeden z ďáblů; král nebeský = Bůh či Kristus), nebo představují historické přezdívky reálných panovníků (mimochodem navíc ještě s individuální referencí: Král železný a zlatý = Přemysl Otakar II.; Zimní král = Fridrich Falcký).

Zobecníme-li sestavování definic na jakoukoliv pohádkovou bytost, pak v souvislosti se zmiňovanou individuální referencí frazémů s pojmenovací funkcí znovu upozorňujeme na nutnost uvědomit si, zda je bázevé slovo (sousloví) primárním, nebo sekundárním pojmenováním pohádkové bytosti. Sekundární pojmenování pohádkové bytosti je frazémem; její primární pojmenování však nikoliv. Znamená to tedy, že i ze sekundárních pojmenování, tzv. frazeologických sousloví, můžeme pro pohádkovou bytost vyvodit nějaký příznak (pokud nějaký příznak sousloví obsahuje), a zapojit ho tak do definice. V této práci byl zmiňován např. frazém král pekla jakožto sekundární pojmenování čerta. Z uvedeného frazeologického sousloví by bylo možné do profilové kognitivní definice pohádkové bytosti čerta (nikoliv krále) vložit atribut „život/pobývání v pekle“. Z primárního pojmenování (např. zlatý pták jakožto primární pojmenování pohádkové bytosti, nikoliv přenesené, sekundární, pojmenování kohokoliv jiného) by bylo – na první pohled – možné vyvodit atribut („mající zlatou barvu“), ale vzhledem k tomu, že primární pojmenování není frazémem (z důvodů, které blíže rozebíráme v kapitole 4.), nemohl by tento příznak do profilové kognitivní definice čerpající materiálůvou základnu z české frazeologie vstoupit. Tento příznak by však samozřejmě mohl vstoupit do stereotypové (a tedy širší) kognitivní definice pohádkového zlatého ptáka, tedy do takové definice, která by využívala i další materiálůvé zdroje, zejména tedy pohádky. Zajímavá je na příkladu zlatého ptáka skutečnost, že do výhradně

frazeologického (tedy nikoliv folklórního) obrazu zlatého ptáka vstoupí zcela jiný atribut, a to „zdroj bohatství“ (důvody vysvětlujeme v kapitole 4.). Stejně tak, jako může být jazykový obraz nějaké entity profilován do více profilů, tak jednotlivým profilům sledované entity odpovídají jednotlivé (a tedy profilové) kognitivní definice. Jak jsme již zmiňovali, v této práci profilujeme pohádkové bytosti z pohledu běžných uživatelů českého jazyka, ustáleného a zachyceného výhradně ve frazeologii.

V následující tabulce uvádíme na podkladu frazeologického materiálu uspořádaného v Korpusové části 1 s komentáři, tematické třídě KRÁL, návrh kognitivní definice „krále“ jakožto vládce, panovníka.

KRÁL (kategorizační komponent: „panovník, vládce“)				
fazety = významové podkategorie	atributy = obsah vnitřních charakteristik	forma frazému	význam frazému (idiom)	Komentáře
JAKÝ JE?	- čestný a spravedlivý	- <u>Ten král dobře kraluje,</u> <u>jenž/kterýž (nejprve) sám se</u> <u>dobře zpravuje;</u> - <u>Královo slovo má být</u> <u>pevné;</u> - <u>Dobře jednej v mnohu,</u> <u>v mále a neboj se ani krále;</u> - <u>Čiň dobře a jednej právě,</u> <u>neboj se císaře ani krále</u>	- dobrý král se má sám předem informovat - x -x -x	- x ¹²⁴ - x - kdo jedná vždy slušně a čestně, nemusí se nikoho a ničeho bát, ani král je nepotrestá (implicitní informace: král je spravedlivý)
	- nevěrohodný	- <u>Králové šedivé rady mívají;</u> - <u>Král je nahý</u>	- králové špatně radívají - pravda je ve skutečnosti opačná, nelichotivá	- x - x
	- svévolný	- <u>Královská láska a neláska</u> <u>rovnou váhu mají;</u> - <u>Králové jsou nad zákony</u>	- x - x	- x - x
	- nevšemohoucí	- <u>Oráče sní král a krále rytíř;</u> - <u>Těch pohružek králům</u> <u>chovej;</u> - <u>Tíhne mu k zlému, jako králi</u> <u>k oběšení</u>	- i král má své nepřátele - x - x	- x - x - x
	- je autoritou	<u>Pro pána krále!</u>	- dovolávání se krále při úleku či překvapení	- primární funkcí frazému je komunikační funkce a postoje

¹²⁴ Tam, kde je význam frazému zjevný nebo kde není třeba žádných komentářů, uvádíme symbol -x.

				mluvčích a z této funkce a postoje je sekundárně vyvozený příznak krále
	- respektovaný	<u>At' žije král!</u>	- provolání slávy	- primární funkcí frazému je komunikační funkce a postoje mluvčích a z této funkce a postoje je sekundárně vyvozený příznak krále
CO DĚLÁ?	- vládne	- <u>trůnit někde jako král;</u> - <u>královské žezlo</u>	- x - v obrazném kontextu symbol panovnické vlády	- implicitní informace: král sedí na trůnu = vládne - implicitní informace: král má žezlo = vládne
	- chodí do bitvy	- <u>Chystá se jako chudý král do boje;</u> - <u>Vypravuje se jako chudý král do boje;</u>	- připravuje se (k něčemu) zdlouhavě, pomalu	- Rys pomalosti, zdlouhavosti je v tomto kontextu spojován s očekáváním obtíží či cesty s neodhadnutelným výsledkem a je v přímé souvislosti nikoliv s králem obecně, ale pouze s chudým králem. Význam frazému lze parafrázovat tak, že chudý král nemá dostatečné vojsko, výzbroj ani výstroj, proto očekává porážku, a s odchodem do boje tedy otálí (bez ohledu na to, že k chudému králi může být přeneseně přirovnáván kdokoliv jiný a stejně tak boj nemusí být vnímán nutně jako bitva). To, co lze z daného frazému vymezit jako obecný příznak krále, je pouze příležitostný odchod do bitvy, (bohatý král bez zbytečných obav, zatímco chudý král s obavami).
JAKÝ JE ZPŮSOB JEHO ŽIVOTA?	- život v blahobytu, hojnost	- <u>žít si jako král;</u> - <u>mít se jako král;</u> - <u>sedět (si) někde jako král</u> - <u>královská odměna</u> - <u>královský plat</u>	- x - x - x - štědrá, hojná odměna - vysoký plat	- x - x - x - deriváty báze slova „král“ nesou význam „štědrý“ ve smyslu „hojný, vydatný“; implicitní informace: s postavou krále je spojována hojnost
	- pohodlí a bezstarostnost	- <u>žít si jako král;</u> - <u>mít se jako král;</u>	- x - x	- x - x

Z tabulky vyplývá, že kategorizačním komponentem pro profilování pohádkové postavy krále v české frazeologii je král jakožto *panovník, vládce*. Vysledované atributy krále (vzešlé z analýzy a na jejím základě utříděné v Korpusové části 1), uvedené ve 2. sloupci tabulky, umožnily formulovat (a uvést v 1. sloupci tabulky) tři typy otázek, fazet: Jaký (král) je?, Co dělá? a Jaký je způsob jeho života?. Tyto otázky motivovaly lid ve snaze charakterizovat postavu krále coby (pozemského nebo pohádkového) panovníka. Odpovědi na tyto otázky (tj. vnitřní charakteristiky fazet; atributy) byly vyvozeny z frazémů, jejichž formu a význam sumarizuje 3. a 4. sloupec. Poslední sloupec tabulky přináší komentáře v těch případech, kdy by – podle našeho úsudku – nemuselo být vyvození atributu pro bytost krále na první pohled zjevné. Komentáře tak osvětlují, proč byly z daných frazémů vyvozeny právě uvedené atributy, a frazémy tedy zařazeny do dané významové podkategorie.

Na příkladu pohádkové postavy krále shrnujeme to, co lze při profilování frazeologického obrazu světa zobecnit. Obecné závěry lze tedy aplikovat i na profilování frazeologického obrazu jiné entity, jiného výseku světa.

- na kognitivní definici (a tedy i profilu) krále v české frazeologii se podílejí primárně ty frazémy, z jejichž významu lze pro pohádkovou bytost vyvodit nějaký příznak, jehož je král nositelem nebo vykonavatelem;
- z frazémů, jež se sice na profilování (a tedy i na obsahu kognitivní definice) krále primárně nepodílejí, neboť je v nich nocionální význam upozaděn ve prospěch pragmatického významu (tj. důležitá je u nich zejména komunikační funkce), však lze v některých případech sekundárně vyvodit příznak spojovaný s bytostí krále, a sekundárně tak tento atribut zařadit do kognitivní definice. Takové sekundární vyvození příznaku je možné (ne však ve všech excerpcích tohoto typu) u některých frazémů vyjadřujících *komunikační funkce a evaluativní či emocionální postoje mluvčích*: pro postavu krále tak lze z české frazeologie sekundárně vyvodit skutečnost, že *představuje autoritu*, již se dovoláváme při úleku či překvapení (Pro pána krále!), nebo *respektovanou osobu*, již provoláváme slávu (Ať žije král!);
- z frazémů, z jejichž významu nelze vyvodit příznak pro referent bázového slova (referujícího k pohádkové bytosti), získáváme jiné zajímavé informace. Ty se však do kognitivní definice postavy krále nepromítnou. V českém jazykovém prostředí lze z takovýchto frazémů s referentem bázového slova „král“ specifikovat, jaké konkrétní *komunikační funkce a evaluativní či emocionální postoje mluvčích* frazémy vyjadřují,

např. provokaci s nádechem ironie: Králi Juráni, již jsme poděláni!¹²⁵, a jaké *ne-komunikační funkce* z užití frazémů s referentem bázového slova „král“ plynou: mohou uvozovat začátky pohádek (Byl jednou jeden král), čímž plní strukturující funkci, nebo mohou pojmenovávat jiné entity (bytosti), čímž plní pojmenovací funkci (král pekel = Lucifer/Satan jakožto vládce d'áblů, popřípadě jeden z d'áblů; král nebeský = Bůh/Kristus).

¹²⁵ V již uváděných frazémeh Pro pána krále! a Ať žije král! dominují komunikační funkce a postoje mluvčích, ale zároveň z nich lze pro samotnou postavu krále vydedukovat nějaký atribut (a sice že král je autoritou a respektovanou osobou). V případě frazému Králi Juráni, již jsme poděláni! by na první pohled šlo vydedukovat příznak *nerespektované osoby*, však vzhledem k individuální referenci ke králi Juráňovi tak tento příznak nevstupuje do kognitivní definice krále coby *typu* pohádkové postavy; tento frazém tedy nese jen komunikační funkci a postoj provokace s nádechem ironie.

10. ZÁVĚREČNÁ SHRNUTÍ

V předkládané práci navrhujeme metodiku analýzy frazeologických jednotek pro výzkumy, jež se snaží o rekonstrukci obrazu někoho/něčeho ve frazeologii, a poukazujeme na relevantnost této metodiky pro obdobně zaměřená etnolingvistická bádání. Uvedený způsob sémanticko-funkční analýzy frazémů představuje, podle našeho názoru, vhodný podklad pro sestavování obrazu světa čerpajícího materiálovou základnu právě z frazeologie. Teoreticky představená a vysvětlená navrhovaná metodika sémantické (sémanticko-funkční) analýzy se pak v praktické rovině promítá do korpusových částí této práce, jež jsou doplněny řadou komentářů v těch případech, kde by mohly vzniknout nejasnosti, proč je daný frazém zařazen do té které sémantické třídy. Korpusové části s komentáři tak zároveň slouží jako exemplář i objasnění, jak je třeba připravit „terén“ pro následné vyvozování tzv. frazeologického obrazu světa¹²⁶ i ostatních informací zjistitelných právě z frazeologických materiálových zdrojů.

Rekonstrukce frazeologického obrazu pohádkových bytostí je výsledkem několika na sebe navazujících kroků, a to:

1. pořízení co nejúplnějšího soupisu excerpceí ze sledované tematické oblasti;
2. vypracování metodiky sémanticko-funkční analýzy těchto excerpceí;
3. sémanticko-funkční kategorizace excerpceí (realizované v Korpusových částech práce), jež je praktickou realizací navrhované analýzy a slouží jako ukázka toho, jak je třeba strukturovat excerpce, aby pak následně byl umožněn a usnadněn krok č. 4;
4. rekonstruování frazeologického obrazu sledovaných entit. Následně pak tento souvisle formulovaný frazeologický obraz pohádkových bytostí slouží jako podklad pro finální krok č. 5;
5. sestavení vlastního návrhu kognitivní definice (na konkrétním příkladu pohádkové bytosti krále) jako ukázka toho, jak frazémy všech konstrukčních typů mohou spoluvytvářet jazykový obraz světa a být fazetově zachyceny v entolingvistických slovnících.

Práce odkrývá úskalí spojená s rekonstrukcí frazeologického obrazu světa, zejména záležitosti spojené s referencí bázevých slov, s celkovým významem frazémů, s referenčními

¹²⁶ Jak jsme již zmiňovali v úvodu, termíny *frazeologický obraz světa* a *jazykový obraz světa* nekonstruují obraz světa jako takového, ale vždy nějaký jeho výsek vymezený jeho tematikou a faktory, skrze které je nahlížen a rekonstruován. Užíváme-li tedy tyto termíny, pak s vědomím toho, že jde vždy o frazeologický či jazykový obraz někoho / něčeho.

objekty vyjevujícími se z významu frazému jakožto celku a konečně i s možností či naopak nemožností vyvodit z celkového významu frazému atributy pro samotný referent bázevého slova. Tyto záležitosti zde postupně shrneme.

1. Úskali spojená s problematikou reference se týkají:

- a) denotátové reference bázevéch slov: tato problematika se vyjevuje u polysémních slov; pouze jeden jejich význam referuje k pohádkové bytosti, a tedy frazémy s bázevým slovem pouze v tomto významu mohou sloužit k rekonstrukci frazeologického obrazu sledované pohádkové bytosti. Na první pohled se to může zdát samozřejmé, na druhý pohled však nemusí: v práci jsme proto explicitně upozorňovali např. na dva významy bázevéch slov „král“ a „královna“. Podle SSJČ (2011h) může výraz „král“ (a analogicky pak i výraz „královna“) označovat jednak panovníka nad královstvím a jednak kohokoliv/cokoliv, kdo/co vyniká v určitém prostředí nebo ve svém oboru, např. král zvířat = lev; král pěvců = slavík. Zároveň jsme upozornili na to, že postava krále sice také může být v běžném chápání spojována s rysem výlučnosti (král má výlučné postavení mezi lidmi z království), avšak tento rys definuje nejen krále, ale také královnu, prince, princeznu či kohokoliv jiného, kdo jakkoliv jinak vyniká (v čemkoliv) mezi lidmi, jako např. i automobilový král = ten, kdo vyniká v automobilovém průmyslu. Krále jakožto panovníka tedy nelze definovat na základě rysu výlučnosti (jakožto výlučného člověka). Stejně tak toho, kdo ve svém prostředí vyniká a je označen výrazem „král“, nelze spojovat s rysem panování, vlády (např. bázevé slovo „král“ ve spojení král zvířat nerefereje ke králi, který by vládl zvířatům, ale referuje ke zvířeti, které má mezi zvířaty výlučné postavení apod.). Proto nutně odlišujeme dva významy bázevého slova král: 1. panovník jakožto psychosomatická bytost vládnoucí nad královstvím (tj. význam uplatňovaný v subkorpusu A) a 2. kdokoliv/cokoliv, co má výlučné postavení ve svém prostředí nebo oboru (tj. význam uplatňovaný v subkorpusu B). Analogickou dichotomií významu rozlišujeme i u bázevého slova „královna“;
- b) reference bázevéch slov vzhledem k typu možného světa¹²⁷: některá bázevá slova (např. král, královna, princ, princezna) totiž mohou referovat jak k reálným bytostem, tak k bytostem fikčním. Pokud není z významu frazému jednoznačně

¹²⁷ DOLEŽEL, L. (2003).

jasná reference pouze k reálné bytosti (jako by tomu bylo např. ve spojení Král železný a zlatý = Přemysl Otakar II.), pak frazémy s reálnými nebo fikčními referenty mohou vstupovat do rekonstrukce frazeologického obrazu sledované pohádkové bytosti: skutečnost, že mohou referovat i k reálným bytostem jim neupírá možnost referovat k fikčním bytostem (např. ve frazémeh trůnit někde jako král; nese se jako královna; být krásná jako princezna apod.);

- c) individuální či generické reference: ukázali jsme, že některá bázová slova či bázová sousloví mohou referovat k exempláři, jiná pak k obecnému typu pohádkové bytosti, např. spát jako Šípková Růženka versus být krásná jako princezna apod. Na rekonstrukci frazeologického obrazu pohádkových bytostí se však nemohou podílet frazémy, v nichž bázové slovo či bázové sousloví referuje *individuálně* ke konkrétnímu představiteli obecného typu pohádkové bytosti právě proto, že etnolingvistické přístupy (a tedy i přístupy uplatňované v této práci) rekonstruuji obraz *typických* představitelů sledovaných entit, v našem případě dohledaných pohádkových bytostí – tzn. pohádkových bytostí jakožto typů, ne jejich konkrétních představitelů s individuálními atributy. Výjimku ovšem představují názvy pohádkových bytostí, v nichž individuální a generická reference splývá, tj. kde název pohádkové bytosti referuje jak k obecnému typu, tak k exempláři, neboť dané postavy jsou jedinými prototypy daných pohádkových bytostí. Taková situace nastává v české frazeologii u postav Krakonoše, Hurvínka, barona Prášila, brouka Pytlíka, děda Vševěda, ale také kocoura v botách či ošklivého kačátka. Této záležitosti jsme se dotkli v kapitole 4., Rekonstruuji části 1, kde představujeme frazeologický obraz pohádkových bytostí z tematických tříd 1–31.
2. Určité obtíže ve vyvozování atributů pro referenty bázových slov plynou ze skutečnosti, že význam frazému většinou není součtem významů jednotlivých komponentů. Např. z frazému Chodí jako duch (= ‚tíše, nenápadně‘) nelze vyvodit informaci, že ‚duch chodí‘; z frazému Oráče sní král a krále rytíř (= ‚i král má své nepřátele‘) nelze vyvodit informaci, že ‚král a rytíř jsou kanibalové‘ apod. Mohlo by se zdát, že z významů takových frazémů tedy nelze vyvodit atributy pro samotné referenty bázových slov, a že se tedy frazeologický obraz sledovaných entit může opírat pouze o atributy vložené do explicitních frazeologických přirovnání. V práci ale posouváme dosavadní hranice výzkumu jazykového obrazu světa v české (Vaňková a kol., 2005) i polské (Lewicki, Pajdzińska 1993; Bartmiński, 2016, s. 115–131)

lingvistice směrem k zapojování dat získaných z frazémů všech konstrukčních typů a ukazujeme tak, že není třeba se omezovat jen na lexikalizovaná přirovnání a jiné explicitní frazeologické kolokace (tj. na takové formy frazémů, kterým odpovídá doslovně jejich význam, př. být krásná jako princezna, vodní mužiček apod.).

3. Při rekonstruování frazeologického obrazu vybraných entit je třeba počítat s tím, že frazémy z tematického celku *Pohádkové bytosti* jako celek většinou referují k reálným bytostem či k neživým entitám (např. Vypravuje se jako chudý král do boje = vypravuje se pomalu, tj. kdokoli se vypravuje pomalu, dračí símě = cokoliv, co působí zlo a zkázu), nikoliv k pohádkovým bytostem samým. Přesto lze z logiky významu těchto frazémů zpětně vyvodit atributy pro samotné referenty bázevých slov – v našem případě tedy pro samotné pohádkové postavy. Např. z logiky významu prvního uvedeného příkladu lze vymezit přibližně tu skutečnost, že chudý král nemá dostatečné vojsko, výzbroj ani výstroj, očekává porážku, a s odchodem do bitvy tedy otálí. Z tohoto celkového významu lze pak pro samotnou postavu krále stanovit (pouze) atribut ‚boj, bitva‘ (bohatý král chodívá do bitvy bez zbytečných obav, zatímco chudý s obavami, nicméně podstatná je sama skutečnost, že král chodívá do bitvy).
4. Je také třeba počítat s tím, že z významů některých frazémů nelze vyvodit pro referent bázevého slova žádný atribut, např. koupit si draka = ‚opít se‘; jít se podívat na strašidlo = ‚jít močit‘. Z logiky významu frazému jakožto celku nelze pro postavu draka stanovit atribut, že je možné si jej koupit, a stejně tak ani pro postavu strašidla nelze vyvodit atribut, že strašidlo je možné vnímat zrakem. Opakujeme, že význam frazémů není (ve většině případů, a to ani v těchto uvedených příkladech) součtem významů jejich komponentů.

Pojetí frazému je v této práci v některých aspektech posunuto od dosavadní tradice. Současná česká lingvistika (Hladká, 1995; Čechová, 2000; Čermák, 2007 a 2009a; Cvrček, 2010) se při vymezování obligatorních rysů frazeologických jednotek shoduje pouze na ustálenosti a omezené kolokabilitě. My však vnímáme jako nutné rysy frazému *ustálenost*, *víceslovnost* a *sekundárnost* pojmenování. Oproti širokému pojetí frazému u F. Čermáka (2007) nebo V. Cvrčka (2010) tedy nezahrnujeme mezi frazémy jednoslovné složeniny (např. výraz *ježibaba* tedy není v našem pojetí frazémem). Frazém tak vnímáme jako ustálené víceslovné pojmenování kohokoliv/čehokoliv, koho/co lze primárně pojmenovat jiným (nefrazeologickým) výrazem či slovním spojením. V této studii jsme ukázali, že podmínky

ustálenosti, víceslovnosti a sekundárnosti pojmenování musí platit zároveň. Pouze souslovná (a tedy víceslovná) pojmenování totiž nemusí být nutně frazémem: zatímco např. pojmenování „Panna Marie“ je souslovné primární pojmenování, „královna nebes“ je pak sice také souslovným, ale zároveň i sekundárním, a proto frazeologickým pojmenováním téže bytosti (podrobněji viz kap. 2.2.2.3). V pojetí *primárnosti* (a tedy i sekundárnosti) pojmenování se tak lišíme od spoluautorů Filipce a Čermáka (1985, s. 192), kteří si v této záležitosti všimají užívání frazému versus pravidelného jazyka a jako primární pak vnímají tu variantu (frazeologickou nebo nefrazeologickou), jež je ve vztahu k té druhé monopolní: Frazém je tak podle nich primárním pojmenováním, pokud se pravidelný jazyk pro daný význam nevyužívá. Podle našeho pojetí je však frazém vždy sekundárním pojmenováním, neboť k němu lze vždy vytvořit paralelu primárního pojmenování vyjádřeného pravidelným (běžným) jazykem, jak blíže dokládáme v kapitole 2.2.2.3.

V souvislosti s primárností versus sekundárností pojmenování jsme také upozornili na pohádkové bytosti, jež jsou v české frazeologii zastoupeny jen svým souslovným pojmenováním (např. mořská panna, baba Jaga, děd Vševěd, brouk Pytlík, ošklivé kačátko apod.), tj. jako frazém fungují pouze tato souslovná pojmenování, a neexistuje tedy jiný frazém, jenž by tato souslovná pojmenování obsahoval jako jeden ze svých komponentů. V případě těchto souslovných pojmenování jsme ukázali na nejednotnost v pojetí frazému ve SČFI-2: v případě báзовých sousloví divý/lesní muž či divá/lesní žínka a mořská panna jsou ve SČFI-2 jako frazémy označena souslovná pojmenování právě pohádkových bytostí samých; v případě báového sousloví kocour v botách je pak jako frazém označeno jednak pojmenování pohádkové bytosti a jednak přenesené pojmenování na kohokoliv jiného. Zato však v případě bytostí označených báovým souslovím baba Jaga, děd Vševěd, baron Prášil, brouk Pytlík, ošklivé kačátko, zlatá ryba a zlatý pták jsou v předmětném slovníku vnímána jako frazeologická právě pojmenování přenesená na někoho jiného (tedy nikoliv pojmenování pohádkových bytostí). V naší práci však důsledně zohledňujeme denotátovou referenci těchto báových sousloví, a pokud toto sousloví referuje k pohádkové bytosti samé a současně neexistuje primární pojmenování k vyjádření téhož významu (tj. v těchto případech k označení téže bytosti), pak vnímáme tato sousloví jako primární, a tedy nefrazeologická. Pojmenujeme-li tedy danými báovými souslovími samotné pohádkové bytosti, pak jde o jejich primární, a tedy nefrazeologické pojmenování. Pojmenujeme-li ovšem tímto souslovím přeneseně kohokoliv jiného, pak se pojmenování stává sekundárním (např. přeneseným pojmenováním brouk Pytlík frazeologicky označujeme hloupou, nafoukanou a domýšlivou osobu). Souhrnně lze tedy konstatovat, že v případě tematického celku

Pohádkové bytosti může být frazémem sekundární pojmenování, jež je přeneseno na kohokoliv jiného než na pohádkovou bytost (např. baba Jaga pro označení zlé, svárivé, ošklivé ženy, nikoliv pro označení samotné pohádkové bytosti), nebo sekundární pojmenování pohádkové bytosti samotné, pokud však současně existuje jednoslovné, primární, a tedy nefrazeologické označení téže bytosti (např. vodní mužíček jako sekundární označení postavy vodníka; výrazy *vodní* a *mužíček* mají samy za sebe své vlastní primární významy. Dohromady získávají význam „vodník“. Výraz *vodník* je tak primárním, a tedy nefrazeologickým pojmenováním drobné mužské pohádkové postavy žijící ve vodě, zatímco sousloví *vodní mužíček* je frazémem, podrobněji viz kap. 2.2.2.2).

Z excerpce (a tedy i z výše uvedených příkladů vodní mužíček a baba Jaga) plyne, že sekundárnost jakožto obligatorní znak frazému nemusí nutně korespondovat s přeneseností či obrazností pojmenování: sekundární pojmenování může mít i přímý (doslovný) význam. Globální význam některých frazeologických jednotek totiž může být přímo motivován jednotlivými komponenty, a tedy odvoditelný z významů jednotlivých složek (např. vodní mužíček = vodník, drobná pohádková postava mužského pohlaví, žijící ve vodě; král nebeský = Bůh či Kristus, apod.). Doložili jsme také, že o přímé motivaci jednotlivými komponenty pro vymezení významu frazémů lze hovořit i v případě explicitních přirovnání s následující strukturou: (VFcom/INF(být/mít)) + ADJ/S + **jako** + **BS**, např. (být krásná jako princezna; být ošklivá jako čarodějnice; být fousatý / mít fousy jako Krakonoš apod.). Platí přitom, že část spojení „**jako** + **BS**“ nesmí nést význam „velká míra něčeho“. V takovém spojení totiž báze slovo slouží pouze k intenzifikaci tematizované vlastnosti. Tento typ slovního spojení s tímto vymezeným „měrovým“ významem se vyskytuje pouze v tematické třídě ČERT. V české frazeologii je zastoupeno např. frazémy být hořký jako čert = být velmi hořký; být divoký/vzteklý jako ďábel = být velmi divoký/vzteklý (podrobněji viz též Korpusová část 2).

V práci polemizujeme s tvrzením J. Filipce a F. Čermáka (1985), že každý frazém má ve svém významu zahrnutý v určité míře dvě složky, nociónální (věcně-obsahovou) a pragmatickou. Z excerpce jsme doložili, že některé frazeologické obraty mohou mít jen nociónální významy, některé frazeologické obraty jen pragmatické významy a některé frazeologické obraty nociónální i pragmatické významy současně – přičemž všechny tyto tři varianty se mohou vyskytovat jak v rovině doslovného významu, tak v rovině přeneseného a/nebo obrazného významu. V rámci doslovného významu mají a) pouze nociónální význam např. frazémy král nebeský pro označení Krista; královna nebes pro označení Panny Marie; kníže pekla pro označení Lucifera/Satana, vládce pekla; b) pouze pragmatický význam např. frazém Pro pána krále! pronesený při úleku, zděšení apod. c) nociónální i pragmatický

význam zároveň např. frazémy vodní mužíček; zelený mužík. V rámci přeneseného a/nebo obrazného významu má a) jen nociónální význam např. frazém děd Vševed při pojmenování kohokoliv jiného než samotné pohádkové bytosti; b) jen pragmatický význam např. frazém K čertu! (při vyjádření klení), c) nociónální i pragmatický význam zároveň např. frazém Šlo to ke všem čertům = zničilo se to. Podrobněji tuto záležitost rozebíráme v kapitole 2.2.2.4.

Rekonstrukci frazeologického obrazu světa vnímáme jako proces profilování, jehož výsledkem je tzv. profil. Profil nahlížíme jednak z formálního hlediska jako jistý způsob strukturace získaného (sesbíraného) obsahu a jednak ze subjektového hlediska jako úhel pohledu na vybranou tematiku skrze zvolený faktor či kombinaci faktorů, v našem případě úhel pohledu na pohádkové bytosti, jenž je průsečíkem tří faktorů (materiálového zdroje, jímž jsou frazémy; české národnosti a „běžného“ uživatele: sledujeme tak pohled na pohádkové bytosti z hlediska toho, co o nich bylo běžnými uživateli českého jazyka vloženo do frazémů). Získaný (rekonstruovaný) profil je možné zaznamenat jak formou souvislého textu, tak formou tzv. kognitivní definice, jež je typická pro etnolingvistické slovníky.

Zatímco v polské, ale také v české lingvistice poněkud splývají termíny *jazykový obraz světa*, *profil* a *stereotyp* (podrobněji viz kap. 2.3.1), v našem pojetí koresponduje *frazeologický obraz světa* s termínem *profil* a *jazykový obraz světa* pak s termínem *stereotyp*. Jazykový obraz světa je v našem podání součtem různých profilů, tedy různých úhlů pohledu na vybranou tematiku skrze různé subjektivní i objektivní faktory (věk, pohlaví, národnost, rasa, stupeň vzdělání, profese, typ temperamentu, materiálový zdroj, z něž jsou excerpcce čerpány, atd.) či různé kombinace těchto faktorů. I když je obsah jazykového obrazu jakékoliv sledované entity širší než obsah frazeologického obrazu téže sledované entity, přesto sám jazykový obraz jakékoliv sledované entity nemůže být nikdy rekonstruován beze zbytku – neboť faktory, jež definují sociální skupinu, skrze kterou je daná entita nahlížena, jsou ve svých kombinacích nepřeborné, stejně tak jako již samy materiálové zdroje jsou v plné šíři takřka neanalyzovatelné. V práci ukazujeme, že na rekonstrukci jazykového obrazu (a tedy stereotypu) sledovaných entit se nemusí podílet jen jazykové prostředky explicitně nesoucí a odhalující stereotypovost, a že tedy stereotyp se stereotypovostí plně nekorresponduje: stereotyp jakožto výsledek obrazu světa uloženého v jazyce je / může být pojem širší než stereotypovost jakožto vlastnost jazykových jednotek explicitně odrážejících typické vlastnosti určitého výseku světa (podrobněji viz kap. 2.3.1).

Domníváme se, že by pro obdobně zaměřená etnolingvistická bádání, snažící se o rekonstrukci obrazu světa ve frazeologii (nebo v jazyce vůbec), bylo žádoucí odlišit

terminologicky souhrn těch excerpací, které se podílejí na rekonstrukci frazeologického obrazu sledovaných entit, a vstupují tak do jejich profilové kognitivní definice, od právě takových excerpací, jež nevystihují podstatu samotných sledovaných entit, avšak přinášejí informace o komunikačních funkcích a emočních i hodnoticích postojích, jež z užití frazémů se sledovanými bázovými slovy vyplývají. Zajímavá je v této souvislosti skutečnost, že v polské etnolingvistice jsou jakostní adjektiva vyjadřující příznaky sledovaných entit nahlížena jako hodnotící postoj ze strany mluvčího, a tak jsou takovéto příznaky strukturovány do fazety HODNOCENÍ. Např. ve studii *Stereotyp slunce v lidové polštině* čteme ve fazetě označené jako HODNOCENÍ toto: „Slunce je hodnoceno jako výsostně pozitivní; vyjadřují to konstantní přívlastky *święte, piękne, mile* (svaté, krásné, milé), výše zmíněná meliorativní deminutiva i fakt, že figuruje v řadě výmluvných vnitřnětextových i mezitextových ekvivalentů. Je označováno např. jako nebeský nebo věčný poklad“ (Bartmiński – Nieberzegowska-Bartmińska, 2016, s. 103). Při námi představované analýze frazémů nenahlížíme na jakostní adjektiva optikou hodnocení, ale uvedené atributy *svaté, krásné, milé* bychom řadili do fazety nazvané JAKÉ JE? Z logiky významu uvedených spojení nebeský poklad nebo věčný poklad bychom pro samotnou entitu slunce vyvodili atributy *vzácné* a *věčné*, jež by se opět vyskytly ve fazetě nazvané JAKÉ JE?, a dále pak atribut *vyskyt v nebi*, jenž by byl zařazen do fazety nazvané např. KDE SE VYSKYTUJE?.

Na významu frazeologické jednotky se samozřejmě mohou podílet (a leckdy i podílejí) pragmatické složky, spojované s uživateli dané jazykové formy, ovšem do kognitivních definic (profilů či stereotypů) sledovaných entit by vstupovat neměly právě ty, které nevypovídají o entitě samé, ale pouze o uživateli (a jejich vztahu a postoji ke sledované entitě). Z tohoto hlediska vnímáme jako potřebné odlišit i *terminologicky* tyto dvě rozdílné roviny získaných informací, tzn. na jedné straně samotné profily sledovaných entit, sestavené z atributů, které byly jazykovým společenstvím do jazyka vloženy a které slouží k sestavení kognitivních definic (tuto rovinu získaných informací označujeme jako *profil*), na straně druhé pak rovinu vypovídající o komunikačních funkcích a postojích ke sledovanému výseku světa ze strany uživatelů. Tato rovina profil sledované entity primárně nezakládá, proto by neměla být jeho součástí, a tudíž by měla být také jinak označena, např. *komunikační funkce a postoje mluvčích* (ke sledovanému výseku světa, ke sledované entitě), přičemž by obsahem této roviny byl soupis těch komunikačních funkcí a postojů, které frazémy za užití bázového slova vyjadřují. Platí přitom, že atributy, které lze sekundárně vymezit pro referent bázového slova z frazémů vyjadřujících primárně tyto komunikační funkce a postoje (namísto vyjadřování nocionálního významu), by do kognitivních definic měly vstoupit také. Funkce,

kteře tyto frazemy plnı, pak ale nikoliv. V kapitole 9 jsme toto dolořili na přıkľadech excerpçı s bázovým slovem „král“: např. frazem Pro pána krále! upozadřuje nociónální složku významu ve prospěch významové složky pragmatické, a vyjadřuje tak komunikační funkci úleku, překvapení apod. Přesto lze z tohoto frazemu sekundárně vyvodit atribut pro samotnou postavu krále: král tak *představuje autoritu*, již se při úleku či překvapení dovoláváme. Na profilu „krále“ se tak podílí atribut *autorita* a tento atribut se pak také samozřejmě promítá do kognitivní definice této pohádkové bytosti. Skutečnost, že daným frazemem vyjadřujeme tu kterou komunikační funkci (v tomto případě třeba překvapení či úlek), by se do profilu (a tedy i do jeho ztvárnění formou kognitivní definice) nijak nepromıtnout nemělo.

Do třetice pak lze z tematicky vymezených frazemů vysledovat rovinu další, vypovídající o jiných než komunikačních funkcích, jeř z užití bázových slov v daných excerpčích a kontextech plynou. V tematickém celku *Pohádkové bytosti* byly vysledovány tři ne-komunikační funkce frazemů, a to *funkce strukturující* (signalizující ustálený začátek řady pohádek, např. Byl jednou jeden král), *pojmenovací* (např. zelený mužík = vodník) a *intenzifikační* (např. Klouže to jako čert = klouže to hodně). Tato rovina informací, postihující *ne-komunikační funkce* frazemů, také nezakládá profil sledovaných entit, tj. excerpce tohoto typu se nepodılejí na rekonstrukci frazeologického obrazu sledovaného výseku světa, a nevstupují tak ani do kognitivních definic.

Z výsledků našeho výzkumu obrazu pohádkových bytostí v české frazeologii se také vykávalo, že struktura sémantických tříd není materiálem, jenř by byl kladen na jazyk zvnějšku jako síť, skřze kterou lze nahlížet a třídıt tematicky vymezené frazemy, ale sémantické rysy byly v excerpovaném materiálu objevovány a na základě toho pojmenovávány a kategorizovány. Každá tematická třída (vymezená bázovým slovem) je realizována vlastní sémantickou strukturou. Přestože jde o entity z jednoho tematického celku, nelze říci, že by sémantické třídy (či obecněji pojatá struktura fazetově uspořádaných atributů v jednotlivých tematických třídách) byly v případě pohádkových bytostí v české frazeologii univerzální. Na tomto místě doplňujeme, že pro některé skupiny lexika se naopak v polské etnolingvistice tyto univerzální struktury (tato tzv. definiční schémata) prokázala. Jejich existenci v případě názvů artefaktů či názvů zvířat upozornila Anna Wierzbicka (1985 a 1993); „mořnost používat jedno společné explikační schéma byla potvrzena pro drahé kameny (Mazurkiewicz 1989), hvězdy (Niebrzegowska 1990), obilniny (Zięba 1991), byliny (Steckiewicz 1991), květiny (Lis 1995), stromy (Wawřęta 1991), ptáky (Świć–Chlebiej 1991, Winiarczyk, 1995) apod. [...] Teze o existenci jednolitých definičních schémat při výkladu

hesel z jednoho sémantického pole nelze chápat dogmaticky. Ve skupině národních stereotypů se například jako značně odlišné od ostatních z hlediska fazetové struktury jeví pojmy *Němec a Rus* [...]“ (Bartmiński, 2007, s. 315).

Práce se jako celek snaží ukázat, že jakákoliv témata usilující o profilování obrazu světa v jazyce lze realizovat právě jen na základě sémanticko-funkčních přístupů. Obraz světa v jazyce totiž zpětně odkrývá odpovědi na otázky, které v průběhu doby napadaly člověka ve snaze pojmově uchopit skutečnost, a uvádí „veškeré“¹²⁸ součásti významu, stabilizované v kolektivním vědomí těch uživatelů jazyka, jejichž úhel pohledu je badateli ve výzkumech zprostředkováván. Analogicky pak námi sledovaný frazeologický obraz pohádkových bytostí uvádí veškeré součásti významu, stabilizované v kolektivním vědomí *českých* uživatelů jazyka a uložené právě v české *frazeologii* (obsahující bázové slovo z tematického celku *Pohádkové bytosti*). Podlehnout Čermákovu (2017) tvrzení, že všechny pokusy o sémantickou analýzu frazémů jsou nesmyslné, protože zůstávají vždy dílčí, by znamenalo rezignaci na možnost výzkumů, jež se snaží o rekonstrukci toho, co bylo jazykovým společenstvím v průběhu vývoje do frazémů vloženo. Jiné než sémantické (sémanticko-funkční) kritérium analyzování excerpce by přitom nemělo pro takto zaměřené výzkumy žádnou vypovídající hodnotu. Obraz kohokoliv/čehokoliv ve frazémech totiž nelze představit na základě formální struktury frazémů (tj. podle jejich konstrukčních typů, podle jazykových rovin, slovnědruhové příslušnosti, typologie frazeologických jednotek, ale ani podle jiných kritérií, např. podle stylistických příznaků, podle původu atd.). Platí také, že badatelé usilující o rekonstrukci jazykového obrazu někoho/něčeho nemají možnost výsledný obsah ani rozsah profilu sledovaných entit ovlivnit¹²⁹, neboť vždy jde o rekonstrukci toho, co bylo dříve do zvoleného jazykového materiálu jazykovým společenstvím vloženo. Smysl této práce tedy neleží ani tak v otázce CO? (co se ve frazémech vypovídá o sledovaných pohádkových bytostech), jako spíše v otázce JAK? (jak je třeba analyzovat frazeologický materiál, aby bylo možné frazeologický obraz sledovaných entit vůbec sestavit).

¹²⁸ Výše jsme zmiňovali, že jazykový obraz jakékoliv sledované entity nemůže být – doslovně vzato – nikdy rekonstruován beze zbytku pro samu „nekonečnost“ různých profilů, skrz které může být každá entita nahlížena. Proto výraz „veškeré“ dáváme do uvozovek. Analogicky pak termín *jazykový obraz světa* není a ani nemůže být nikdy obrazem světa v jeho úplnosti, jak zmiňujeme v úvodu této práce.

¹²⁹ Samozřejmě za předpokladu co nejúplnější excerpce ze zvolené materiálové základny.

ABSTRACT

In the presented work *'Profiling the picture of the world from phraseological material base. Fairy-tale creatures in the Czech phraseological picture of the world'* we try to present methodological analyses of phrasemes for research seeking to reconstruct the picture of someone/something in phraseology and to point out the relevant nature of the methodology for similarly focused ethnolinguistic research. We further try to attempt to show how this way of analysed phrasemes can contribute as one of the material sources to the compilation of so-called cognitive definitions for ethnolinguistic dictionaries. The methodology was applied to the material of Czech phrasemes from the thematic unit of *Fairy Tale Creatures* and is applicable to the picture of many other entities, even in other Slavic languages.

The work is based on the analysis of phrasemes containing so-called base words, i.e. the names of fairy-tale creatures or their derivatives. What we are trying to discover from the observation of the proposed analysis of these phrasemes is which properties, activities or states can be related to the fairy-tale creatures themselves from the explicit expression or from the implied meaning of the excerpted phrasemes, and thus compile their phraseological picture. This can be compiled only on the basis of some excerpts, while other excerpted phrasemes do not participate in its construction, as we explain and document in detail in this work. Furthermore, we also note the situational circumstances that these thematically focused phrasemes reflect, and communication functions (including inherently involved emotional and evaluative attitudes) or other functions arising from the use of the particular phrasemes.

Reconstruction of the phraseological picture of fairy-tale creatures requires several consecutive steps, namely: 1) acquisition of the most complete list of excerpts from the monitored thematic area; 2) elaboration of methodology of semantic-functional analysis of these excerpts; 3) semantic-functional categorization of excerpts (presented in the corpus parts of this work), which represents a practical implementation of the proposed analysis and serves as an example and clarification of how to structure the excerpted material to subsequently enable and facilitate step No. 4; 4) reconstruction of the phraseological picture of the monitored entities in the form of a continuous text; this step then serves as a basis for the final step No. 5; 5) compilation of one's own design of a cognitive definition (which we present on a specific example of fairy-tale creatures of a king) as an example of how can phrasemes of all construction types co-create the linguistic picture of the world and be faceted in ethnolinguistic dictionaries.

We perceive the reconstruction of the phraseological picture of the world as a profiling process, the result of which is the so-called profile. From a formal point of view, we see the profile as a certain way of structuring the acquired (collected) content and from a subject point of view as a view on a selected topic via a selected factor or combination of factors, in our case a view on fairy-tale creatures, which is the intersection of three factors (material sources, which are the phrasemes; Czech nationality and ‘ordinary’ user: this way we follow the view on fairy-tale creatures in terms of what was put into phrasemes by ordinary users of the Czech language). The obtained (reconstructed) profile can be recorded both in the form of a continuous text and in the form of the so-called cognitive definition.

So, the meaning of this work is not about WHAT? (what is the phraseological picture of the observed fairy-tale creatures, but rather about HOW? (how the phraseological material needs to be analysed in order to be at all able to compile a phraseological picture of the monitored entities). The answers to the WHAT? question then comes on the basis of the proposed analysis of phraseological material ‘spontaneously’, i.e. without the possibility of the researcher to influence the final picture of the entity monitored by him, because it is always just about a reconstruction of what was previously inserted into the selected language material by the language community.

In an effort to compile a phraseological image of fairy-tale creatures, we first classified the phrasemes into thematic classes according to the fairy-tale creatures whose names appear in the excerpted phrasemes (that is, for instance, the thematic class KING, ROOMER, FAIRY, etc.).

What we were paying attention to within the thematic classes was whether the base word refers, in the context of the particular phrasemes, to a fairy-tale creature (e.g. frown as a bandit; we included such phrasemes in sub-corpus A), or if it refers to another fact, and that the whole phraseme does not even name the properties or circumstances associated with the fairy-tale creature (e.g. thirty-two bandits = a set of playing cards; we included such phrasemes in a sub-corpus B).

We subsequently classified the phrasemes in the sub-corpus A into individual semantic classes. The name of each class represents a common semantic (or semantic-functional) intersection for all phrasemes included in the particular class. In an attempt to reflect the phraseological picture of someone/something, the name of semantic classes cannot be a mechanical reflection of the global meaning of a phraseological unit. *As a whole*, the

phrasemes, in the vast majority of cases, refer to someone or something other than the base word referent. In our case, the phrasemes *as a whole* usually do not refer to fairy-tale creatures and do not thematize their attributes, but while using the base word, they figuratively refer to real-world beings and thematize their attributes (which of course can be, in some cases, taken from fairy-tale characters, e.g. be bearded / have a beard like Rübezahl = the phraseme as a whole refers to anyone who is characterized by a prominent beard, as Rübezahl himself is characterized in folk imaginations), or they figuratively or metaphorically refer to inanimate entities (e.g. dragon sowing = any malicious activity which results in destruction). The names of semantic classes in the corpus parts of the work therefore do not reflect the meaning of the phraseme as a whole, but reflect various facts that result from that which applies from the logic of the overall meaning of the phraseme for the base word referent (for a fairy tale creature) - generally mainly the properties, activities or states conditions that can be associated with them. The phraseme He looks like he has seen a ghost carries the global meaning of ‘he is frightened and pale.’ From this phrase we can deduce an implicit information whereby ‘a ghost frightens one by its haunting appearance’, on the basis of which a semantic class that reflects this attribute, i.e. ‘haunting; haunting appearance’ can be determined for the thematic class GHOST.

In presenting the methodology of the analysis of phrasemes, we draw attention to all the pitfalls that are necessarily associated with the reconstruction of the phraseological image of the world, and in the theoretical and practical level we demonstrate how to deal with them. These are mainly issues related to:

- 1) different references of base words (i.e., in our case, words referring to a fairy-tale creature), namely
 - a) with a denotating reference of polysemic base words (whether they refer to a fairy-tale creature, e.g. frown as a bandit, or do not refer to a fairy-tale creature, e.g. thirty-two bandits = a set of playing cards);
 - b) with the reference of base words with respect to the type of a possible world (whether it is a reference to a real or fictional character, e.g. Winter King = Friedrich V of the Palatinate X to be bearded as Rübezahl) and
 - c) with an individual versus generic reference of base words (whether it is reference to a unique specimen, e.g. sleep as Sleeping Beauty, or to a type of a fictional character, e.g. be beautiful as a princess);

- 2) with the overall meaning of the phrasemes (which, mostly, do not refer to the total of the meanings of the individual components);
- 3) with reference objects arising from the meaning of the phraseme as a whole (excerpted phrasemes in most cases refer to someone other than the fairy-tale creature itself, or refer to an inanimate object);
- 4) with the possibility or, on the contrary, the impossibility to deduce from the overall meaning of the phraseme the attributes for the base word referent itself.

As a whole, the work tries to demonstrate that any topic seeking the profiling (i.e. reconstructing) of the image of the world within language can be realized only on the basis of semantic-functional approaches as the image of the world in language reveals in retrospect the answers to questions that have challenged man over time in an attempt to conceptualize reality, and lists the components of meaning stabilized in the collective consciousness of those users of language whose point of view is mediated by the researcher

LITERATURA A ELEKTRONICKÉ ZDROJE:

KŘIVANCOVÁ, Michaela (2019). Obraz světa ve frazeologii. K metodice analýzy a klasifikace frazeologických jednotek. *Naše řeč*, 102(3), s. 175–192. ISSN 0027-8203.

Dostupné také z:
<https://ezproxy.nkp.cz/login?auth=shibboleth&url=https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=784388>.

KŘIVANCOVÁ, Michaela (2017). Pojd'te s námi do pohádky. Obraz pohádkových bytostí v české frazeologii. *Acta FF ZČU, Moderní lingvistika mezi pragmatickým a kognitivistickým přístupem*, roč. 9, č. 2, s. 67–100. ISSN (print) 1802-0364. ISSN (online) 2336-6346.

KŘIVANCOVÁ, Michaela (2016). Čertovský guláš – druhá část. (Obraz čerta v české frazeologii). *Lingua Viva*, roč. XII, č. 22, s. 34–45. ISSN 1801-1489.

KŘIVANCOVÁ, Michaela (2015). Čertovský guláš – první část. (Obraz čerta v české frazeologii). *Lingua Viva*, roč. XI, č. 21, s. 41–48. ISSN 1801–1489.

ABRAMOWICZ, Maciej, BARTMIŃSKI, Jerzy, eds. (2019). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sasiadów*, Tom 4 – *VOLNOŚĆ*. Lublin – Varšava Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie—Skłodowskiej.

ADAMOWSKI, Jan a kol. (1980). *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*. Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu wrocławskiego.

APRESJAN, Jurij D. (1994). Naiwny obraz świata a leksykografia. *Etnolingwistyka*. č. 6, s. 5–12.

AJDACZIC, Dejan, SOTIROV Petar, eds. (2017). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sasiadów*, Tom 5 – *HONOR*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej.

BARTMIŃSKI, Jerzy ed. (1996). *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Lublin: Kosmos.

BARTMIŃSKI, Jerzy (2007). Čím se zabývá etnolingvistika? Přeložila Daniela Lehárová. *Slovo a smysl. Časopis pro mezioborová bohemistická studia*, roč. IV, č. 8, s. 299–309. ISSN 1214-7915. Dostupné také z: <http://slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/259>.

BARTMIŃSKI, Jerzy (2009). *Językowe podstawy obrazu świata*. Vyd. 3. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. ISBN 978-83-227-2685-3.

BARTMIŃSKI, Jerzy (2016). *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Přeložila Irena Vaňková. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-2883-7.

BARTMIŃSKI, Jerzy, ed. (2018). *The Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours Vol. 1. The Concept of Home*. English Version. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej. Dostupné také z: <https://ispan.waw.pl/default/badania/eurojos/> (poslední přístup 03. 11. 2020).

BARTMIŃSKI, Jerzy a NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, Stanisława (1998). Profile a podmiotowa interpretacja świata. In: BARTMIŃSKI, J., TOKARSKI, R. (eds.): *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 211–224.

BARTMIŃSKI, Jerzy a NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, Stanisława (2007). Profily a subjektová interpretace světa. Přeložila Daniela Lehárová. *Slovo a smysl. Časopis pro mezioborová bohemistická studia*, roč. IV, č. 8, s. 310–321. ISSN 1214-7915. Dostupné také z: <http://slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/264>.

BARTMINSKI, Jerzy, BIELINSKA-GARDZIEL, Iwona (2017). Fifteen years of the EUROJOS project. *Etnolingwistyka*, č. 28, s. 297–304. Dostupné také z: <https://core.ac.uk/download/pdf/235269367.pdf> (poslední přístup 03. 11. 2020).

BARTMIŃSKI, Jerzy, BIELINSKA-GARDZIEL, Iwona, ŻYWICKA, Beata, eds. (2015). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów, Tom 1 – DOM*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej.

BARTMIŃSKI, Jerzy, BRZozowska, Małgorzata, NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA,

Stanisława, eds. (2016). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, Tom 3 – PRACA. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej.

BRZOZOWSKA, Małgorzata (2006). O przebiegu badań nad zmianami w rozumieniu nazw wartości w latach 1990–2000. In: *Język wartości polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 36–43.

CVRČEK, Václav a kol. (2010). *Mluvnice současné češtiny*. Univerzita Karlova v Praze: nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-1743-5.

CVRČEK, Václav a RICHTEROVÁ, Olga (eds). *Cnk:oral2013. Příručka ČNK*. 2. prosince 2017 [online]. Ústav Českého národního korpusu, FF UK Praha. [cit. 01. 03. 2021]. Dostupné z: <https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:oral2013>.

CVRČEK, Václav a RICHTEROVÁ, Olga (eds). *Seznamy:frazemy. Příručka ČNK*. Pilotní verze [online]. Ústav Českého národního korpusu, FF UK Praha. [cit. 01. 03. 2021]. Dostupné z: <http://wiki.korpus.cz/doku.php?id=seznamy:frazemy&rev=1612875473>

ČECHOVÁ, Marie a kol. (2000). *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV nakladatelství. ISBN 80-85866-57-9.

ČECHOVÁ, Marie (2012). *Řeč o řeči*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2069-7.

ČERMÁK, František (2007). *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1371-0.

ČERMÁK, František a kol. (2009c). Brát°/ vzít° někoho za slovo. In: *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 3. díl. Praha: LEDA, s. 727. ISBN 978-80-7335-218-9.

ČERMÁK, František a kol. (2009c). Mít° u někoho rozlitý ocet. In: *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 3. díl. Praha: LEDA, s. 483. ISBN 978-80-7335-218-9.

ČERMÁK, František a kol. (2009c). Mít° máslo na hlavě. In: *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 3. díl. Praha: LEDA, s. 361. ISBN 978-80-7335-218-9.

ČERMÁK, František (2010). *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN: 978-80-7422-020-3.

ČERMÁK, František (2017a). *Frazém a idiom*. In: KARLÍK, P., NEKULA, M., PLESKALOVÁ, J. (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. © Masarykova univerzita, Brno 2012–2018. [cit. 15. 05. 2020].

Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/FRAZÉM A IDIOM>.

ČERMÁK, František (2017b). *Frazeologie a idiomatika*. In: KARLÍK, P., NEKULA, M., PLESKALOVÁ, J. (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. © Masarykova univerzita, Brno 2012–2018. [cit. 15. 05. 2020]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/FRAZELOGIE A IDIOMATIKA>.

DOLEŽEL, Lubomír (2003). *Heterocosmica. Fikce a možné světy*. Praha: Karolinum. ISBN 80-246-0735-2.

DUDOVÁ, Katarina (2014). Slovensky jazykový obraz světa v kognitívne orientovanej lingvistiky. In: *VARIA. Zborník plnych príspevkov z XXII. kolokvia mladých jazykovedcov*. Nitra: FF UKF, roč. XXII, s. 44–55. ISBN 978-80-558-0565-8

ĐURČO, Peter (2004). Paremiologické minimum slovenčiny. In: *Jazyky a jazykověda. Sborník k 65. narozeninám prof. Františka Čermáka*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav Českého národního korpusu, s. 45–61. ISBN 80-7308-079-6.

FILIPEC, Josef a ČERMÁK, František (1985). *Česká lexikologie*. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd. Studie a práce lingvistické, sv. 20.

GÁLISOVÁ, Anna (2020). Obraz čerta v slovenskej frazeológii – rozostrené hranice medzi mytológiou, kresťanstvom a populárnou kultúrou. In: *Studia Academica Slovaca 49 Prednášky 56. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 51–66. ISBN 978-80-223-4972-2.

CHLEBDA, Wojciech, ed. (2018). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów, Tom 2 – EUROPA*. Lublin – Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie—Skłodowskiej.

JUREWICZ, Joanna, MASŁOWSKA, Ewa, PAZIO-WLAZŁOWSKA, Dorota (eds), *The soul in the Axiosphere from an Intercultural perspective*. Cambridge Scholars Publishing, s. 240–253. ISBN (10): 1-5275-4564-4. ISBN (13): 978-1-5275-4564-9.

GREPL, Miroslav (1995). Komunikační funkce výpovědí. In: KARLÍK, P., NEKULA, M., RUSÍNOVÁ, Z. (eds.). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 585–632. ISBN 80-7106-134-4.

HELBIG, Gerhard (1991). *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Přel. J. Nekvapil, J. Holšánová. Praha: Academia. ISBN 80-200-0312-6.

HLADKÁ, Zdeňka (2017a). Motivace. In: KARLÍK, P., NEKULA, M., PLESKALOVÁ, J. (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. © Masarykova univerzita, Brno 2012–2018. [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/MOTIVACE>.

HLADKÁ, Zdeňka (2017b). Pojmenování. In: KARLÍK, P., NEKULA, M., PLESKALOVÁ, J. (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. © Masarykova univerzita, Brno 2012–2018. [cit. 15. 05. 2020]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/POJMENOVÁNÍ>.

HNÁTKOVÁ, Milena (2004). Identifikace přísloví v korpusu. In: *Jazyky a jazykověda*. Sborník k 65. narozeninám prof. Františka Čermáka. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav Českého národního korpusu, s. 89–97. ISBN 80-7308-079-6.

HRBÁČEK, Josef (1994). *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*. Praha: Trizonia. ISBN 80-85573-51-2.

JANOVEC, Ladislav (2017). OTEC v české frazeologii. In: JANOVEC, L. (ed.). *Svět v obrazech a ve frazeologii*. [Praha]: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, s. 437–445. ISBN 978-80-7290-964-3.

JANOVEC, Ladislav a WILDOVÁ, Zuzana (2016). PRÁCE v českém jazykovém obrazu světa rodilých mluvčích češtiny. In: *Leksykon aksjologiczny Slowian i ich sasiedów*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, s. 129–155.

KARČOVÁ, Agáta (2014). Jazykový obraz sveta – fenomén videnia a zraku a ich axiologický rozmer. In: ONDREJOVIČ, S., SATINSKÁ, L., VRÁBLEOVÁ, J. (eds.). *Štefan Peciar a moderná lexikografia*. Bratislava: VEDA. s. 224–248. ISBN 978-80-224-1416-6.

LEWICKI, Andrej Maria a PAJDZIŃSKA, Anna (1993). *Frazeologia*, [w:] Współczesny język polski. Wrocław. s. 307–326.

LIPPMANN, Walter (2015). *Veřejné mínění*. Přeložil Ladislav Köppl. Praha: Portál.

LIS, Justyna (1995). *Kwiaty w języku polskim. Analiza leksykalno-semantyczna*. Magisterská práce. Ved. Jerzy Bartmiński. Lublin.

ŁOZOWSKI, Przemysław (2011). Tradycja jako panchronia, czyli w poszukiwaniu ciągłości kultury. In: *Tradycja dle współczesności. Ciągłość i zmiana. Tom 4. Tradycja w kontekstach kulturowych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej. s. 113–123.

MAZURKIEWICZ, Małgorzata (1989). *Drogi kamienie w ludowym językowym obrazie świata. Język a kultura*. t. 2, s. 165–183.

MEJSTRŮK, Vladimír ed. (2004). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (2004): Dotisk 3. vydání*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-1080-3

MLACEK, Jozef (2007). Z problematiky specifických a periférnych paremiologických útvarov. In: *Prémie národů slovanských*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, s. 5–14.

MRHAČOVÁ, Eva (2003). Prémie se zooapelativem jako bázovým slovom v češtině a polštině. In: *Prémie národů slovanských*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, s. 107–115.

NEKULA, Marek (1995). Reference individuální a generická. In: KARLÍK, P., NEKULA, M., RUSÍNOVÁ, Z. (eds.). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 653–656. ISBN 80-7106-134-4.

NIEBRZEGOWSKA, Stanisława (1990). Gwiazdy w ludowym językowym obrazie świata. In: BARTMIŃSKI, J. (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 147–166.

NOVOTNÁ, Renata (2017). *Lexikální význam*. In: KARLÍK, P., NEKULA, M., PLESKALOVÁ, J. (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. © Masarykova univerzita, Brno 2012–2018. [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: https://www.czechency.org/slovník/LEXIKÁLNÍ_VÝZNAM.

PUTNAM, Hilary (1975). *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-521-20668-5.

STECKIEWICZ, Mirosława (1991). *Konotacja semantyczna nazw niektórych ziół w polszczyźnie ludowej*. Magisterská práce. Ved. Jerzy Bartmiński. Lublin.

ŚWIC–CHLEBIEJ, Małgorzata (1991). *Konotacja semantyczna nazw ptaków dzikich w polszczyźnie ludowej*. Magisterská práce. Ved. Jerzy Bartmiński. Lublin.

ŠANSKIJ, Nikolaj Maksimovič (1969). *Frazeologija sovremennogo ruskogo jazyka*. 2. vyd. Moskva: Vysšaja škola.

TOKARSKI, Ryszard (1993). Słownictwo jako interpretacja świata. In: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2. Wrocław.

TOKARSKI, Ryszard (1991). Człowiek w definicji znaczeniowej słowa. *Przegląd Humanistyczny*. č. 3–4, s. 131–140.

VAŇKOVÁ, Irena (2007). *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum. Učební texty Univerzity Karlovy v Praze, 11, ISBN 978-80-246-1122-8.

VAŇKOVÁ, Irena, ČURDOVÁ, Veronika (2014). Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. In: HÁJKOVÁ, Eva (ed). *Didaktické studie. Kognitivní vědy v teorii a praxi jazykového vyučování*, roč. 6, č. 1, s. 66–78. ISSN 1804-1221.

VAŇKOVÁ, Irena, VITKOVSKAYA, Veronika (2014). Hlava: profily, subprofily, konceptuální schémata (český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). In: HÁJKOVÁ, Eva (ed). *Didaktické studie. Kognitivní vědy v teorii a praxi jazykového vyučování*, roč. 6, č. 1, s. 79–88. ISSN 1804-1221.

VAŇKOVÁ, Irena, NEBESKÁ, Iva, SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie a ŠLÉDROVÁ, Jasňa (2005). *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum. Učební texty Univerzity Karlovy v Praze, 6, ISBN 80-246-0919-3.

VAŇKOVÁ, Irena (2017). *Jazykový obraz světa*. In: KARLÍK, P., NEKULA, M., PLESKALOVÁ, J. (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. © Masarykova univerzita, Brno 2012–2018. [cit. 15. 05. 2020]. Dostupné z: https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÝ_OBRAZ_SVĚTA.

VAŇKOVÁ, Irena (2015). Český pojem DOMOV ve světle jazykových, empirických a textových dat. In: BARTMIŃSKI, J., BIELINSKA-GARDZIEL, I., ŻYWICKA, B. (red.). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, Tom 1 – DOM. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, s. 123–148.

VAŇKOVÁ, Irena, VODRÁŽKOVÁ, Veronika (2019). Svoboda v českém jazykovém obrazu světa. In: ABRAMOWICZ, M., BARTMIŃSKI J. eds. *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 4 – WOLNOŚĆ*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, s. 245–304.

VAŇKOVÁ, I. a kol. *Člověk v českém jazykovém obrazu světa: tělo, smysly, emoce, intelekt, řečovost, duchovnost, socialita* [výzkumný záměr]. Ústav českého jazyka a teorie komunikace, FF UK Praha. [cit. 20. 02. 2020]. Dostupné z: <https://www.ff.cuni.cz/vyzkum-a-veda/vnitri-vyzkumne-zamery-2/>.

VEČERKA, Radovan a kol. (2006). *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Praha: Nakladatelství lidové noviny. ISBN 80-7106-858-6.

VINOGRADOV, Viktor Vladimirovič (1947). Ob osnovnych tipach frazeologičeskich jediníc v ruskom jazyke. In: *Akademik A. A. Šachmatov. Trudy komissii po istorii Ak. nauk SSSR*. Moskva – Leningrad, s. 339–364.

WAWRĘTA, Krystyna (1991). *Konotacja semantyczna wybranych nazw drzew liściastych w polszczyźnie ludowej*. Magisterská práce. Ved. Jerzy Bartmiński. Lublin.

WIERZBICKA, Anna (1985). *Lexicography and Conceptual analysis*. Ann Arbor: Karoma.

WIERZBICKA, Anna (1993). *Nazwy zwierząt*. [w:] O definicjach i definiowaniu. In: BARTMIŃSKI, J., TOKARSKI, R. (red.). Lublin. s. 252–267.

WIERZBICKA, Anna (2007). *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Přel. Izabela Duraj-Nowosielska. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. (originally published in English in 1998 as *Understanding Cultures through Their Key Words*).

WINIARCZYK, Aneta (1995). *Stereotyp ptaków wieszczących zło w języku polskim*. Magisterská práce. Ved. Jerzy Bartmiński. Lublin.

ZÁBRANSKÝ, Lukáš (2015). Jazykový obraz světa vybraných kosmopolitních pohádek. In: BAJ, K. ed. *Interpretácie sveta v jazyku. Zborník príspevkov z medzinárodného vedeckého seminára uskutočneného 17.-18. septembra 2014 na FF PU v Prešove*. Prešov: Prešovská univerzita. Filozofická fakulta, s. 240–255. ISBN 978-80-5551-444-4.

ZIĘBA, Jolanta (1991). *Konotacja semantyczna nazw podstawowych zbóż w polszczyźnie ludowej*. Magisterská práce. Ved. Jerzy Bartmiński. Lublin.

ZIÓŁKOWSKI, Marek (2007). Jazykový obraz světa: slovníkové heslo. Přeložila Daniela Lehárová. *Slovo a smysl. Časopis pro mezioborová bohemistická studia*, roč. IV, č. 8, s. 340–341. ISSN 1214-7915. Dostupné také z: <http://slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/258>.

PRAMENY:

BEČKA, Josef Václav (1982). *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vyd. Praha: Novinář. Knihovnička novináře, sv. 29.

ČELAKOVSKÝ, František Ladislav (1949 [1951]). *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. 3. vyd. Praha: Vyšehrad. Čelakovský, František Ladislav: Dílo, sv. 2.

ČELAKOVSKÝ, František Ladislav (1976). *Přísloví – napoví. Výbor z Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha: Albatros. Zlatoroh.

ČERMÁK, František a kol. (2009a). *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 1. díl. Praha: LEDA. ISBN 978-80-7335-216-5.

ČERMÁK, František a kol. (2009b). *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 2. díl. Praha: LEDA. ISBN 978-80-7335-217-2.

ČERMÁK, František a kol. (2009c). *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 3. díl. Praha: LEDA. ISBN 978-80-7335-218-9.

ČERMÁK, František a kol. (2009d). *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 4. díl. Praha: LEDA. ISBN 978-80-7335-219-6.

ČERMÁK, František a HOLUB, Jan (2016). *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 5. díl. Onomaziologický slovník. Praha: LEDA. ISBN 978-80-7335-440-4.

DOBROVSKÝ, Josef (1963). *Českých přísloví sbírka*. Připravil Heřman, Miroslav. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. Spisy a projevy Josefa Dobrovského, sv. 17.

FLAJŠHANS, Václav (2013). *Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku*. (2 svazky). 2. vydání. Olomouc: Univerzita Palackého. ISBN 978-80-244-3329-5. ZEMANOVÁ, Mirka (2008). *Co na srdci, to na jazyku. Česká přísloví, přirovnání a rčení*. Brno: Computer Press. ISBN 978-80-251-2102-3.

Čarodějka, (2007–2008a): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?heslo=%C4%8Darod%C4%9Bjka&where=hesla&usere_gexp=use&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=%C4%8Dert&ps_startfrom=0&ps_numcards=276&numcchange=no¬_initial=1.

Čarodějka, (2011a): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=%C4%8Darod%C4%9Bj&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Čert, (2007–2008b): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 12. 02. 2021]. Dostupné z: https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=%C4%8Dert&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=kn%C3%AD%C5%BEE&ps_startfrom=0&ps_numcards=401&numcchange=no¬_initial=1

Čert, (2011b): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 12. 02. 2021]. Dostupné z: <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=%C4%8Dert&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

(Červená) karkulka, (2011c): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 12. 02. 2021]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=Karkulka&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Drak, (2007–2008c): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?heslo=drak&where=hesla&useregexp=use&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=%C4%8Dert&ps_startfrom=0&ps_numcards=276&numchange=no¬_initial=1.

Drak, (2011d): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

<https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=drak&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Duch, (2007–2008d): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 12. 02. 2021]. Dostupné z:

https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=duch&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=d%C4%9Bd+v%C5%A1ev%C4%9Bd&ps_startfrom=0&ps_numcards=0&numchange=no¬_initial=1

Duch, (2011e): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 12. 02. 2021]. Dostupné z:

<https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=duch&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Kníže, (2007–2008e): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=kn%C3%AD%C5%BEE&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=kr%C3%A1I&ps_startfrom=0&ps_numcards=709&numchange=no¬_initial=1

Kníže, (2011f): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

<http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=kn%C3%AD%C5%BEE&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Korunní, (2011g): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

<https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=korunn%C3%AD&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Král, (2007–2008f): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?heslo=kr%C3%A1l&where=hesla&useregexp=use&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=Popelka&ps_startfrom=0&ps_numcards=64&numchange=no¬_initial=1.

Král, (2011h): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=kr%C3%A1l&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

Královna, (2007–2008g): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?heslo=kr%C3%A1lovna&where=hesla&useregexp=use&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=%C4%8Dert&ps_startfrom=0&ps_numcards=276&numchange=no¬_initial=1.

Královna, (2011ch): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=kr%C3%A1lovna&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Královský, (2011i): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=kr%C3%A1lovsk%C3%BD&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Loupežník, (2007–2008h): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=loupe%C5%BE%C3%ADk&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=krakono%C5%A1&ps_startfrom=0&ps_numcards=2&numchange=no¬_initial=1

Loupežník, (2011j): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=loupe%C5%BEn%C3%ADk&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Metafora, (2007–2008ch): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?heslo=metafora&where=hesla&useregexp=use&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=%C4%8Dert&ps_startfrom=0&ps_numcards=276&numchange=no¬_initial=1.

Metafora, (2011k): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=metafora&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

Moc, (2011l): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=moc&sti=38367&where=hesla&hsubstr=no>.

Otesánek, (2007–2008i): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledaj&heslo=otes%C3%A1nek&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=v%C3%ADla&ps_startfrom=0&ps_numcards=135&numchange=no¬_initial=1.

Otesánek, (2011m): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=otes%C3%A1nek&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Popelka, (2007–2008j): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?heslo=Popelka&where=hesla&useregexp=use&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=%25C4%25Dert&ps_startfrom=0&ps_numcards=0&numcchange=no¬_initial=1.

Princ, (2007–2008k): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=princ&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=O%C5%A0KLIV%C3%89+KA%C4%8C%C3%81TKO&ps_startfrom=0&ps_numcards=0&numcchange=no¬_initial=1

Princ, (2011n): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

<https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=princ&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Princezna, (2007–2008l): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22.02.2020]. Dostupné z:

https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=princezna&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=princ&ps_startfrom=0&ps_numcards=152&numcchange=no¬_initial=1

Strašidlo, (2007–2008m): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=stra%C5%A1idlo&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=princezna&ps_startfrom=0&ps_numcards=165&numcchange=no¬_initial=1

Strašidlo, (2011o): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

<https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=stra%C5%A1idlo&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Šašek, (2007–2008n): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=%C5%A1a%C5%A1ek&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=stra%C5%A1idlo&ps_startfrom=0&ps_numcards=224&numcchange=no¬_initial=1

Šašek, (2011p): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

<https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=%C5%A1a%C5%A1ek&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

Šibal, (2011q): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

<http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=%C5%A1ibal&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Víla, (2007–2008o): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?heslo=v%C3%ADla&where=hesla&useregexp=use&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=drak&ps_startfrom=0&ps_numcards=709&numcchange=no¬_initial=1.

Víla, (2011r): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

<https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=v%C3%ADla&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.

Vodník, (2007–2008p): In: *Příruční slovník jazyka českého a Databáze lexikálního archivu* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php?hledej=Hledej&heslo=vodn%C3%ADk&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=%C5%A1a%C5%A1ek&ps_startfrom=0&ps_numcards=303&numcchange=no¬_initial=1

Vodník, (2011s): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © [Ústav pro jazyk český, v. v. i.](#) [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

<https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=vodn%C3%ADk&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

Vychytrálý, (2011t): In: *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. © Ústav pro jazyk český, v. v. i. [cit. 22. 02. 2020]. Dostupné z:

<http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=vychytral%C3%BD&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.